

T U D O M Á N Y T Á R

KÖZRE BOCSÁTJA

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG.

SZERKEZTETIK

LUCZENBACHER JÁNOS és ALMÁSI BALOGH PÁL.

UJ FOLYAM.—MÁSODIK ÉV

NEGYEDIK KÖTET.

BUDÁN,

A' MAGYAR KIR. EGYETEM' BETŰIVEL.

1 8 3 8.

T U D O M Á N Y T Á R

KÖZRE BOCSÁTJA

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG.

É R T E K E Z É S E K.

SZERKEZTETI

LUCZENBACHER JÁNOS.

NEGYEDIK KÖTET.

B U D Á N,

A' MAGYAR KIR. EGYETEM' BIRTÓVKA.

1838.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

	<i>Lap.</i>
I. A' szabad akaratról. KÁLLAY FERENCZ.	1
II. China' balgatagsága. SZENCZY IMRE.	35
III. Anno, vetvári kún-avar püspök' pecsétnyomója DCCCXXVI-ból. JERNEY JÁNOS.	48
IV. Az emberi nem' kifejlődése. (<i>Burdach után.</i>) SOL- TÉSZ JÁNOS.	79
V. Az europai polgárisodás haladásának története. (<i>La France Littéraire 1833-ki X-dik köt. 's 1835-ki III-dik füz. után.</i>) ZSIVORA JÁNOS.	122
VI. Okleveles todalék. LUCZENBACHER JÁNOS.	158

L I T E R A T U R A.

OLASZ LITERATURA 1830 óta. Második cikkely.	201
LITERATURA MAGYARORSZÁGBAN.	212
CRITICAI VÁZLATOK A' KÜLFÖLDI LITERATURA' LEGÚJABB 's KITÜNŐBB TERMÉKEIRŐL.	

H E L Y L E I R Á S.

J. G. WILKINSON, Topography of Thebes, and general view of Egypt.	216
A. BRAYER, Neuf années à Constantinople.	230

UTAZÁSLEÍRÁSOK.

	<i>Lap.</i>
G. A. HOSKINS, Travels in Ethiopia.	236
Jos. BURKART, Aufenthalt und Reisen in Mexico.	241
Stephen KAY, Travels and Researches in Cafraria.	248

S Z É P L I T E R A T U R A.

Nicolaus LENAU, Faust. Ein Gedicht.	266
---	-----

F Ü V É S Z T U D O M Á N Y.

A. MUTEL, Flore française etc.	265
C. F. F. GENTH, Kryptogamenflora des Herzogthums Nassau.	—
Fr. de SIEBOLD, Flora Japonica.	267
John LINDLEY, The Genera and Species of Orchideous plants.	269

BIBLIOGRAPHIA.	275
MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG' ÜLÉSEL.	295
ÖZÖNVIZELŐTTI MŰTARGYAK' NYOMAI MAGYARORSZÁGBAN.	298
TUDOMÁNYOS EGYVELRG.	300

ÉRTEKEZÉSEK.

I.

A szabad akaratról.

Első és főkérdés a' fenytő törvények feletti vizsgálódásban szintűgy, mint az erkölestudományban a' *szabad akarat*, mellyből mint kűtföböl ered a' cselekedetek' folyama, 's ezen kűtföre kell visszamennie annak, ki a' vétkek' és büntetések' természetéről, jó cselekedetekről philosophiai vizsgálatokba kíván bocsátkozni.

Mit kell érteni a' szabad akarat alatt? miben gyökerezik az? honnan tudni, hogy az emberek annak valóságos birtokában is vagynak? meg meg annyi elmellőzhetetlen kérdés a' fejtegetőre nézve.

Mi az elsőt illeti, arra nem nehéz a' felelet, ha a' nyelv' természetére, és mindennapi tapasztalásra ügyelünk, mert e' kettő szoros kapcsolatban áll egymással.

A' nyelv beszédbe önti ki gondolataink' jelenkezéseit, *beszéd* a' gondolatok' magyarázó jelképe, *gondolatok* a' lélek' előterjesztései felett való reflexiók, *előterjesztések* a' tapasztalat' foganatai, miknél fogva, ha a' nyelv, és tapasztalás nem csálnak, *szabad akarat* alatt értjük a' lélek' olly önkénytes hatalmát vagy tehetőségét, mellynél fogva előterjesztéseinkhez és szívünk' ösztöneihez képest (például kívánság, hajlandóság, undorodás 'stb.) minden külső ok vagy késztetés' hozzájárulta nélkül, valamire elhatározhatjuk magunkat.

A' szív ugyan tulajdonkép nem fészke a' lelkes munkálatoknak, millyen az akarat is, de a' lélek takarójának a' testnek, egy legnemesebb része az, melly esz-

közli a' vérkerengést, azért a' nyelvekben sok tulajdon-ságai a' léleknek képesleg a' szívre ruháztatnak, mint a' *szívesség*, jóakarát, *rosz szív*, rosz lélek helyett használtatnak, 's az illy érzéki képes kifejezések ma-gokon hordják érthetőségöket, ugyan azért szokásba is jöttek, 's a' *psychologiai nyelv*' főkincsei közé tar-toznak.

A' szabad akarat' iménti meghatározása azonban nem meríti ki egészen a' dolgot, nem világosítja azt fel minden oldalról, azért a' *philosophiai meghatározások*-hoz mindig magyarázatoknak kell járulni, mellyek tu-dassák a' körülírt észkép' teljes mivoltát.

A' felebbi meghatározásban már szó van a' lélek' *önkéntes hatálmáról*; azok, kik tagadják a' lelkek' országát, természetesen e' meghatározott állítmánynak ellene mondanak, mint minden szabad akarat' létezésé-nek is; de itt csak az a' kérdés: mit értünk a' nyelv és szokás szerint szabad akarat alatt? materialis elveket követelőkre, itt most még nem tekinthetünk.

Az élet és nyelv szokás szerint tehát a' szabad aka-rat' észképe magával hozza, vagy inkább felteszi: 1. hogy *lélek* van, 2. hogy a' léleknek önkénytes azaz szabados természetü munkálatai vagynak, 3. hogy a' lélek előterjesztéseire képest valósággal és tovább is munkálkodik.

A' szabad akarat' világos felfogására legtöbbet tesz, ha a' lélek' előterjesztéseinek természetét közelebről vizsgáljuk, mert hogy a' lélek munkás, önhatalommal bíró, azt magából a' lélek' természetéből következtet-hetni, mihelyt a' nyelvben és életben divatba jött az arról való hiedelem, mint a' melly a' materialis elvnek ellentétele.

A' mi már a' lélek' előterjesztéseit illeti, mellyek-hez képest akarat támad az emberben, azoknak megér-tésére vizsgálódással kell a' biztos útát feltörni, hogy a' gyakorlat kezét fogva a' theoriával egymásért kölcsö-

nösön kezeskedhessenek, egyik a' másikat támogassa ¹⁾.
 Ha már a' lélek' előterjesztéseinek természetére mélyebb

- 1) A' praxis ugyan keskenyebb határu mint a' theoria, 's az életben sok balnézetek uralkodnak a' theoriáról, mellynek csekély hasznat tulajdonitanak némelly határon is túlmenő practicus fejek, de azért a' dolog' természetében fekszik a' kettőnek kölcsönös egymásra jatszása. A' praxis megelőzi igen is a' theoriát, mert a' praxis nem egyéb mint maga a' tetteges élet, mellyből kell kifejlenni a' theoriának, mellynek lényeges részei amabban vannak elrejtve, mikor már a' praxis annyira mehet, hogy oldala mellett a' theoria is kezd kibontakozni, akkor a' műveltség' állapotja erőre jött, 's mentől magasb polczra hág a' műveltség, annál nagyobb szüksége van a' hozzá illó theoriára, mert minden értelmes mivelet következetes és rendszeres bánásmódot kíván, a' mi tudományos alap, 's előkészítés nélkül nem eshetik meg, 's ugyan azért mind azok, kik főpolczon állanak csupa praxissal czé irányoson nem boldogulhatnak mindig, sőt többször a' theoria' hiánya keservesen bosszulja meg magát a' praxis' következéseiben.

Gyengeségre, vagy elfogultságra mutat, mikor valaki a' theoriai vizsgálatokat nem igen veszi számba, mert azok már magokban is nemes elme gyakorlatok, ha nem tekintenénk is az élet' különféle oldalaira, mellyekre azok által bizonyos felvilágosodás ömlik el, ha nem egyszerre is, de időmultával és több vizsgálatok' nyomában, a' mi mindig positiv hasznat hajt. Csak a' túlzások ártalmasak a' theoriában épen úgy, mint praxisban, ellenben a' *mérséklet* a' kettőt összerokontítja, megismertet az egyenes úttal, mellyet bal 's jobb felől csak tévelygések ostromolhatnak.

Hogy a' praxis keskenyebb határu mint a' theoria, az természetes; rövid az ember élete, igen kevés számú munkásságok esnek azon időszakra, mellyet át él e' földön, 's e' practikai szegénységet theoriai gazdagsággal potolja ki. Elmélkedik mindenről, síron túl terjeszti létele fonalát, lelki munkásságát egy örök valóhoz köti, mellyet mint ideált kiképez magának, hogy a' tökéletességben előhaladjon; mellyben földi pályáján a' halál által megátoltatott.

Még közelebről az életet vizsgálva, mi keskeny határa van a' praxisnak, erkölcsi tekintetben a' theoriá-

figyelmet fordítunk, úgy találjuk, hogy azoknak tárgyai részint magunkban, részint magunkon kívül léteznek, tehát a' személyesség és *külvilág* egymáshoz való viszonyaihoz van köttetve az ember, 's ezen viszonyokban kell alapulni, emberi módon szólva előterjesztéseink okainak is, melly viszonyokról minél tisztább előterjesztéseket formálhatunk magunknak, annál bizonyosabban állíthatjuk, hogy azok nem csalódások, hanem a' valósághól merített észképek, mellyek emberi alkotmányunkhoz mérve, a' bizonyosság' minden jeleivel is bírnak. Így ha személyességemről van szó, annak valóságát el nem tagadhatom, mert előterjesztésemben mind azon jeleket találom, mellyek bizonyosságra készítenek.

Igaz, hogy a' személyesség nagyon össze van fűzve a' *külvilággal*, de épen ez a' szoros kapcsolat az, melly a' *megkülönböztetés* érzékét gerjeszti fel bennem, hogy *én* nem vagyok a' *külvilág*, 's megfordítva a' *külvilág* nem az *én* személyességem. Ezen észrevételnek következtése már az az ismeretes, és sarkalatos észszabály „*Opposita juxta se clarius elucescunt*“.

A' *megkülönböztetés* tehát eszméletünkben (*reflexiones*) közösleges főmunkálat, mert ha nem különböztethetnénk meg semmit is egymástól, minden előterjesztéseink egymásba folynának össze, azaz a' *chaosz* vagy épen a' *semmiség*' állapotjába esnénk vissza.

De a' *megkülönböztetés* mint mivelet előre felteszi a' *megkülönböztethetést*, (*possibilitas*); mert ha az *lehe- séges* nem volna, a' mivelet is elmaradna; tehát a' *le-*

hoz mérve, melly a' morált tanítja? Cicero és Seneca tanították már e' különbséget. Az egyik írja: „*Aliter leges, aliter Philosophi tollunt astutias: leges, quatenus tenere manu res possunt, Philosophi quatenus ratione et intelligentia.* (De officiis. L. III. c. 27.) Így írt későbbben Seneca is: „*Quam angusta innocentia est ad legem bonum esse? quam multa pietas, humanitas, liberalitas, justitia, fides exigunt! quae omnia extra publicas tabulas sunt.*“ (De ira. L. II. c. 27.)

lehetőség' eszképe is kifejlik az emberben, mint minden műveletnek kísérő társa, mellynek körében forognak a' műveletek, mivel annak ellensarka, úgymint a' *lehetetlenség*' kirekeszti azokat magából.

A' *lehetőség*' eszképe a' tárgyak' megkülönböztethetőségéről szükségeskép magával hozza e' szabályt: minden tárgynak saját jegyekkel kell birni, mellyek azt más nem hason jegyü tárgytól elkülönözik. E' jegyek' tudásán alapulnak a' tapasztalati tudományok, mellyeken felül az erkölestudományok' országa kezdődik, vagy is azon törvényeknek ismerete, mellyek a' tárgyak' végcélját mutatják ki.

A' tapasztalati tudományoktól nem lehet 's nem kell minden realitást megvonni, mert az annyit tenne, mint magoknak a' tárgyaknak létét saját jegyeikkel eltagadni. Egész más kérdés az, ha az erkölcsi és tapasztalati tudományok' becséről van szó, mert itt már habozni sem lehet azon tiszta előterjesztések' nyomában, mellyeket magunknak a' tárgyak' jegyeiről 's végcéljokról szerezhetünk.

Azon munkálat, mellynél fogva az előterjesztésben személyességemet megkülönböztetem a' külvilágtól, valóságból merített eszköz abstractio' útján; valóban úgy is kell lenni a' dolognak, mint azt magamnak előterjesztem, különben megfoghatatlan volna az egész munkálat. De mi módon eszközöltetik ez az előterjesztés önvalómról és a' kültárgyokról, az nem olly világos már előttem, mint maga a' munkálat.

Igyekszik ugyan az ember azt megfejtteni magának, hogy tudnivágyásának semmivel adós ne maradjon, de azért az utolsó rejtekig el nem hat. Közönségesen a' két tárgy (külvilág, ember) egymásra hatásából magyarágtják az előterjesztés sarkötörvényeit, mellyeknél fogva az egyes külső tárgyak külön, vagy kapcsolatban testi érzőeszközeinkre benyomással hatnak, ezen benyomások az inak' rendszerében az agyvelőig hatnak, hol aztán az illető tárgyak bizonyos formájú rajzai vagy képecskéi

támadnak, melyeket a' lélek saját öntudatába vévén, az ugy neveztetett *külszéri elöterjesztéseinket eszközli* 2).

De ezek mellett vagynak még *belső elöterjesztéseink is*, melyeknél fogva az enmagunkban történt változásokat vesszük észre. Az elöterjesztés' e' két nemében alapul a' világ 's ember ismeret. Minden elöterjesztésre tehát két feltétel kívántatik: *tárgy és személyesség* (objectum, subjectum); mennyi részt vesz egyik vagy másik az elöterjesztés' előhozásában az még nincs tisztába hozva, de bizonyosnak vehetni, hogy elöterjesztéseinkhez, akár a' kültárgyról, akár magunkról mint személyesített tárgyról legyen szó, csupa szenvedőleg nem állhatunk, hanem munkáslag dolgozunk az észképek által nyert ismeretek' alakítására, a' mint ezt Lichtenberg

- 2) Hartmann, (*Der Geist d. Mensch. Wienn, 1820.*) az agynak' rendszerében élet ingereknek (Lebens Spannungen) nevezi azon okozatokat, melyeket abban a' külső benyomások támasztanak, 's az agy organumait hason feszülésbe hozzák. Hartmann általán fogva az egész életet az inak' műszeres munkásságába 's a' vérbe helyeztetni, melyben úgymond az *életerők* vagynak. Az inarendszernek kettős munkásságot tulajdonít, *belső és külsőt*. Belső által a' maga életműves létét szüntelen újjá teremti, (reproducit) a' külső által érintésbe hozza magát a' kültárgyakkal, 's mozgásokat eszközöl, melyek mint a' világosság' sugára hirtelen elterjednek az inak' műszerezetén. A' visszatartó 's magához vonzó erők' hasonlatosságára az inak rendszerének belső életében is két erőt vesz fel, melyeknek két különböző materialis anyagok felelnek meg az inak' substantiájában, u. m. agyzsir, 's agytojás fehére. De illy physiologiai magyarázatok által nincs még megfejtve az élet általán fogva azt egyedül merő physiologiai tapasztalok után érthetővé tenni sikeretlen munka, annyival sikeretlenebb pedig, minél több önkényű hypothesiseknek kell támogatni a' tapasztalati jelenetek magyarázatát. Az életet megkell annak substratumától, jeleneteitől különböztetni, mert az élet valami felségesebb dolog, mintsem hogy annak kűtfejét annak jelenkézéseiben, vagy materiás anyagok' polarisációjában kelljen helyheztetni.

(Vermischte Schriften) már tanította, ki egy iskolához sem tartozván minden elfogulás nélkül irt.

Mind a' külső, mind a' belső előterjesztések a' lélek' munkás tehetségére utalnak, melly el van bennünk rejtve, 's alkalmatosság szerint fejlik ki. Itt a' tapasztalás, bizvást mondhatjuk nem hágy el bennünket, mert tekintsiünk az ember' kifejlésére, 's mindjárt meggyőződhetünk az előterjesztések miben létek' módjáról, és származásáról. A' tapasztalatra hivatkozást itt nem mellőzhetni el, ha ellenmondásba nem akarunk jöni az egész természettel, 's enmagunk' létevel, és mit mond a' tapasztalat az előterjesztések' kibontakozásáról az emberben? mit mond az okosság, melly a' tapasztalati adatokat számba veszi, 's a' jelenetek' fontosságát vizsgálja, meghatározza? azt, hogy az ember kezdetben csecsemő gyermek, önmagával is tehetetlen, kedvező vagy kedvezetlen körülményei közt, a' mint felnevekedik fejlenek ki benne egymásután testi és lelki tehetségei ³⁾.

Ezen kifejlés' módjának általános menetelére itt ki nem terjeszkedhetünk, hanem csak az annak körébe eső, közelebből ide tartozó előterjesztések' mivoltáról tesszük meg vizsgálatainkat.

Az előterjesztések *mennyiségekre* nézve egyesek vagy többesek, *minemüségükre* nézve tapasztalatiak és gondolatiak, *viszonyaiknál* fogva összefüggők vagy szakadozottak, *módjaikra* nézve szükségesképek, vagy történetesek. Vegyük most e' felosztást rendre.

A' mennyiség' észképe terjedelemre vitetik, mellynek mértéke a' szám. A' külső előterjesztésekre nézve az egyes tárgyak, a' belsőkre nézve az egyes változások esnek észrevételeink alá, észrevételnek (apperceptio) kell megelőzni az előterjesztést, 's ha a' gyermek' kifej-

3) Blumenbachnál a' *homo sapiens* legjobb példa a' kifejlés lépesőzeteire egész addig, hol Arbutnot doctoron végzi az összehasonlítást. (Beyträge zur Naturgeschichte, Göttingen, 1811.)

lésére ügyelünk, úgy találjuk, hogy legelőbb is testi ösztönök dolgoznak benne, mellyek lépcsőnként, de mindig egyes észrevételek' következésében indulnak a' kibontakozás felé. A' természet megérleli előbb a' gyermek' érző eszközeit, és elkészíti egyiket a' másik után az észrevételi miveletre. A' gyakorlásnak hozzá kell járulni míg csak egyes előterjesztésre felvergődhetik is, az az: gyakran ismételt észrevétele ugyan azon egy külön tárgynak ébreszt fel végre benne egy bizonyos előterjesztést, melly a' látott, hallott, izlett, szaglott, tapintott tárgyra vitetik, 's azt saját jegyeinél fogva más nem hason tárgytól tudja megkülönböztetni.

Azon kedvező vagy nem kedvező körülményekhez (éghajlat, miveltség állapotja, nevelés, rang stb.) mellyek közt a' gyermek felneveltetik, szabja magát az előterjesztések' mennyisége is; több egyes tárgyak' észrevétele több előterjesztéseknek szülő oka, 's a' természet' országát jobban kell ismerni a' mérséklett és meleg éghajlatban, mint a' zordon éjszokon, hol a' jég közé szorult lakos csak a' vadászathoz van kötve.

Azonban a' természet' ezen szigoru törvénye alól is kihúzhatja magát az ember, mert hol a' természet' munkája bevégeződik, ott nyílik fel az emberi munkálat' köre, 's az angol hajósok nem egy izben adtak már pompás téli multságokat magas jégtornyozatai közt az éjszaki tengernek, mellyekben a' kényelmesség' minden kigondolható módjait bámulásig utánozták; midőn másfelől célirányos intézetek és közlekedés' útján a' legelzártabb, legmostohább helyekre is átplántáltak oly ismeretek, mellyek különben az ottani éghajlati tárgyakhoz kötött keskeny határu előterjesztéseknél fogva soha nem jöttek volna létre.

Tehtné-e már ezt az ember, ha ő csupa természeti ösztön' törvényeinek volna alávetve? Nem, soha sem; mert mikép a' vadállatok' országában új jelenetekre nem akadunk, mellyek a' mivelet' változtatására mutatnának, azért azok a' természet által kiszabott munkásság' köré-

ben szüntelen megmaradnak, azontúl nem emelkednek: úgy az ember is e' szigoru szabálynak ellene nem szegezhetné magát, ha más oldalról az állatinál hatalmasabb rugó, a' *szabad akarat* nem dolgozna benne; mellynek gyenge csirájá már az előterjesztéseknél mutatkozik.

Ugyan is ha az előterjesztések' második tulajdonosságát, *mineműségét* figyelem alá vesszük, úgy fogjuk találni, hogy elébb is testi vagy érzéki dolgokra vitetnek előterjesztéseink, mellyek annál fogva a' *külső tapasztalat*' tárgyaival foglalatoskodnak, a' szeriint, a' mint az azokról való észrevételek egyenként, vagy együtt, egymásután vagy egyszerre állanak elő.

Szoros egybefüggésben állanak a' külső tapasztalati észrevételekkel a' belső tapasztalatunk is, vagy is belső változásaink' érzete, mert életünk a' külső és belső változások' lánczsorán foly le, egyik mint a' másik merő tapasztalati észrevétellel s előterjesztéssel kezdődik, azért e' két rokon nemü tapasztalati előterjesztések teszik az egyik oszlop sort, mellyen az emberi ismeret alapúl, a' másik oszlop rendezetet formálják a' gondolati előterjesztések, vagy is olly észmék, mellyeknek tárgyai nem esnek érzéki tapasztalat alá; azért felsőbb emeletűek is amazok a' változó tapasztalati, ezek a' változhatatlan erkölcsi világra vitetnek.

Minden némileg már kifejlett nyelvben, tiszta kifejezéseire is akadunk azon jegyeknek, mellyek a' lélek' főbb munkálatait egymástól megkülönböztetik, minden nyelvnek meg van a' maga saját philosophiája azon közös kapocs mellett, melly a' holt nyelveket összeköti az élőkkel. Az élő vagy kiholt nemzetek' intellectualis állapotja határozza el akár melly kérdéses nyelv' philosophiáját a' szeriint, a' millyen terjedelmes volt a' nemzet' birtoka az ismeretek' körében, mellyre tapasztalati és gondolati előterjesztések' következtében szert tettek. Egy közönséges megczáfolhatlan törvény szeriint előzi meg az ismereti birtok mindig a' maga alakulása feletti reflexiót, titkos szinte végére járhatatlan fonalak azok,

mellyek elkezdve az előterjesztéseken összefűzik az ismeretek' tömegét a' nemzet' életével, melly tetteleg mutatkozik.

A' philosophusnak e' már kész birtokban, úgymint az élő 's kiholt nemzetek' életében kell a' maga állításainak igazságát meghitelesíteni, mert ő az élet' jeleneinek tolmácsa, Garve helyes megjegyzése szerint 4).

Ha már a' nyelv' azon kifejezéseire ügyelünk, mellyek a' lélek' főbb munkálatait tudatják velünk, úgy fogjuk találni, hogy azokat minden nyelv saját módja szerint megkülönböztette egymástól, képes vagy képtelen kifejezésekben, a' mint a' munkálat' természete hozta magával. Illy kifejezések már az észrevétel, előterjesztés, ismeret, gondolkodás, mellyek mint meg annyi fonként felebb hágó munkálatok az emberi kifejlés' történeteiben is nyomozhatók, azért egymással fel sem cserélhetők.

Ezt megkellett itt érinteni, hogy a' közelebről szóba vett tapasztalati és gondolati előterjesztések' természete tisztába jöhessen.

Minden tapasztalati észrevételek mint felebb mondatott, a' változó, (látható) minden gondolati előterjesztések a' változhatatlan (láthatatlan) erkölcsi világban veszik származásokat. A' kérdés melly magát itt előadhatja csak az: van-e illy különbség az előterjesztések' között? 's létezik-e valóban a' két világ, mellyről szó van? A' felelet ez úttal itt rövid, 's csak annyiban áll, hogy igen is kétféle előterjesztéseink vagynak, mellyek két világban lelhetik csak fel tárgyaikat.

4) „In den gewöhnlichen Urtheilen der Menschen steckt „nur dasjenige verborgen, was der Philosoph klar „mit Worten ausdrückt. Indem er das Licht aufsteckt „über solche Begriffe, die vorher im Dunkeln gelegen „hatten, so entdeckt er zugleich Tiefen und Dunkelheiten, welche vorher nicht wahrgenommen wurden. „Aber eben dieses ist ein wahrer Dienst, welchen er „dem besseren Theile der Menschen leistet“. (Anmerkungen zum Cicero über die Pflichten).

Az ember megkezdi életét a tapasztalati világban, észreveszi azt, előterjeszti magának, aztán mind jobban jobban megismeri, 's minekutána e' változásokon keresztül ment, gondolkodik magáról, 's a' külvilágról, melyben él, tapasztalati lételeknek más lételekkel egybefüggését azoknak okát, és *végczélját* kívánja tudni; mászókkal a' testi élet mellett egy *lelki* életet is folytat, melyben már cselekedeteit is számba veszi, fontolgatja, mire a' historia magában már elég kezesség; 's ezen lelki élet azon *gondolati előterjesztéseknél* kezdődik, melyeket magunknak a' létel' okáról, összefüggéséről, végczéljáról, a' cselekedetek' becséről képziünk.

A' historia' tanúságát már e' részben megvetni, melly *az egész emberiség' történetéből meritett adat*, nagy hirtelenség volna, mert ez az adat' örökségi kincse a' bölcselkedésnek, mellyhez mint vezér csillagponthoz sok tévelygések után is visszatértek a' valódi tudományú bölcsék. Miben áll már ez az adat? abban, hogy valamint tapasztalati ugy gondolati előterjesztéseink is vagynak, melly utolsók az *ok*, *összefüggés* és *végczél* ismeretén keresztül az állandó fővalóig vezetnek fel bennünket, mellyben a' változó mindennapi tüneményes világ egyedül lelheti fel álladalmának kezességét.

Újra más kérdés az aztán, mikép kell a' historiai tanúságot használni e' részben, vaktában-e vagy *ítélgetve*? a' felelet itt sem nehéz, mihelyt a' historiai tanúság' mezejére ki'lépiünk, hol különféle egymástól eltávozó gondolati előterjesztésekre akadunk a' lelkes világról, mellyeket ítélgetve kell elébb megrostálni, a' külsőképes fátyolozotakat a' belső valótól megkülönböztetni, mindenikben az igazság' bélyegeit felkeresni, és mivel egynél több igaz és való nem lehet, azokat az egység' ideájával összehangzásba hozni, miután a' vakon használatról csak annyiban lehet szó, a' mennyiben a' megvizsgált gondolati előterjesztések az egy igaz fővalóról szigorú alaposágoknál fogva nem csak tudni vá-

gyásunkat kielégítik, hanem egyszersmind a' szívben gyökerező hiedelemnek támaszul is szolgálnak, melly vak engedelmességet és határtalan tiszteletet kíván az egy igaz fővaló iránt, mellyhez van a' legjobb gondolati előterjesztéseknél fogva az erkölcsi világ kapcsolva. Itt nyílik meg egyszersmind az út az előterjesztések' harmadik tulajdonsága, a' *viszonyok* megvizsgálására.

Mind a' tapasztalati, mind a' gondolati előterjesztések *összefüggők*, vagy pedig *szakadozottak*. Összefüggők azok, mellyeknek egymásra vitelében nincs ellenmondás, összeillések' okairól magunknak 's másoknak is számot adhatunk; szakadozottak ellenben azon előterjesztések, mellyekben az összeköthetésre elég kapcsot nem lelünk, azért ezeket *homályosoknak*, amazokat *bizonyosoknak* is mondhatni.

Az előterjesztés' e' viszonyos állása kétféle természetét (összefüggő, és szakadozott) soha nem a' *tárgy*, hanem egyedül a' *személyesség* határozza el, mert minden előterjesztés személy szerinti munkalat, a' tárgy maga soha nem változik, ha bár annak személy szerinti előterjesztései elhasonlanak is egymástól, a' kérdés csak az lehet, mi az oka az elhasonlásnak? nem pedig megfordítva, miért a' tárgy nem ugyan az a' mi volt? A' tapasztalati tudományokban ugyan e' kérdés is helyt áll, de itt az, egész más szempontból esik meg, mint a' philosophiában, mert azokban a' testek, és azoknak formáik' alakulásáról van szó, mellyek részint mesterség, részint természet által gyakran változnak, minek törvényeit szükséges az életre nézve tudni; de a' philosophiában fenntebbi néző pontok szerint esik meg a' tárgyas előterjesztések' viszonyainak' vizsgálata, ugymint az *összefüggés* és *végczél* meghatározásából; azért a' tapasztalati tudományokban sokszor hypothesisekhez' kell folyamodni, hogy a' természet' törvényeit jeleneteiben megtudhassuk, midőn a' philosophiában azokra nem építhetni, amott a' hypothesisek hasznos magyarázatra ve-

zettek már sok ízben ⁵⁾, itt pedig a' philosophiát kivetkezettnek önnállásából, 's phantasiai csontvázzá lealacsonyítanak.

Ha továbbá nyomozzuk az előterjesztések' viszonyait, úgy találjuk, hogy a' tapasztalatiakban koránt sem olly szembetűnő az elhasonlás, mint a' gondolatiakban, mert az emberek egyenlő érző eszközökkel bírván, azoknál fogva tapasztalati észrevételeiket is egyenlő módon viszik végbe, azért közönséges megegyezésben vagynak egymással. A' kemény, lágy, hideg, meleg, tulajdonságú testekről, az emberről, állatról, növényről való előterjesztések most is csak azok, a' mik voltak ezer évekkel ez előtt, csak a' természet ismérte, és törvényeinek tudománya nagyobb vagy kevesebb, a' mint az emberek' szorgalma azok körül: ellenben a' gondolati vagy is erkölcsi előterjesztések minden időszakban változók voltak, mellyek aztán az életre be-

-
- 5) Illy hypothesisok: a' nehézkedés, és villanyosság creje, a' levegő reszketőségei, mellyek világosságot hoznak elő stb. Mi csak a' következtéseket látjuk, de az erőt soha sem, mellyet a' mozgásoknál felteszünk. Igaz, hogy a' philosophia sem lehet el hypothesis nélkül, sőt minden hypothesis okoskodást tesz fel, csak hogy különbséget kell tenni a' világi jelenetek' 's az erkölcsi végczél' magyarázatában: amazoknak más okai is lehetnek, mint a' mellyeket a' gyenge emberi elme sejdít; ezt Newton maga is megvallá theoriája' végén, mellyet planetai rendszerünkről készített; itt pedig emberi okosság szerint az istenen túl vagy kívül nem mehetünk, mihelyt végczélről van szó, hol meg is kell állapodnunk mind a' belső, mind a' külső kijelentésnél fogva, mellyet önmagunkban 's a' külvilágban az istenről mint mindennek teremtőjéről feltalálunk, a' mit a' historiai kijelentés még nagyobb bizonyosságra emel, de ez erkölcsi végczélon kívül vagy túl már ne lépjen az ember, mert ha azt is akarná tudni, vagy megmagyarázni, mi módon esett a' teremtés, mikép tartatik az fenn, mi összefüggésben áll az egész, merész hypothesisaival csak erőtlenségét árulná el, 's kontárkodnék bölcsességében.

hatottak, következésképen a' cselekedetekre is rugóú szolgáltak.

Ez erkölcsi szempontok' elhasonlásában ismét egy másik csirája fekszik az emberi lélek' szabadságának, mert ha gondolati, előterjesztései hason törvények alá volnának vetve a' tapasztalatiakkal, ugy e' különfélelőségnek helye sem lenne erkölcsi előterjesztéseinkben, és az azoknak megfelelő cselekedetekben, hanem miként az evést, ivást, alvást egyenlő ösztöneinknél fogva egyenlő módon tesszük meg, ugy hason kemény feszeséggel kellene erénykedni is, vagy más szókkal, az állati élet mellett az erényes tettek, 'az erkölcsi világ' képzete is lehetetlen volna.

Itt hát viszont a' historiai adatoknak tanúságosoknak kell lenni a' bölcselkedő emberre nézve, hogy megtudja itélni a' különféle erkölcsi előterjesztések' becsét az azokat követő tettekkel együtt, választást tehessen az indiai eredetű emanatio, a' zoroasteri két elv, az epikurusi atomismus, a' stoikusi fatalismus, az újabb vastag materialismus, a' keresztyén monotheismus és a' pogány pantheismus közt. Ki kell itt neki vizsgálatait terjeszteni e' különböző gondolati előterjesztések' egymáshoz való viszonyaira, menyiben azok összefüggők, vagy szakadozottak, mennyiben homályosok vagy bizonyosok, a' mit az el nem fogult könnyen megtehet azon fáklya' világnál, mellyet az előterjesztések' negyedik tulajdonságánál, úgymint azoknak *szükségesképi* vagy *történetes* módjainál feltalál.

Szükségesképiek a' tapasztalati előterjesztések, mellyek mint természet ösztöniek ki sem kerülhetők, 's némi részben az állatokkal is közösök, történetesek ellenben azon előterjesztések, mellyekkel a' szükségesképieket egy egészre kipótoljuk, az egészet mindig emberi lényünk mértékében véve.

Történetes előterjesztéseink máskép *szabadosok* is, az az megtörténhetők és elmaradhatók; mert a' szabadság' fogalma épen abban áll, hogy történjék-e meg va-

lami vagy sem? 's ha igen, hogy és miképen essék az meg?

Minden szabados, vagy is történetes előterjesztést magunkból fejtünk ki a' kultárgyak' hozzájárulta nélkül, mert hol a' tapasztalatiak megszűntek, ott kezdődnek a' szabados előterjesztések, mellyek amazoknak okáról 's végczéljáról értesítenek bennünket.

Az életben ugyan nincs meg ez a' szoros elválasztás, hol a' két világ' polgárja az ember, társaságos viszonyoknál fogva már nagy részint tapasztalati munkásságokban öli el magát, de minden valamennyire kifejlett társaságnak meg van a' maga morális szerkezete, melly a' láthatót összeköti a' láthatatlannal, múlandót az örökssel, 's az illy morális szerkezetben felleli a' világi életben elmerült egyes polgár azon lelkikincset, mellyre a' bölcs csak hosszas elmetörés után tehet szert.

A' társaságok morális szerkezeteinek (vallás és törvény) alapos vizsgálata elvezet azon főcsomózatig, hol az érzeki és erkölcsi ösztönökről (szükségesség és szabadság) való előterjesztések összefolynak, 's a' cselekvő okosság által tiszta tudattá kiképeztetnek.

Mit jelentene különben az a' szünteleni tettleges gyakorlata morális szerkezeteinknek, mellyről a' historia szól, ha phantomon nem pedig valóságon alapulna?

Hogy a' morális szerkezetek különfélék, az semmit sem tesz a' dologra, épen e' különféleség mutat plasticai erőre, melly azt előhossa, az előterjesztések' azon szabadsági fokára, hol többé nem vak természeti ösztönök, hanem önkényes mozgású rugók dolgoznak.

Az illy lelkes szellemű előterjesztések' országában nyílik fel az a' véghetetlen út, méllyen emberiségünk' belső kifejlése tovább halad, 's a' morális szerkezetek' egymásközi viszonylagos becse a' belsőkéjlés' mivoltától függ, mellyre a' társaság' tagjai szert tettek, melly kifejlés annál keskenyebb körü, minél homályosabbak, minél szakadozottabbak a' tapasztalati és gondolati előterjesztések, a' teljes szabadság mindig a' legfelsőbb

tudomány' gyümölcse lehet, azt érdem nélkül nem bitorolhatni, vagy is az igazi szabadság minden bitorláson felül áll, mert a' bitorlás vad állati munka. . . .

Kifejtván így az előterjesztések' természetét, menjünk át a' realis élet' vizsgálatára, melynek csak egyik elemét vagy momentumát teszik az észrevételeken alapult előterjesztések, másik eleme az *ismeret*, mely az ismételt előterjesztések' következtetése.

Egyszeri észrevétel és előterjesztés magában még nem ismeret, többször és több oldalról kell valamely tárgyra figyelmeznem, hogy azzal megismerkedhessem. A' gyermek' szemeinek szokni kell a' gyertyavilághoz, hogy azt eltűrhesse, kapkodni kell hozzá, hogy lángjánál előbb magát megégesse. Így van egyéb tapasztalati tárgyakkal is a' dolog, de mivel egyes ember minden kültárgyat észre nem vehet, 's mindenütt egyszerre és egy időben nem lehet, ismereteinek határa is keskeny körre szorítatott, melyet csak a' közlekedés' útján szélesíthet ki. E' közlekedés főleg beszéd és irás által megy végbe, mind kettő isteni ajándék, melyek nélkül míveltség sem volna lehetséges, ezek hiával orangutánok' módjára, melyek Camper' hiteles tanubizonyága szerint beszélő műszer nélküliek tengődnének az emberek is a' vadon természetben, melyet most szorgalom által kies lakká változtattak. Az utazások' tárháza, felállított gyűjtemények, könyvtárak, museumok mind megannyi segéd eszközök az ismeret' gyarapítására, 's ha körül nem utazta is valaki a' földet, e' kutfőkben tudni vágyása szonját elolthatja. Csekély és töredék az egyes ember' ismerete az egészhez képest, mely a' közlekedési úton áll elő 's ez a' körülmény, a' kérkedékenységnek tudományos felfúvalkodásnak éppen nem kedvező.

Minden ismeret tapasztalaton kezdődik, és így a' *posteriori*, az ember előlegesen semmit nem szerkeztethet össze, mert a' *priori* nem az ember áll, hanem az isten, ki embert és világot teremtett; maga az öregebb Fichte is ezt vallá meg kezdetben, míg arra a' gondolat-

ra nem vetemedett, hogy az erkölcsi világ' rendszerét önagyából szerkeztesse össze. (Grundlage des Naturrechts. 32 l.)

Minden tapasztalati ismeret, a' mennyiben tökéletes, a' tárgy alkotó részes jegyeinek concret tudása, tökéletes (absolut) ismeretet, és így tökéletes tudást nem kell az emberben keresni; mert az ember korlátolt teremtés, de állapotjához képest 's emberileg szólva helyes, 's annyiban tiszta ismeretekkel bírhat.

Az ismeretek' egész álladalma hármias mérték alá húzható: a) *kiterjedési szempontnál fogva* (extensio), melyet a' tárgyak' száma határoz el. b) *belső tömötségekhez képest* (intensio), mely az ismeretek' belső értéke' lépcsőzetein alapul, c) *foganataik' vagy kihatásaiknál fogva* (protensio), melyek az *életbecs'* körébe átszivárognak, 's practikai kellemeknél fogva közbirtokká válhatnak. E' három osztályozatot körülövedzi a' *historiai ismeret*, mely az időszak szerinti tudományok' és tettek' összessége (complexus), melyekben a' realis élet felolvad.

Az ismeretek' terjedése, vagy is a' tárgyak' száma *összehasonlításra*, belső érdekek *ítéletes következtetésre*, foganatok *alkalmaztatásra*, vagy is külső miveltre szolgálnak okul. Az első úton egység és *különbség'* eszméire tehetni szert, a' mi értelem dolga, második úton az *okadásban* gyakorlom eszemet, a' mi az okosságra tartozik, harmadik úton eszközöket keresek elő és választok, a' mi *szabad akarat'* gyümölcse.

E' szerint az észrevétel, előterjesztés, és ismeret' láncz szeméin eljutottunk azon határpontig, hol a' belső munkálatok a' külsőkkel egy közös hidnál fogva, melyet *szabad akaratnak* nevezünk összeköttetésbe 's érintésbe jönnek egymással.

A' dolognak teljesebb értésére szükség még megjegyezni, hogy az észrevétel, előterjesztés, és tárgyakkal megismerkedés élet' momentumok ugyan, de annak

egész mivoltát magokban még nem fejezhetik ki. A' reális életnek két oldala van, *belső* és *külső*, 's a' kettő teszi az egészet. Életünk' külső oldala magunk viseletében, következőleg cselekedetekben áll, melly a' belső életnek némi tekintetben kijelentése (manifestatio). A' külsőből ugyan nem lehet mindig egész bizonyossággal a' belsőre következtetni, de vagnak még is olly sarkpontok, mellyekre ha támaszkodunk, ritkán csalhatjuk meg magunkat az élet' tudományában. Illy sarkpontok már a' külső életre nézve az *együttlét* és *függés*, (necessitudo physica); belső életre tekintve a' *lelkiismeret* és *függetlenség*, vagy is a' *szabadság*' érzete (libertas moralis).

β Az ember tehát a' kénytelenség és szabadság, függés és függetlenség köfalai közé véve, szünteleni összeütközés' állapotjában volna, ha más felől egy olly compassa nem lenne, melly mérsékletet és rendet eszközöl.

Az együttlét és függés az emberre nézve merő kénytelenség, mert több más tárgyak veszik körül, mellyektől el nem szakaszthatja magát, mellyek reája hatnak, 's azok nélkül el sem lehetne. Ez a' függési kénytelenség állati oldalát, érdekli az embernek, így levegőt színi, eledelt venni magába kénytelen, ha élni akar: a' társasági *együttlét* is illy kénytelenség, 's azok, kik a' társaság' eredetét szabados egyeszkedésből magyarázzák, képtelenséget állítanak, mert a' historia szerint az emberek mindig társaságban éltek, familiák-ból tribusok, ezekből nemzetségek lettek, a' szabados egyeszkedés nem alapja, hanem folyama a' társaságos együttlétnek, melly annak erkölcsi oldalára tartozik, a' mi mindig későbbben fejlik ki a' természetinél. Így van a' dolog az egyes emberrel is, annak külső élete megelőzi a' belsőt, a' természeti ösztönök, mihelyt létre jő, már dolgoznak benne, még minekelőtte az erkölcsiek felébrednének, sokszor ez utolsók kibontakozatlan is maradnak, ha a' környülállások nem kedvezők azoknak kifejlésére, mikor aztán az ember csak külső-

képen él, azaz baromi állapotban van, mint Caledonia' némelly vad népeiről írják az útazók.

A' külső élet' legalsó lépcsőzete tehát a' testi ösztönök' munkálkodása, jár, kel, mozog az ember, ha már lábra kapott, merő természeti készségeknél fogva, 's mind azon külső miveletek, mellyek a' testi ösztönök' kielégítése körébe esnek, kénytelen miveletek, mint az evés, ivás, látás, hallás, szaglás, tapintás meg meg annyi kénytelenségi állapotok mind addig, míg a' kültárgyak 's érző eszközeink közt a' kölcsönös együttlét 's viszonyos behatás meg nem semmisítetnek.

Az állati élet' ez alsó lépcsőzetén *szabadságról* szó sem lehet, hanem az *erőszakról*, millyen az ösztön, olyan az annak megfelelő mivelet, a' természet állapotja a' legnagyobb erőszak' durvaság' 's tudatlanság állapotja ⁶⁾.

A' szabadságnak, és így az akaratnak országa ott kezdődik, hol a' külső élet a' belsővel érintésbe jő, 's a' kettőnek mint egésznek sarkpontjai (együttlét, és függés, lelkiismeret és függetlenség) összetalálkoznak, *miből* rendesen és többnyire harc támad, hol aztán mindent az ember' szabad elhatározása dönt el, valljon a' külső élet győzedelmeskedjék-e a' belsőn, vagy ez ama-

-
- 6) Ellis missionarius' tudósításai Polynesia' lakosairól igazolják ez állítást, természet elleni vétkek és mindennemű kegyetlenségek a' népfajok közt szinte kifogyasztották már lakosaikból a' helyeket. Tahiti népsége, mellyet még Cook 200,000-re tett, 1797-ben Uzlson kapitány szerint már 16,000-re; most pedig Ellis szerint 8000-re szállott le, az asszonyok minden társasági jogtól el vagnak zárva, 's egészen a' férjfiak' önkényének alávetve; ember áldozatok, alattomos ölések, a' törzsökök fejének egymásra törekvő titkos inceselkedései, a' bohóskodók' szentelen játékokban elfajult társasága, csecsemők' halálra kiuzása szülei által, rút és erkölcstelen bálványozás, ezek és több hason undokságok, meg meg annyi kedvletlen, de hív rajzai az annyira magasztalt természeti állapotnak, mellynek javításán van mit a' missioknak dolgozni.

zon? A' legnagyobb bölcsesség itt abban áll, hogy ily harcra ne is kerekedjék a' dolog, a' mi mindig nagy lelki erőre mutat, 's az erénynek főkoronája. Azonban a' harcot legtöbb esetekben ki nem kerülhetni, minél nagyobb a' társaság, mellyben élünk, minél bonyolodottabb a' külső élet' munkássága, annál több alkalom tűnik elő a' harcra; az ismeretek' szaporodásával a' testi üztönök' ereje is *dynamice* nevededik, 's olly kívánságok támadnak az emberben, mellyek indulatait szüntelen mozgásban tartják, akaratját rablánczba fűzik, hogy a' csalfa fényt a' valóditól, igaz tudományt a' hamistól meg ne különböztethesse. Az ember már magában is töredékeny lény, a' külső élet' csábjaitól könnyen megszédül, mert testi alkata nagy befolyást gyakorol lelki szellemére, 's ha még a' társasági műveltség' külső mázza is elkezd ostromát rajta, akkor nagyon is meg kell feszíteni magát, hogy a' tündér boldogság' álom karjai közé ne ereszkedjék egészen, a' mi mindig áldozattal, maga megtagadásával esik meg; de az érdem épen abban áll, hogy a' harcz' terét győzedelmesen tudta elhagyni, vagy pedig arra nem is eresztette a' dolgot.

Vizsgáljuk meg most már a' szabad akarat lényeges mivoltát is, 's fejsük meg magunknak azt a' kérdést, honnan veszi az eredetét?

Szabad akarat alatt értünk, mint már felebb is mondatott, egy ily b'lső tehetséget az emberben, mellynél fogva az önkénytesen, minden külső ok, vagy készítés' hozzá járulta nélkül magát valamire elhatározhatja, maradjon bár ez önhatározása csupa gondolatban, és így minden külső jel nélkül, vagy jelenkezzék külsőképen is, és így tetteg.

Ez a' b'lső elhatározása az embernek több előzmények' következése, millyenek az *indító okok*, mellyek az akaratot erre, vagy amarra bírják, a' *hajlandóságok*, hajlamok és *kívánságok*, mellyek indulatainkat vezetik, és így az indító okokat szülik, az *ismeretek*, mellyek hajlandóságokat, 's kívánságokat ébresztenek fel ben-

nünk, végre az ösztönök, mellyek ismeretre juttatnak. Ezek az előzmények az életben gyökereznek, jó vagy rossz tulajdonságokat közönségesebb szempontból, az élet' *céljából*, keskenyebb korlát szerint, valamely bizonyos társaság' szerkezete szerint ítélhetni meg.

Nem ok nélkül teszem e' különbséget a' szempontokra nézve, mert az emberi társaságok, éghajlat, idő, hely szerint különféle szerkezetűek, mellyek szerint az indító okok', hajlandóságok', kívánságok', ismeretek', ösztönök' becses vagy káros voltak csak relative megítélhetők: de ez a' merő practicai bánásmód még nem maga a' főmérték, mellyet csak a' theoria adhat, ha az élet' céljáról való ideákat kifejti, 's megalapítja, hogy azokat legalább hozzávetőleg megközelítse a' praxis. Így ha valamely társasági szerkezetben a' lopásra, személyes vérboszúra, öngyilkosságra való hajlandóság tápláltatnék, a' mi a' historia szerint nem példa nélküli dolog, bizonyosan itt nem a' szokás, nem is az idő szerint szerkezet *törvény* lennének fő mértékek a' tett' becsének megítélésére, hanem más valami, a' mi felül áll a' szokáson, 's az időszerinti törvényen, mellyeknek magoknak is, mint nem főmértékeknek belső becsek kérdés alá hozatik.

Nem tagadhatni ezek szerint, hogy magokban a' társasági szerkezetekben léteznek olly akadályok, mellyek a' szabad akarat' előzményeit borongó homálylyal veszik körül, azért magát a' szabad akarat munkálatát is, mint a' testi betegség a' lelket némileg felfüggesztik, ha egészen el nem nyomják is, de ez csak oda mutat, hogy lépcsőzetek vagynak a' társasági szerkezetek' javításai-ban is, s az előhaladás' köre minden nagyobb 's kisebb testületek előtt nyitva áll, minél fogva a' bölcs nem csak arra néz egyedül a' mi meg van, hanem arra is, a' mi-nek meg kellene lenni a' dolog' természete szerint, 's igyekszik benn és külhatólag az élet' célja' ideálját megközelíteni.

Miképen egyes emberek, ugy egész testületek is sokáig a' gyermeki korban maradhatnak, a' kis gyermekeket nem bünteti a' törvény, mert nem értek meg szabad akaratú tettekre, merő ösztöneiknek élvén, a' gyermeki állapotú társaságokról himet nem varhatni, azoknak életmódjokból az élet' céljára nem következtethetni; ellenben a' műveltség' fokain lépkedő nemzetek' élete már tanúságos, mert abban a' belső tehetségek' típusai vagynak kinyomva, 's annál fogva a' szabad akarat' természetét sok oldalról felvilágosítják.

Ugyan is mindenik csak valamennyire művelt nemzetnél pozitív rendszabályokra akadunk, mellyek a' nemzeti belső és külső életet tárgyazzák. Egy felől a' vallás, más felől a' polgári törvények azon gyantázatok, mellyeknél fogva a' nemzet' kettős élete össze van forrasztva, hogy az szélyel ne hulljon, 's egyik a' másikat meg ne semmisítse.

Nagy példányban itt csak az történik, a' mit kis példányban minden okos ember magában feltalál, vallás az élet' célját tudatja meg velünk, a' törvény pedig felvigyáz, 's kormányoz. Mire mutat e' közönséges jelenet a' nemzetek' életében? 's mit bizonyítanak a' szent könyvek és a' törvénytáblák? felelet, egy finom közérzésre, egy általános értelmi tapintatra, melly a' természeti kénytelenség 's az erkölcsi szabadság közt küszködő embert visszaadja magának, hogy ez a' társaságon kívül el ne vesszen, a' társaságban pedig a' vallás és törvény' vezető zászlói alatt belső és külső nyugalalmát feltalálja, megbékéljen önmagával, embertársaival, a' külvilággal, 's mind ezeknek teremtojével az istennel.

Most már a' szabad akarat' előzményeit újabb vizsgálat alá vehetjük.

Az ember mind addig, míg a' belső élethől a' külsőre ki nem lép, csak magának tartozik számadással, mert a' törvény csak a' külső életre szól, hol az rendet és mérsékletet eszközöl, hogy a' társaság ne szenvedjen, az egyesületi kapocs el ne szakadjon. Az em-

ber' külső mivelete tehát az, miért a' törvénynek számot adni tartozik, mert az által már érintésbe hozta magát a' külvilággal 's szánzándékkal vagy tudat nélkül is a' törvény' hatalma alá adta magát.

A' külmiveleteknek, vagy is cselekedeteknek bár, mi felszámíthatlan elágazásai legyenek is az' életben, még is azokat két kútfőre húzhatni vissza: a' *kénytelen-ségre* és *szabadságra*. Kénytelenség mind az, a' mit az ember a' természettől és a' társaságtól szabott törvények szerint művel, ezek mellett, és ezeken felül a' szabad akaratból folyó cselekedetek' fonala kezdődik, melly mihelyt a' más két első határába olly czállal bevág, hogy a' maga önkényét a' törvény' helyébe ültesse, mindjárt rendet is bont, és zavar, melly rendbontás a' természet vagy pedig a' társaság, vagy mind a' kettő ellen elkövetett véték. Ide nem értetnek azonban az olly közönséges miveletek, mellyeknek nem az *ember*, hanem egyedül a' *kültermészet* tárgya, hol már a' társaság' törvényei is bizonyos tekintetben a' természet' törvényei ellen dolgoznak, azokat a' magok hatalma alá hajtották. Illy közönséges munkálatok már a' szorgalom' és ipar miveletei a' természet' széles országában, melly különben lakhatatlan lenne, ha az csupán a' természet' önkényére hagytának, minél fogva zordon vadság és eredeti chaosz miatt ki kellene veszni az emberi nemnek, azért e' küszdés a' kül természettel kivétel alá jó: ellenben hol a' miveletnek tárgya maga az ember, ott a' természeti törvények' megszegése valóban rendbontás. A' betegségek' nagyobb része illy rendbontásból ered, a' személy ellen elkövetett vétkek' egy része is e' rendbontás' következése, így az *öngyilkosság*, mellyel magam és a' társaság ellen vétkezem.

A' kénytelen és szabad akaratból folyó miveletek' characterere úgy látszik abban áll:

1) Hogy az előzmények' (indító okok, hajlandóság, kívánság, ismeret, ösztön), meghányása vetése az elsőbb osztályúakban egészen elmaradhat, mert azt vagy maga

a' természet, vagy pedig a' társaság véghez vitte már az egyes ember helyett, így: a' nap' lementé után álomnak adom át magamat, 's reggel felkelek; e' miveletnek előzményei a' nappali dologban elfáradás, (fő indító ok) az álomra hajlandóság, kivánság 's annak tudása, hogy munka után jól esik a' pihenés, (isméret), végre a' kénytelenség', (ösztön); mert akaratom ellen is álom száll szemeimre, 's bár mint megfeszítem is magamat sokáig ellene nem állhatok ez ösztönnek.

Már mind ezen előzményeknek meghányása³ vetése, magára a' miveletre semmi befolyással nincs, mert bár mint bölcselkedjem is én arról, maga a' mivelet (rövid vagy hosszú álom) kimaradhatlan. ¶

Igy van a' dolog azon miveletekre nézve is, mellyek a' társaság' törvényeinél fogva esnek meg, ezekre nézve a' törvényadó hatalom megvizsgálta már az előzményeket, az egyes polgár akár vizsgálja többé azokat akár nem, kénytelen eleget tenni a' törvényeknek, különben önkénye a' törvénnyel összeütköznék, 's harcra kerülne a' dolog, a' mi a' kénytelenség' természetén semmit sem változtatna, mert ha szinte egyes önkény lenne is harcz végével a' törvény, az szintollyan szigorú tulajdonságú volna, mert minden törvénynek parancsolni kell, mihelyt nem parancsol, többé nem is törvény, hanem javallat, kérés, vagy valami más.

A' tapasztalat is azt mutatja, hogy a' polgárok' legnagyobb része vakon tesz eleget a' társaság' törvényeinek, nem üzi füzi az előzmények' mivoltát, mivel míg a' törvény fennáll, annak eleget is kell tenni.

Egyedül tehát a' szabad akaratból folyó miveletek azok, hol az előzmények' meghányása vetése kikerülhetlen dolog, mert különben a' szabad magát elhatározásról szó sem lehetne.

2) A' kénytelen miveletek' caractere kötelességeket fejez ki, a' szabad akaratból eredtek az erény' körébe tartoznak.

3) Az első rendűek a' mulandó és változékony világgal, a' földi étellel foglalatoskodnak, azért formáikban is változók, a' másik rendűek az ideálok' tulajdonait öltözik magokra, azért formáikra nézve is állandók és örökösök.

4) A' kénytelen miveletekben nincs belső becs, hanem csak külső és feltételes: a' szabad akaratúakban ellenben a' belső becs minden, melly az erényen kívül semmi más feltételhez nincs kötve, amazok a' függés' ezek a' függetlenség' kútfejéből erednek, vagy jobban szólva amazok' külső becsére is, ez utóbbiak' belső becsére kell támaszkodni, morálnak kell a' kénytelen miveletben is alapúl szolgálni, hogy külső értékek, időszertint tartósságok lehessen.

5) A' szabad akaratú miveletek' characterére tartozik különösen az is, hogy az akarat szabadságánál fogva magunkat a' kénytelenítő törvényekkel ellenkező állapotba tehetjük, azoknak ellene szegezhetjük magunkat, következképpen foganataikat is magunkra nézve felfüggeszthetjük. Ezen ellenséges állapot a' kötelesség' megszégése, egy törvénytelen harcz, mellybe az ember szánszándékkal ereszkedik.

Az itt előadott öt fővonathól állana tehát a' két nemű miveletek' caractereinek rajza, de még nincs kifejtve, mimódon munkálkodik a' szabad akarat bennünk, 's hol veszi az magát az emberben?

Mind azon miveletek, mellyek a' természet' és társaság' törvényei szerint esnek meg, mint láttuk kénytelenségből történnek, azért lételünk mostani formájánál fogva szükségesképiek; mert csak a' természetben és a' társasági körben létezhetünk, mihelyt ellene szegeznők magunkat egyik vagy másik parancsainak, csak önvoltunkat semmisítnők meg

Ezen fennállhatóság' elvénél fogva (conditio sine qua non), csak arról gondoskodik a' társasági törvény; 1) hogy a' természet' törvényeinek, a' mennyiben azok az ember' életét 's annak élelme' módját tárgyazzák, új

sanctiót adjon, 2) hogy a' polgárok egymáshoz és az egészhez való viszonyait elhatározza, melly elhatározását parancsolás 's tilalom által hozza köztudatra. A' mik már a' társaság' e' parancsoló 's tilalmazó törvényeinek körében történnek, azok a' társasági egyetemhez való szoros kötelességből esnek meg, azért az illy miveletekben érdem sincs, 's ha volna is benne valami érdem, az közös volna, minden sajátí különység nélkül,

Azonban egy társaság sem állapotthatik meg a' csupán parancsoló és tilalmazó törvények' életre hozásánál azon nagyon természetes oknál fogva, hogy a' társaság nem csak az *állati*, hanem a' *lelkes* életnek is közép pontja, és így a' közönséges értelem' képviselője, 's ezen utóbbi szellemben segéd eszközöket kell neki nyújtani, az intellectualis tehetségek tágasabb kifejlésére, mellyek a' szoros kötelességek' teljesítéseknél csak embryo formában mutatkoznak még a' társaság' kebelében, 's az így kötelező törvények teljes biztosságokat és hitelességeket csak akkor nyerendik el, ha erkölcsi szellemű intézeteket is hoz létre és pártol, mellyekben a' szabad lélek' akaratja tápláltassék, 's megerősödjék a' kénytelen miveletek' oldala mellett erényes tettek elkövetésére, mikor aztán az ugy tetsző külső kénytelenségekre is a' szabadság' bélyegét nyomja.

A' historia nagy typusban adja azt elő a' társaságok' köz életében, a' mi minden emberben kis formában létezik, t. i. a' kénytelenség' és szabadság' állapotját, a' historia egy részről nem egyéb mint a' vétkes tettek' büntetése 's az erényes cselekedetek' megjutalmazása módjainak foglalata, egyik úgy, mint a' másik az emberben lappangó szabad akarat' következménye, a' nélkül a' cselekedetek közt különbség sem volna, a' jó és rossz, erkölcsi és erkölcstelen miveletek, az ideál és praxis közti szoros hatások végképen, és örökre eltűnnének.

A' szabad akarat az állati és lelki ösztönök közt közép helyet foglal, azt mint Reinhold helyesen megjegyzi, nem kell az okosság' önkénytes munkálataival

összezavarni, mert az akarat' szabadsága épen abban áll, hogy az okosság' önmunkásságú törvényeit vagy követi, vagy nem, azaz: az okosságot is sokszor eszköznek használja egoisticus czélokra. Ugyan is az okosság mint a' lélek' legfőbb tehetsége szemléletileg (theoretice) törvényeket ad a' tárgyak' megismerésére, hogy az ítélő erő azon törvényeket használja; cselekedetileg (practice) pedig a' törvények' czélját terjeszti az akarat elébe, hogy előzményeit, mint az indító okokat, hajlandóságokat, kívánságot, ismeretet, ösztönt az élet' főczéljával összehangzásba hozza, 's olly eszközökhöz nyújon realisátiojokban, mellyeket az okosság helyben hagy, mellyel ha magát ellenlételbe hozza, erkölcsi becseről akkor már le is mond, 's az oktulajdonításnak (imputatio) térmezejére lépett ki.

Kérdezzük csak meg az élet praxist, és a' históriát, mindjárt világosabb lesz előttünk a' szabad akarat' munkálata. A' philosophia úgy is kevéssel több, mint életet magyarázó tudomány, nagyban tett reflexio a' létel okáról, 's minémüségéről értelmesség' eszközlésére.

Az életben már, mióta csak historia van, úgy látjuk, hogy négy főidea vert magának gyökeret, mellyeknek concret voltak belső és külső miveleteinkben adják jeleit testesületeiknek. Ez a' négy főidea az *igaznak*, *jónak*, *szépnek* és *szentségesnek* eszméje, mellyeknek concret kifejezései az életben a' *tudomány*, *moral*, *művészet* és *vallás*, mellyeken mint égi szivárvány huzódik keresztül közös vonalban az *akarat szabadsága*, ez a' drága kő a' négy szegű épületben, mellyet életnek mondunk.

A' tudomány mindenütt azt keresi a' mi igaz, 's ennek egyik folyama a' törvény, melly meghatározza, mit szabad 's mit nem szabad cselekedni, tehát felteszi az emberben a' szabad akaratot, különben nem is büntethetne, igazságot senkinek nem szolgáltatathatna.

A' morál megtanít a' cselekedetek' érdemére, tul emel a' törvény' és a' kötelességek' körén, hogy mást

valamit olyast is tegyek, a' miben magában van a' becs, tehát felteszi a' jóakaratot az emberben, mellynek Kant szerint absolut becse van, minden tekintet nélkül a' következésre. A' jó akarat azonban nem állhat csupa kívánságból, hanem ott gyökerezik, hogy minden hatalmunkban álló eszközöket használunk annak végrehajtására. Magától tündöklik a' jó akarat ugymond ez a' bölcs. lesz-e sikere vagy nem? nem tartozik a' dologra, a' siker ugy sem lenne más, mint a' juvel' külső foglalata. Csak nem így szól Schiller is, midőn írja, az akarat magában már felséges eszme, melly felül emel az állatiságon, a' jó akarat pedig az istenségig visz fel bennünket.

Ha a' törvény és moral egy felől az akarat szabadságát és jóságát tudatják velünk, úgy más felől a' művészet annak teremtő erejéről bizonyosságot tesz, már pedig a' mi teremt, az úr, és nem szolgál a' házban, és ha bár a' művészet részint a' természettől, részint a' históriából (emberek' élete) kölcsönöz is anyagot, de a' formát, helyheztetést (situatio) csak a' lelkes akarat nyomja arra, művészetet a' természeti anyagokon való uralkodás nélkül képzelni sem lehet, azért nem ok nélkül tettek már a' régiak különbséget a' szabad és szolgálai szellemű művészet közt, amazt a' szép, emezt kéziművek' körében sorozván (artes liberales, ingenuae, artes serviles); amaz szabad lelki productum, ennek eltanult mesterségi készség, tehát művészi tekintetben is új kezességet lelünk az akarat' szabadságára, mert a' nélkül nem teremthetni, az akaratnak meg kell előzni a' művet, eredetiségről, genialitásról szó sem lehetne illy szabadság nélkül, hanem mint a' méhek csupa ösztöni szolgálat által megkészítik mesterséges házikójokat, mézelnek, 's ezen egyformaságon túl nem lépnek: ugy az emberek a' teremtői szabadság nélkül különböző szép művek' előhozására, az ideálok' életre hozására alkalmatlanok volnának 7).

7) „Die Kunst ist die Blüthe aller bürgerlichen Handthierung die reinste Offenbarung ihrer geistigen Freyheit. Sie

A' historia tehát itt sem csal, az ember törvényes erkölcsi és művészeti tekintetben szabad valóság, vallására nézve pedig a' szabadság' legfőbb pontját éri el. Az emberiség' belső szentsége ellen vétene az, ki a' vallást csak úgy akarná nézetni, mint hasznos találmányt, mert a' vallás vagy az élet' legfelsőbb célja, vagy üres semmiség. Vallás volt mindig a' nemzetek' életének főalapja, az élet pedig nem ábrándozás, nem is speculatio, hanem valóság, de mindig az istentől függés' tekintetében. Mélyen fekszik az ember' természetében, azt mondja *Schulze* a' vallásos érzés, melly meggyőződést szül, hogy az emberen felül áll még egy nagyobb hatalom, melly életére befolyással van, melly főhatalomhoz való viszonyoknál fogva szükség elrendelnie cselekedeteit. A' csupa tudlászvágy kielégítése a' világ' okáról, magában még tiszteletet nem gerjesztene a' fővaló iránt a' belénk oltott *vallásos érzés nélkül*, melly különbözik az igaz, jó, és szép' érzésétől⁸⁾, de hozzá tehetni ehhez, hogy mind az, a' mi az életben igaz, szép, és jó csak a' vallásban, mint legfelsőbb emeletben a' fővalóhoz nyerhet szentséget, 's a' melly törvény, moral, vagy művészet abba nem hajta gyökereit, maga magát meghamisítja, eredetiségét, szabadságát elveszti.

Koránt sem olly megfoghatatlan dolog a' vallás 's a' fővaló természete az okosság' útján is, mint azt némelyek képzelik, ha azzal vissza nem élünk, 's sophistiai csalódásokba nem bonyolodunk, mert különben mit érne az okosság, ha az épen ott hagyná el az embert, hol rá legtöbb szükség van, azon magas állásponton, hol a' léleknek minden erejét össze kell szedni, hogy le ne

ist die unsichtbare Hand, die durch zarte Berührung den zudeckenden, verhüllenden Umrath des erscheinenden Daseyns abwischt, und die wahre Gestalt des göttlichen Lebens enthüllt.“ (*Steffens, Karikaturen des Heiligsten. Leipzig, 1819. 1. Th. p. 83.*)

8) Über die menschliche Erkenntniss. von G. Ern. Schulze. Göttingen, 1832. 230 l.

szédüljön, 's a' sziv' nemesebb kívánságait (hit, reménység, szeretet) méltatva, a' kettőt, mint az okosságot és szívet vallás által kell neki összekötni, hogy az ember a' maga egész miségében találja meg magát.

Nem lehet észre nem venni e' két fő sarkpontját egész mivoltunknak, ugyan is egyfelől a' lélek a' maga elemeit fejtegeti, ugymint az értelmet, akaratot, képző tehetségét, és az okosságot, mellyeknek összes erejéből mint a' világosság' középpontjából folynak a' lelki munkálatok' sugárzatai; más felől a' sziv ez az ellipticai lényünknek homályos 's inkább elrejtett középpontja jó tekintet alá, hol az ösztönök sebes erőben, a' hajlandóságok szelid hatásban, érzéseink könnyen indíthatóságban és mélységben mutatkoznak.

Amott az okosság teszi a' lélek' egységét, és egész voltát, vagy is a' lelkes életnek az a' thronusa, melly öntudattal kíséri annak minden miveleteit, magában pedig mint gondolkodó erő a' tudás' térmezején parancsoló úr, 's midőn az ész csak az egyest, a' tapasztaltat igyekszik megérteni, ez a' feltételetlen tulajdonságot az élet' okát 's főcélját törekszik kipuhatolni, főemeletére csak akkor lép fel, mikor gyakorlati szellemében a' sziv' érzeteinek mélységével fog kezét, azt átjárja, a' végest a' végetlenhez, feltételest a' feltételetlenhez köti, 's ezt mint az erénynek és szentségnek kútforrását, mint ideált felfogja, mikor aztán az ember' belső életének legszebb virága a' vallás, ez a' felső fényéig kitisztult erkölcsiség' érzete nyilatkozik, mellynek sugára felmelegíti a' szívet, megszenteli az akaratot, hogy imádja azt, a' ki egyedül szent, az igaznak, szépnek 's jónak örök ideálja, mellyeknek gyenge árnyékai már itt az életben is mutatkoznak, de mint emberi nyomatok magát az ideált ön teljességében soha sem fejezhetik ki, mert véges valóság végetlent, halandó halhatatlant nem adhat, ha bár *Fichte* óta némely bölcselkedők, sőt természet vizsgálók is nagyon felhatalmazták is az em-

bert, hogy az maga magát teremtheti, lételeinek független ura ⁹⁾).

A' vallás mint legtisztább, legtökéletesebb erkölcsiség magában már 's abszolút becsénél fogva mennyei boldogság, a' vallásos élet pedig a' maga külső kifejlésében, czélt erő munkálataiban előhossa a' földi boldogságot, melly a' világi javakat csak az erény eszközeinek nézi, különben azok holt javak, ha nem e' czélből tekintetnek vagy használatnak.

A' vallásban mind ezeknél fogva az *akarat szentsége* létesül, melly több mint a' csupán szabad, és csupán jó akarat, az erényes élet' e' legfelsőbb rendelkezésében az akaratnak *változhatatlannak* kell lenni, le kell vetkezni természeti szabadságát, mást nem lehet akarni, mint a' mit a' tiszta okosság összehangzólag lelkiesméretünkkel helybenhagy, hogy ez a' kisbíró egykor a' világ' urának a' nagy főbírónak számolhasson is azon fogamatokért, mellyek az akarat' szabadságából, jóságából, 's változhatatlanságából származnak.

Ha most már 'az elmondottak' következtetésében szélyel tekintünk a' föld' öt részén, nem lehet észre nem vennünk az élet' négy fővonalai közt forgó, egymástól még is különböző jeleneteket a' tudomány, moral, művészet, és vallás' határtérein, de szoros vizsgálat után az is észrevehető, hogy e' külső elhajlások csupa lép-

9) Steffens különben nagy természet vizsgáló, a' végzetlenségig emelt fel minden egyes tárgyat, 's az emberről azt állítja, hogy az örökké volt, 's örökké leszen. Fichte is önteremtői erőt tulajdonít az embernek, mikor állítja, hogy az öntudat vagy is az ego, maga magát alapítja, 's felcseréli az önismeretet, 's önelhatározást vagy szabad akaratot az önteremtéssel, melly szerint isteni valóságot ruhaz a' véges emberi természetre, de azért hogy az isten szabad lelket adott az embernek, nem következik e' belső szabadságból, hogy az ember oka és kútfeje a' teremtésnek, mert ezen az úton sokféle világot is teremthetne az ember, mi pedig épen nem telik ki tőle.

csözetek a' külső és belső ember' kifejlésében, mert egynél több igaz, jó szép, és szent nem lehet, 's ez maga az örök ideál, az *isten*, ki a' szent irás szerint az embert maga formájára teremtette, és szabadsággal ruházta fel, hogy járhasson az ő útain, mire a' tudomány, morál, művészet, vallás segéd eszközüil szolgálnak, hogy használja e' kincseket akaratja' nemesítésére, melly a' szívet isten iránt való tiszteletre, embertársaink' szeretetére hajtsa. Minél többet bír az ember ez isteni adományokból, annál nagyobb köteleztetése is az akarat' szabadságát annak jóságával és szentségével párosítani, azon veszedelmes egoisticus elvekről lemondani, mellyeket a' hamis philosophia kivált tanulatlan ifjak' szívében olly könnyen meggyökereztet, hogy magokat tegyék minden dolgok' középpontjának, magokból építsenek egy új világot, melly *megelégedetlenségi állapot* mindig nagy elbizottság' 's istenről megfeleltetés' következése, mintha véges embernek hatalmában állana a' világi jelenetek' okait egész összefüggésében tisztán felfogni, vagy a' teremtő czélja felett legmélyebb rejtekeiben is ellenőrséget folytatni.

Ez a' sikertelen, de mindig bomlásra törekvő igyekezet épen olly nevetséges, mond Littrow, mintha a' tengeri csiga kopár kőszikláján, a' hol született, hol el is enyészik, más csiga társainak megakarná magyarázni, mi kerengett Colomb' 's Newton' fejekben, mikor amaz újföldet, ez pedig a' nehézkes törvényét fedezték fel.

A' régiek e' tekintetben alázatosabbak, és szelidebbek voltak, tudatlanságokat nem átalották sokszor megvallani, sőt nagy szerénységből néha tulságra is vete-medtek, komolyon állítván, hogy semmit sem tudhatunk, egészen ellenkezőn némely újabb szabású bölcselkedők' szellemével, kik mindent tudni, mindent akarnak megmagyarázni, szóözönnel elárasztanak mindent, a' nélkül. hogy a' tudománynak legkisebb szolgálatot tennének.

Hogy ha még *nemtelen akarat* is járul az illy törekedéshez, akkor nem csak maga a' bölcselkedés' tu-

dománya megpiszkoltatik, hanem lassú méreg is kezdi rágni az élet' legnemesebb gyökereit, melly a' popularitas' paizsa alá burkolva, üres phrasisekben, kongó sententiákban találja ki éretlen csemegéjét a' sokaságnak, mintha a' philosophia a' vighumor' és kényelem' sétáló helye volna, hol már akadályra nem is bökkenhetni, holott épen az a' legtövisesb út, mellyen a' legmélyebb vizsgálatok, a' ledfeszültebb erők törhetnek csak valami rést, de koránt sem abból a' czélból, hogy a' sokaságnak széles utat készítsenek a' mindent felfogatásra, mindent megértesre, a' mi lehetetlen, mire emberi erő elégtelen; hanem azon nemes szándékból, hogy az avatlanok' syreni énekeik jégre ne vigyék az embert, kik szeretnék elhíttetni más ember társaikkal, hogy kidobolt árúik az az arany gyapju, mellyet ők minden nagy fáradság nélkül ragadtak ki az azt örző sárkány' körmei közül.

Csak egyedül az olly emberről mondhatni el, hogy megérett a' szabad önállású életre, ki az istennek szeretettel teljes akaratját megtanulta szüntelen követni, ki isteni segedelemtől vár áldást minden munkálataira, 's ezen bizodalomnál fogva az élet' csábjainak, csalfa kecsgetéseinek férjfiasan állhat ellent. Az erénynek, akármi nevü legyen is az, ez az egy *tiszta kúiforrása* van, minden más rugók, bár mi fényesek, bár mi hatalmasak legyenek is azok, töredékenyek, és ingatagok.

A' ki ezen belső hiedelemre szert tett, az akaratját oda is tudja bírni, hogy a' külső törvényeknek is többé nem kénytelenségből, hanem szeretetből engedelmeskedjék, mert ezen engedelmesség is legfelsőbb megszenteltetésében nem egyéb, mint maga az isten akaratja.

A' józan ember' belső kormánya hasonlít a' státus külső kormányához, mellynek munkássága koránt sem a' lerontásban 's újra építésben áll, hanem inkább a' szünteleni hatásban, parancsolásban, 's vezetésben. Az igazgatás azért igazgatás, mert a' kormányon ül, mint az a' hajós, ki jól ismeri hajóját, vitorláját,

a' hab' és szél' erejét, a' partot és viz' mélységét, a' felhök' bizonytalan vonalait, 's a' csillagok' állandó helyzetét; tudja, hogy mind ezen dolgokat meg nem változtathatja, azoknak nem parancsolhat, 's még is azokat a' maga szolgálatjára tudja hajtani, hogy azok' segedelmével ép állapotban és biztos partra vezethesse hajóját.

KÁLLAY FERENCZ.

II.

China' balgatagsága.

„*A vizek lefutának, 's a' sárkányok elhagyák a' földet, melly azután lakva lön.*“ (Chinai évkönyvirók.)

Mint a' világtengertől kivetett, görcsösen szendergő orias teknősbéka, úgy fekszik India és Siberia, Perzsia és Japan között kiterjesztve a' *mennyei birodalom*. A' tulajdonképi China, magas Ázsia' középpontja; *közép vírdága* képezi az állatnak jól bevértezett, bépánczélozott kívül csendes, belül pezsgő testét; míg a' vallás, vagy fegyverhódította védtartományok: Tibet, Corea, Butan, Lickéio a' vergődő, 's lassan tovább mászó négy lábát jelentik. A' fej természetesen nem látszik, mert teknősbéka módra mélyen a' vért alatt rejtézik, lesi 's álmodva veti föl a' kelletinél jobban megterhelt gyomor' titkos gyármivoltát, 's e' mellett majd nem felejtí a' lélekezést.

Ázsiának minden eddig még hamisítlan alapképéből látható, hogy a' kétéltűek tették valamint a' természet' úgy a' műveltség' történetében, a' képzet' és áltmenet' első fokait. Innét a' kigyóimádás, mellyet egész napkeleten találunk, melly azonban itt, mint Egyiptus-és Babylonban, nem tisztán jelképi volt; innét Perzsiában mindennemű csuszó mászóktól a' különféle királyi nemzetsegek' büszke szármoztatása; innét Chinában istenítése amaz iszonyú négy körmű sárkánynak, *Lung*-nak, melly a' nép' mythológiájában mint víz' 's nedv' istene, a' császári czimmerben pedig, mint fél zsarnoki hatalom' boszuló nemtóje ragyog.

Képzeljünk 250 ezer n. m. birodalmat csak nem négyszáz millio lélekkal; képzeljünk végtelenül kiterjedt tartományokat, hol a' cantoni legujabb jegyzék szerint

minden angol négyszögű mérföld 515 — 671 lakót számlál és táplál; hol háboru 's zendülés nélkül a' szárazföldi és tengeri rendes katonák' száma majdnem másfél millióra megy; mind ezt vessük össze az Antoninusok alatti római birodalom' statisticájával, hol ide tudván a' legyőzött nemzeteket, legfőlebb száz husz millio lélek lehetett; tekintsük az ujonnan rajzolt földképeken China' terület színét, 's fekvését, valamint az ujonnan leporzott historiai táblákon mondáinak cyclusát. Fölül a' hires, hatszáz órányi *fal* a' tatárok ellen gátul oda vetve, évezredek-től az ó világ' legeredetibb népének öre 's telegraphja, 's maig az orosz polgárisodó vadságának, 's China' esztelenségének rendithetlen közfala; mellette 's mögötte az *altai*, *sajanski* és *dauri* hegyvonalok kalandorosan vallásos szirtcsúcaikkal, 's *Amur* folyója sárga, szeszélyesen duzzadó hullámaival; alul Himalaya, Hindostán, a' Birmanok, 's *anam*-i császárság, és az angolok Himalayán, Hindostanban, a' Birmanoknál, 's anami császárságban; jobbról a' keleti ocean, melly a' mennyei birodalom' széleit hetedfél száz mérföldnyi terjedésben övedzi, a' japáni 's a' sárga tenger egy elsüllyedt 's ismét föltünő hajdankor' kimerithetlen monda-körével, és Corea' öble, meleg 's ár-apályával hullámozó, mint a' keblében lakozó habléány' melle; balról Turkesztan, Buchara, 's ezeregy éjszakás regéjivel Perzsia. Imez China' földleirási caractere, mellyből a' legügyesb csillagjós is jobb állapotot hüvelyezett, a' mostani arczvizsgáló jobb sorsot jóslott volna. De ellent álla China' esztelensége.

Ezen esztelenség az ország' és vallás' hazai történetében fekszik. Millio év' lefolyta alatt magok az istenek kegyeskedtek kormányozni a' mennyei birodalmat; ez volt a' rege' aranykora, és semmi regéből nem vonhatni több morált, mint épen a' magas ázsiai Edda-nak Schuking-jéből. Örökös tusákból áll az hősökkel, szellemekkel, óriásokkal 's királyfiakkal; örökös vér nélküli küzdelekből nemtők és félistenek, 's az ég' ősapái 's déd-

unokái között egyenes ivadéki vonalban föl 's lefelé; örökös szerelem- és sovárgás énekekből, melyek az érzékek' legmagasabb fokú lázborzalmát középkor előtti szenszuró türelmetlenség' chinahéjával csillapítják, 's ismét fölingerlik a' nélkül, hogy valamely helyes gyógyrendelményt adnának. És Chinában jobban állanak a' gyógyszer-táruk, mint a' gyógyászok. Fo-hi volt a' legrégebb törvényhozó; 's a' legrégebb isteni parancs chinailag magyarázva így szól.

„Én a' világtörzsök' minden egyéb sarjadékai fölött titeket választottalak, mert ágaitok díszítik felhőimet, 's azok' virágszellelte nőszéti levegőmet. Lehagyám esni hozzátok legszebb csillagomat, hogy a' földön úgy éljetekek, mikép mennyekben; és mélységet veték közétek 's minden népek közé, kiket gyűlölök. Jaj annak, ki azon keresztül holttestekkel, csalárdsággal, emberszeretettel, vagy istenkáromlással hidat épít; a' föld lesüllyed lábai alatt, 's az ég elpörköli velejét, mert Lung, kit öréül rendeltm, megérinti őt balszemével, úgy hogy többé nem lát, eszmél vagy örökké virágzik, mint a' Lung-yan *). Azért őrizzéték, mint reátok bizott jót, szilárdul háttáraitokat; ne keveredjetekek soha az alvilág' veteményével össze! A' mult magában rejti a' jelent és jövendőt,

*) Lung-yan, a' sárkányszem. Ezen fa hasonlít a' Bi-dschihhez; de ágai 's virágai vékonyabbak 's apróbbak. Terem a' déli tartományok' hegyein 's völgyeiben. Virágai fehérek, 's gyümölcse hasonlít az Arekahoz. Nagyságra megegyenliti a' verebtojást. A' legkeményebb tél sem hervasztja el; virágzása' ideje nyár' kezdetére esik. Hetedik hónapban megérnek a' gömbölyű gyümölcsök, melyek' pikkelyes héja zöldsárga csikos. A' Bi-dschihhez hasonló husa fehér, nedvteli, 's mézédességű. A' gyümölcsök 20—30 darabban szorosan egymás mellett ülnek fűrtökben, mint a' szőlő. Han' dynastiája' idejében a' déli tenger melletti tartományoktól adóul küldett be. Pen-Zao' czikkje. (Az eredeti chinai természet-történetben).

miként a' Jin-yii *)). Az én szavam a' ti történetetek mind örökké“.

Ezen egoisticus elkülönöző rendszert, ezen örökös helybentespedést, ezen büszke meghittséget, ezen elszigetelést minden más nemzetektől nyakasan megtarták a' reá következett dynastiák: Kia (egész 1767. Kr. e.) Schaeg (egész 1122. Kr. e.), Tscheu (egész 258. Kr. e.) Tscheukun' közben esett vérengző uralkodásával egyetemben. Ekkor eljőve a' népvándorlás éjszak- 's nyugotról, úgy hogy a' sárkány kül rondaságtól tisztulólag farkát dühösen megrázta. Schi-hoang China' nagy Károlya Kr. szül. előtt 247-dik esztendő táján a' körül elhalt, vagy sebészileg elszelt tagokat régi elv szerint ismét egész statustesté alakította. A' Hang uralkodó ház nem sokára követé Tsin-t, 's már 280-ban Kr. szül. után Wu-ti-nak újra Schi-hoang' szerepében kellett föllépni.

Századokon keresztül csupa népvándorlások, trónbitorlások, zsarnokoskodások, 's töltözések minden javítás nélkül kívülről. A' vallás világtörténet maradt, 's a' megszokott iránti tisztelet változhatlan nemzeti character.

A' Sing uralkodó ház (991-ben) magát pompás márvány palotává alakítá magas, rejtvényes ivtornácokkal, s kikémlelhetlen tömkelegekkel; de ablak, napfény, vagy gázvilágítás nélkül, úgy hogy Dschingis-Khan, a' napkeleti középkor' Napoleonja, az erős várban

*) Jin-yii, az emberhal: 1-ször Hasonlít az Y-yii-höz (angolna faj?), de négy lábu, 's hangja hasonlít a' gyermekehez. Zsirja meg nem ég a' tűzben. 2-szor E' hal' alakja hasonlít valamicskét a' hódéhoz. Négy lábu, 's hasa zacskó gyanánt a' földre lögg. Teste halavány violaszínű, pikkelytelen. Él folyókban, tavakban és hegyi vizekben, de fára is képes mászni. Az előtt e' nemből gyakran láttak a' vízből nőlényeket föltűnni, mellyek fölül nők, alul halak valának; enekök eltompítja a' fület, 's elcsábítja ez érzéseket; — ők kezdettől fogva mindent tudnak“. (Pen-Zao' czikkje.)

tánczra merészelt kerekedni. Mongolok jövének macskák-ként rohanva, tigrisekként uralkodva, azonban China' elszigetülési vágya olly kevesé csökkent, mint hanyatlott vallása, vagy összeomlottak falai: A' *Tang* mongolág tudományosan kimért vonalképen huzódik ezen egész valódilag megaranyozott nemzetségtáblán keresztül, míg egy közönséges, *Schu* nevü chinai lerázta az idegen jármot, 's alapította 1363-ban a' *Wing* dynastiát; 1645-ben a' Manschuk bevévék Pekinget; a' hat évü Schun-schi lön törzsökatyja a' maiglan uralkodó *Tsing* esászári családnak.

Hijába igyekeztek a' jesuiták a' keresztény vallást bevinni a' mennyei birodalomba; hijába áldozá számos térítő, mint ujonnan Gützloff, pater Gonçalves és pater Lamiot ott magát föl hivattatása' nehéz kötelességeinek; hijába küldé Anglia lord Macarney-t, és lord Amherst-et, hijába Russia fényes követségi kísérettel political kapcsolat' eszközlése végett oda gróf Golovkin-t; hijába támadtak Londonban, Pétervárott, és Párisban chinai nyelv 's literatura iskolák; hijába adá sok szellemdús és mély eszü férfin, mint Fourmont, Remusat Abel, Bailli, Morrison, Beyer, Klaproth, Raszt, magát egészen ha nem terméktelen, még is annyira hálátlan tanulmányra. China elszigetülve, China a' józan 's az idővel haladó műveltség iránt siket maradt; e' mai napig magát a' földi boldogság' öröktől elhatározott általános örökösének véli, és széles e' világ' minden uralkodóját valamely középkor előtti orv- és rémlovagként csak úgy tekinti, mint *rendülhetlen alaphatalmának* bitorló használóját, mint özönviz előtti dynastiája' régiesen négy-szigített tábláján mozogható sakkbábokat. Ime' China' története, China' vallása, China' esztelensége.

Igen is China egy sakktábla, 's kormányalkata sakkjáték. Meghatározott szabályok uralkodnak, 's a' paraszt a' királyljal játszik, mint a' király a' paraszttal. Dáma, torony, futó 's ugró *Yeszik* azon jelképes személyzetet, melly közben közben föllép; ezek a' status'

betűsorában a' mássalhangzók, valamint amazok a' hangzók. Évenként az első hónap' 15-dik napján üli a' császár a' földművelés' tavaszünnepét az által, hogy homlokka kilenczszer érinti a' földet, tavaszáldozatul az égnek, az ő nagyatyjának és védszentének, mocsoktalan bikát áldoz, és saját fő császári kezeivel az első rendű mandarinoktól kiválasztott telken tizenkilenczszer az ekét keresztül vezet. Ebben áll China' bölcsesége; e' nélkül régen elenyészett volna már balgatagsága. A' legutolsó parasztnak sakkot kell császárjának mondhatnia, mihelyt részén az igazság; de a' császár több a' parasztnál, 's addig még a' jogot védi, isten. Ez a' kénykormány' legnemesb alapvonása.

China' vallása ismét China' esztelensége is. Nincs abban az egoismusnál egyéb szeretet, nincs a' bölcsabályokon túl semmi szives tet, nincs hit egyéb a' hagyomány után, nincs remény egyéb a' hagyományban. China' története olly biblia, mellyen ezer látnok munkálódott, 's a' nélkül, hogy cél éretnek, folyvást munkálódik, mert a' lövés röpülő soha meg nem mérhető tárcsa felé történik; holott nem hanyatló, hanem kelő csillag az. De a' csillag sem le nem hanyatlott, sem föl nem kelt, ámbár Khung-Fu-Dsy (Confucius) az igen is látnoki'ag zavart csillagiós szemfényvesztéseit üzte az égi testekkel, mintha a' világ rendszerrel sakkot akarna játszani. Sakk! tönk a' király! De évezredek óta mindig a' császár nyere a' játékot; a' parasztok nem tudják mit, 's mennyit vesztek; nekik mindig megmarad a' nyerhetés' reménye; mert mi a' király parasztok nélkül? *mi a' bölcsesség esztelenség nélkül?*

Remusat Abel a' chinai egyházi történetekről, különös tekintettel a' bibliára, így szól: „Múltán álmélik az ember azon nevezetes hasonlatosságon, melly a' dalai-lama vallásbeli külső formák' szokásai 's szertartásai, és a' catholica egyházéi között van. A' tatárok-nál valóban van egy főpap, az ország' lelki kormányára ügyelő több patriarcha, egy a' fölamból képzett ta-

nács, melly a' főpapot választja, sőt mellynek tagjai a' mi cardinalisainkéihez egészen hasonló különböztető jelekkel élnek, továbbá barát- és apáczaklastromok, könyörgések a' halottakért, titkos gyónás, bűjtök, lábcsök, litaniák, körmenetek, és szentült víz. Ezen összeegyezőések mindnyájan könnyen magyarázhatók, ha elhiszszük, hogy a' keresztény hit hajdan Tatárországban elterjedett volt, és hogy a' mi időszámolásunk' 13-dik századát alig túl haladó lámák' intézvényei a' mieinknek csupa utánozásai voltak. Ellenkező esetben a' fölvilágosítás sokkal nehezebben ütne ki; mert mindenek előtt a' pápaság' 's (a) lámái szertartások' magas korát volna szükség kimutatni. Itt röviden kívánjuk érinteni, mit tanítanak a' chinai hagyományok, összhangulag a' nyelvvel, Tibet felől. E' hegyes, hideg, természetlen országot eredetileg vad népek lakták, kik durva szokásaik', tudatlanságuk', egyszerű vallásos szertartásaik' 's miveletlen nyelvök' bélyegeit még soká megtarták. Majd a' bennszülöttekkel gyarmatosok elegyültek, kik ősrégenten oda vándoroltak. Azon korszak' tájban, mellyben keresztény időszámolásunk kezdődik, Hindostanból jövő barátok behozák ide vallásukat, 's literaturájokat, és Tibetben 's Tatárországban számos klastromokat alapítanak; de csak a' 6-dik században vevék föl a' tibetbeliek általánosan az oktatást. A' lámák' hatalma azóta folyvást növekedett egész a' mongolok általi hódításig, 's végre határtalan uralkodássá változott. A' buddha literatura a' sanskritből átvitt sok munkával gyarapult; de a' tibeti nyelv folyvást megtartá az eredetileg azt beszélő idomtalan emberek' formáját. Zordon szólásmód, szabálytalan írás, ' tökéletlen nyelvtanrendszer, jobbadán kölcsönzött literatura, jóformán késő időkban Hindostanból Tibetbe áltplántált vallás mind az, mit e' pusztá hegységen találni, mellynek lakosai épen nem felelnek meg azon magas várakozásnak, mellyet nagy észtehetségü, de a' keletázsiai régiségeket kevesbé ismérő írók fölélesztani törekedének. Mindenek előtt óvakodjék kiki

az emberi nem' bölcsőjét Tibetbe helyezni, innét Hindostán' vallásait származtatni, itt az ősnép' legközelebb utódjait keresni, itt az özönvizre mindjárt következett századoktól historiát előző hagyományokat és emlékeket találni“.

Más helyt ugyan ezen éles eszű szemlélő így szól: Európában a' chinai kormányt sok ideig zsarnokinak hitték; most azonban tudva van, hogy képviselői jog által, mellyel fölsőbbsegi személyek különbféle osztályai bírnak, igen korlátoltatik, 's az által, hogy a' császár, ki gyakran maga bírálja, vagy épen maga szerkeszti a' statusújságot, szorosan köteleztet szilárdul meghatározott bevett szabályok szerint a' tudósok' rendéből választani ministereit, E' rend valódi aristocratiát képez, melly a' kiszabott próbatétet szerencsésen kiállottak által folyvást pótoltatik 's fenn áll. Különbség nélkül minden ifju ember a' mandarinok' harmadik fokához bocsáttatik; ki ide eljutott, a' másodikra törekedhetik, mellyen lennie kell, ki országos hivatalra jutni áhit. E' szerint minden tisztviselő az első fokra emelkedhetik, 's a' legelső hivatalokra alkalmas lesz. Ezen intézvény általán kipótolja a' nemességet; mert a' császári ház' gyermekeit, Confucius' Mencius' és Lao-Kinu' ivadékait kivévén, csak ész és ismértek osztnak elsőséget 's méltóságokat. Szokás mindazáltal, hogy a' császár azon férfiaknak, kiket megtisztelni 's jutalmazni akar, őseit visszahatólag nemesi rangra emeli, és Chinában sokat tartanak az illy *visszás* nemesség felől. Legfőbb hatalommal a' császár az ég' fia van fölruházva; koronája fiágon, azonban az első szülöttség' joga' szoros megtartása nélkül, gyermekeire száll. Minden főnök, ki ajándékokkal a' császárhoz követséget küld, ez által azt urának elismeri. Az ország' kormánya bizonyos fölosztási rendszer után történik; a' tartományokat, viszonyos ellenőrség nélkül, országos tiszték igazgatják, 's ha ezek' véleményei valamely esetben elágoznak, nekik az ügy' eldöntése végett a' császári tanácshoz kell folyamodniok; mert itt

fekszik minden isteni nyilatkozás', minden bölcseség' kincse. A' főkörmányzó rendszerint két tartományra terjeszti gondjait; de van ő kivüle minden tartománynak még egy főbiztosa, a' tudományokra főfölgyelője, kincstár' igazgatója, bünbirója, 's a' császári sóhazaknak 's köz magtároknak egy egy fölvigyázója. Ha a' császár olly rendelményt vagy törvényt tesz közzé, mellyet a' népvéleménnyel ellenkezni gondol: akkor annak a' status-ujtságban körülményesen eléadja okait; érje alattvalóit szerencsétlenség, például földindulás, áradás, éhség; akkor önmagát hiszi bünösnek, 's bündijul böjtöl, imádkozik, áldoz, magát lealázza és sanyargatja. Tibet' vallása csupa tiszta theocratia; a' dalai-lama évenként hatvan ezer eziüst rubelt fizet Pekingnek; a' chinai népvallás nagyobb részént *Foe'* törvényeinek hódol. Igen kevesek azok, kik vallásuk' alapelveit értenék; mert csak a' tudósoknak (mandarinoknak) nyilatkozik az isten' szava 's akarata.

'S épen e' *tudákosság'*, melly mint a' csillagászi, pontban fölhuzott óra, örökké megy és megy a' nélkül, hogy helyéből mozdulna, ez ismét China' balgatagsága. Mintegy 3—400 egyszótagu, csupán különbéle hangnyomadék által sokszorozható gyökhang képi a' chinaiak' egész nyelvkincsét, 's ezeknek név és igeajtás nélkül sokszor igen különös kiterjedések mellett, mi által néha egyetlenegy szó ötvennél több értelmet nyer, elegendőknek kell lenni minden elvont 's reávit fogalmak' érzékitésére. Hat alapvonalon keresztül kasul rajzolt 214 alapjelből áll az írás, mellynek majdnem kitanulhatlan a, b, czéje legnagyobb kiterjedésében mintegy hetven ezer betüt vagy jelet foglal magában; azonban valamely közönséges könyv' megértésére annak egy tized része is elegendő, ide természetesen nem tartozik a' statusujtság, sőt majd a' kalendárium sem, melly az alattvalóknak kimutatja, mit kelljen császári parancs és csillagzati összeköttetés' következtében az esztendő' minden napján tenniök, vagy nem tenniök.

Igy tesped a' tudományosság, mint a' középkorbéli balladákban a' fogoly herczegnő betegen, 's ásitva tornyok, falak és sánczok mögött, puha vánkosokon várva a' bátor apródot, ki öt mennyig érő Jákob lajtorján kiváltáságos kérőji' rajjától megszabadítsa. De itt nem jön szabadulás, mert a' legfőbb unalomig hosszadalmas, 's örökké ugyanazon nászruhán dolgozó Penelope' vágyférjei a' mandarinok, a' hagyományos literatura' főtisztei 's ügyvédei. Ezen utolsók magyarázzák a' *King*-eket, a' szent könyveket, 's hirdetik a' törvényeket, ezek irnak románokat, ezek intézik a' színészi előadásokat, ezek határozzák meg a' bókozatok' számát, 's mindenütt hű szolgálai kemény uroknak.

Némi mechanikai ész korán kifejtett a' chinaiaknál; ők utánozhatlan szépséggel dolgoztak föl selymet, érczeket, porcellánt; ők hangászi eszközöket, 's fölötébb mesterséges házi butorokat készítenek ebenfából, elefántcsontból, szalonnaköböl, ugy szinte szőnyegeket, papiroost, tintát, 's nankin szövetet; gyaníthatólag ők találták föl a' löport, mesterséges tüzi játékokat, compassst, fára metszést, és stereotypiát; azon fénylően tartós színezete, mellyet müiparuk' készítményeire önteni tudnak, még semmi európai nemzet sem érte el. Azonban mind az, mi nem épen a' külső pompát illeti, céliránytalan, visszás, és elavult. A' vidám divatistenő itt csak haragvó nagyanya' álarczában jelenik meg, 's a' tarkán csillogó hábból soha sem fejlődik pillangó. A' tudakosság csak fényes hiuság; a' jog elviselt keztyű, melly jobb 's balkézre fölhozathatik; a' vallás statuspolitica, a' csillagászat csillagjóslat, a' tanulmányok képzelt theoriák; hadtudományuk, mellyet maga a' nagy Fridrik is annyira csudált, nem egyéb, mint a' sakkjáték' szabályainak kegyetlenül gyakorlathoz hozott alkalmazása. A' természettörténetet csak gyógyászok tanulják; festéseik csak a' holt természet' tárgyait állítják elé 's nem ismérik a' perspectivát; metszéseik az összerakás' fűnségét 's az eszme' mindennemű fölemelkedését a' gyen-

gédnek, a' finomnak áldozzák föl; az ő valóban nagy-szerű, de nem mindig ízléssel párosult építészetek a' fényüzést, paloták, templomok, tornyok, hidak, 's csatornákra pazarolja, 's lustán mellözi a' gazdagabb és szegényebb magányosok' házait; hangszatuk összetett rendszerű, de benne sem öszhang, sem melodia, mert a' kiállhatlanul huzomos tactus viszhangnál nem egyéb; szöveteik furák (baroque), valamint szönyegek; löporuk rosz mint stereotypiájok, mint gabonájok, mint hajókázásuk, mint kereskedésök.

Igen is China' kereskedése ismét új tanúja China' esztelenségének. Csupán a' cantoni kikötő áll bizonyos időkben europai nemzeteknek nyitva. Magok a' chinaiak, kik az előtt a' vöröstenger' partjait is meglátogatták, honi önhittségükben a' tengeri activ kereskedésről csak nem egészen lemondtak; hajózásaik legfőlebb az indiai szigettenger, Japan, és új Guineáig terjednek. Annál élénkebb belkereskedésük. Karavanjaik India' 's Perzsia' széleiről nankint, schavlokat, porcellánt, rhebarbarát, theát, selymet, pénzsmát, kénesöt, zinket, gyöngyházat 's t. effélet hordanak föl egész Siberia 's Turkesztanig, ezekért gyapju szöveteiket, dohányt, mákonyt, szücsárukat, bort, üveget, aransodronyt, rezet, fecskéfészkeket, klárist, füstszer-port 's más effélet cserélen-dök. Tetemes summák jönnek így forgásba. Angolország 's Éjszak-amerika legtöbbet nyernek mellette. 'S még is China önérdékét csak annyira bocsátja szem elől, mennyire épen bevett tudós butasága kívánja. Kényuri szabá-dítékok szerint a' császár' zsebébe legtöbb foly, 's a' chinai kereskedési gög, és europai tőzséri alázatosság közötti benszülött kisárosok, a' honkereskedők híven követik amannak példáját; a' mandarinoknak kijár száz-tóli részők, 's a' chinai szülött külföldi ellen soha sem lehet ügyevesztett.

Boldog föld te! míg Európa' műveltsége gyarapszik, nem szükség kevélységedet 's butaságodat megtagadnod. A' fényüzés, ezen örökké éhes, örökké lármázó

kakuk partjaidról hozza élelmét, 's nem meri tojását fészkedbe letenni; mert te nem vagy kenderke, China! valamint sas, vagy phoenix sem. Végre magad is a' kakuk nemhez tartozol.

Vessünk még csak egy tekintetet a' chinaiak' házi állapotjára. A' főbb osztálynak, kik szint' olly henység 's pazarlók, mint az alsóbbak fáradozók 's takarékosak, buján terhelt asztalok mellett, hol a' föld' és víz' ritkább termékeiben, a' legingerlőbb fűszerekben, bor, mákony, virágillat, hangász, és színészi előadásokban minden érzék mértékletlenül töltözik, rongálják éltöket; vagy pompás, fájdalom! igen is mathematicailag megnyirbált kerteikben, hol márvány medenczében csillogó aranyhalak viczkádoznak, hol áloe' vagy kámforcserje' árnyékában ezüst tisztaságú víz fürdésre fölhi, hol kecsiteli rabnók a' jó szeszélyű ur' kívánatinak bókolva aláztos kaczerkodással kegyeért esengnek, álmodják el idejüket; vagy nyilvános templomokban, hol a' földi religio' legfőbb, legörültebb fényűzése mennyei elragadtatás hiedelem' Psyche szárnyain lebegtet, pazarolják el azt; vagy nőtermekben szerelem' édeivel, valamelly régi King-kronikával, vagy új románnal foglalkozva; vagy sakkjátékban, hol az ízlés nélküli pompával elárasztott szobának fehér 's fekete koczkákkal kirakott padlata képezi a' táblát, mellyen a' haremnek rejtélyes jelentőséggel fölékesített hölgyei játszásk az esztergált képek' szerepeit, töltik napjaikat; vagy lélekaláltató bókolatokban, sőt még sokkal esztelenebb pipere foglalkozásokban ástitozzák el azokat.

Sárga öltöny, csúcsos toronysüveg, kevéssé ferdén álló pávatoll, az ujjakon hosszú körmök, mellyekről csak ünnepélyes alkalmakkor vetetik le a' tok, fekete festett haj, 's rátartós illedelemmel komolyított járás itt a' legfőbb tökélyek, mellyekre valamelly férfu magát fölvihatja; ha mind ezekhez még tetemes bizodalom is járul, akkor kész az Adonis, kinek nem győzni

teljes lehetetlen; mert a' zsir' hiánya itt általán a' lelki tehetség' hiánya' jeléül vetetik.

A' chinai asszonyok ellenben, a' szépség' jelképét és analysisét Hogarth' kigyóvonala' visszás alkalmazásában keresik: apró, eltörpített lábacskák, pihegcsélésekor ferde irányzatú mell, összezsugorított csipő, fénylőn szuró szemek, hosszú keskeny fülek, vastag pittyedt ajkak, fehérmázos arczák, pirosra festett körmök, egyenesen fölfelé fodorított hajdiszítvény, ásitozva kéjglő *naïv*-ság, 's bár uralkodni vágyva szerelemlobbu, még is szolgailag nemleges alázatosság, orron áltobcsátott ábrándos beszéd, képes és virágdús kifejezésekben ki-meríthetlen bőség, végre a' characterben sajátyszerű, a' házasságot örökös nászünneppé varázsló regényes romanticus valami: ezek különbség nélkül azon physical 's moralis tökélyek, mellyekre törekszik Chinában minden *dame à la mode*. E' szerint elég gazdagon pótolja ó Azsianak romanticája az europai középkornak, mellyből Don Quixotte-ban utánozhatlan előképet látunk, nevetséges és lovagosdi mivoltát; mindazáltal súlyosan, és emésztőleg fekszik a' századok' pora, a' századok' rozsdája ezen a' teremtés' első napjaitól fogva isten- 's természetől olly gazdagon megáldott föld' minden társasági viszonyain. Csak beteljesedik itt is a' régi közmondás: az igen okos gyermek mint ifjoncz hal el, vagy ember' korában butul el. A' gyermekese olly soká fekszik pólyáiban, míg valamelly különös jegőczedés (*chrySTALLISATIO*) által természetes mumiává nem lesz. (*Sittengallerie der Nationen, von Dr. Le Petit, 1836.*)

SZENCZY IMRE.

III.

Anno, vetvári kún - avar püspök' pecsétnyomója.

DCCCXXVI-ból.

Józanul haladni a' korszellemmel, önállásu mivelt nemzetek tulajdona. Valamint azonban a' multa figyelés nélkül biztos jelent, boldog jövődöt eszközölni halandó nem képes: ugy szinte konok megvetésével mind annak, mit hajdan vagy középkor szült 's alapított, inkább vandalság mint előrehaladás, értelem 's ismeret fejlődés föl. Kevéssel megy jobban a' dolog, hol egyoldalulag csak ez vagy amaz ága mozdittatik elő a' tudományoknak; mert ott valódi 's általános kifejlődést, nagyra emelkedést hasztalan várunk. Az ismeretek tág mezején minden osztálynak, ágnak egyiránt szükség haladnia a' magas czél, a' tökély felé. Európai miveltségünk fensőbb fokán álló népek közt kitünökép a' britt nemzet az, melly nagy gonddal ápol, feszült iparral üz mindent, mi honára gazdagságot, jólétet és hatalmat áraszt; tetemes költséggel gyakorolja a' fűntebbi tudományokat, szép és kézimesterségeket, földmivélést; de e' mellett visszatekint a' multakra, mindennemű jeles maradványait, irott és nemirott emlékeit az őskornak, tömérdek kincseket pazarolva a' földkerekségen különös szenvedélyű gondossággal kikutatja; a' hajdanról nem csak saját nemzetét illető adatokat gyűjt, hanem az egész emberinem történetébe mélyen behatva, fűrkésző elmével dűsítja nyomos ismereteit, annak ezredes sűrű homályait földérintő fénysugárával a' régiség' tudományában is continensünket honától függővé tenni tudó; szóval a' multakat jelenre ámulatos haszonnal alkalmazó.

A' régi emlékek sokágu hasznáról meggyőződve, voltak minden időben 's nemzeteknél azoknak becsülői, megőrzői és gyűjtői. Honunk a' halhatatlan Széchenyi Ferencz gróf' ajándékából juta egy becses pénz- és más régiségi gyűjtemény birtokába, melly a' nemzeti muzeum mellett külön teremben, magányos hazafiak adakozásával bővülten, szeretve tisztelt főnséges nádorunk kegyes ápolása alatt, a' tudományt szomjazók használatára nyitva áll, nagyszerű gyűjtés fáradságában még is senki annyi érdemet magának nem szerze, mint Wadasi és Jeszeniczei idősb Jankowich Miklós, táblabíró és a' nemzeti academia tiszteletbeli tagja, ki serdülő korától fogva jövedelmének főbb részét illy' czélra áldozván, tömördek ritka régiségeket, becses emlékeket mente megenyésztől 's halmoza együvé nemzetünk fönmaradandó díszére, és a' tudományok hasznára, reménylhetőkép rövid időn a' nemzeti muzeum kincsei közt nyilvános szemléletre jutandókat. Miután a' tisztelt férfu közelebb múlt országgyűlés alkalmával, gazdag gyűjteményét szerződés útján a' nemzetre ruházá, távol sem állapodott meg a' tudományos régiségek' nyomozásában, hanem újabb erővel 's buzgósággal fürkészvén azokat, jeles és nagy ritkaságu emlékeket hazánkban föltalálni 's megszerezni különös szerencsével bír. Én magam szemtanúja valék, midőn a' tisztelt úr a' lefolyt 1837-dik év' egy nyári napján, a' budai régiségárus L. Nemes Sámuelnél nem csekély értékre rugó több darab drága ércz gyűrűket, különbözőféle anyagu pecsétnyomókat megvásárlott, korukra 's tulajdonosaikra nézve ismeretleneket 's határozatlanokat. Megszerzésökkel szives vala az új birtokos vizsgálat és határozás végett némelly jelesbiket nyomban velem közleni, mellyek közt gondos vizsgálat után nem kis örömemre 's csudálkozásomra az ezer év előtt élt Anno vetvári kún-avar püspök' pecsétnyomójára találtam; maga nemében olly becses régiségre, millyennel nem csak édes honunk, de bizvást mondhatni bár melly leg-gazdagabb fejedelmi gyűjtemény sem dicsekszik.

Méltó elkészeredéssel tön vallomást a' pecsét tudomány alapos alkotója, a' halhatatlan Heineccius János, hogy sem ő, sem előtte Mabillon, a' diplomaticusok atyja, nem lehettek szerencsések a' XII. század előtti időből valamely püspök' pecsétére' akadni, ezeket írván: „*Episcoporum sigilla iam nostro more consideraturi, merito dolemus, antiquiora saeculo XII. nondum nobis incidisse in manus, ex quibus de eorum forma possimus iudicare. Pauca enim illa, quae ante isthaec tempora conscripta vidi diplomata, sigillis carebant omnia, antiquitate, ceu arbitror, detritis. Nec Mabillonius hac in re me fuit multo felicior, quippe cui (De re Diplomat. L. II. c. 18. p. 146.) sigillum episcopale non antiquius se obtulit, quam Hugonis Rotomagensis, literis pro S. Luciano Beluacensi appensum, in cuius recta est effigies Episcopi benedicensis et in auersa protome cum capite nudato. Aetas huius Episcopi vel inde potest colligi, quod illi subscripsit Hugo de S. Victore, qui saeculo XII. vixit.*“¹⁾ Ha tehát olly gyéren találtak a' püspöki pecsétek XII. század előtt, mennyivel ritkábbak lehetnek az egyetlen példányban készült, 's tu'ajdonosaik halálával, régi szokásnál fogva elenyészendő pecsétnyomók? kiki elgondolhatja.

Anno pecsétnyomójának anyaga a' legkeményebb kigyla (serpentin) nemü fekete kő; alakja háromszögbe menő; vastagsága kisujnyi; nehezsége 2 és $\frac{1}{2}$ latot nyom; fül vagy fogónyél nélkül készült, mellyet azonban az egyik szögletén fűrott, de már kicsorbult lyuk 's abba fűzhető kötelék pótola helyre. Vérté' mezején emberi alak látszik térdig; körötte három szögü szélénél két vonal közt im ezen írás disztelen római betűkkel (scriptura romano barbara): „ANNONIEPSDEVETVAR“ ezt így olvasom: „ANNON I (azaz „primus“) EPISCOPVS DE VETVÁR“

1) Syntagma Historicum de veteribus Germanorum aliarumque nationum sigillis. ed. II. Francof. et Lipsiae, 1719. fol. Part. I. Cap. XIII. pag. 151.

TUDOMÁNYT. Ú. F. IV. K. 50. I.

mint az ide mellékelt hiv másolatu réznyomat mutatja ²⁾, hol is a' nyomó visszás betűi könnyebb olvasás végett rendesen szemléelhetők.

E' fölötti vizsgálódásom biztosb fonalául, a' IX. században létezett vetvári püspökség, következőkép Anno történetének a' pannoniai első keresztyénséggel, és avar nemzet történetéveli némi összekötése kívánja Pannonia IX. század előtti állapotjára rövid pillanatot vetnem, ennek folytában a' vetvári püspöki székhelyet kitelhetően fölkeresendő.

Hogy kezdetben mindjárt követői támadtak legyen a' boldogító keresztyén tudománynak a' Róma igája alatt élő pannonok közt, bizonyítják a' sirmiumi (hihetőkép most *Mitrovicz Szeremben*), és egyéb elsőkoru vértanúk esetei. A' III-dik században ugyan azon *Sirmium*, *Cibalis* (Valko), *Carpis*, (Óbuda körül), *Curta*, (Szöny-nél Komárom vmben), *Siscia* (Sziszek), *Braegetion* (Komárom és Tata közt), *Mursa* (Eszék), és *Petovium* egymáshoz nem nagy távolságra fekvő városok, már püspököket tartának keblökben. Maximian és Diocletian alatti üldöztetése a' keresztyén pannonoknak eléggé ismeretes. A' következő században Ursatius singidumi (belgrádi) és Valens mursai püspökök Arian tanítására hajolva, hatalmas terjesztői lőnek az új hittudománynak, el annyira, hogy egész Pannonia e' tévelygésben éle, midőn 376-ban a' keletről özönként berohanó künök villogó fegyve-

2) Fejér Gy. prépost és kir. tanácsos, a' Tud. Gyűjt. 1833. II. köt. 104. lap. következőket írja, mint első tudósító e' pecsétnyomóról: „Anno Vetvári püspök nalunk feltalált, 's t. t. Jankovics Miklós gyűjteményében lévő *rézpecsétje* (?) nem hagy helyet a' további kétségeskedésre. Örvendünk rajta, hogy mi tudatlan magyarok is mondhatunk valamí újságot a' t. szerzőnek“. Szükség megjegyezmem, hogy én figyelmeztetém a' tudós férfit e' jeles találmányra, 's meg is mutattam neki eredeti valóságában a' nagy ritkaságot; illő azért tévedését ezennel helyrehoznom, a' pecsét (igazabban pecsétnyomó) *rézből* volta iránt tett jelentésére nézve.

re által meghódítatott. Elnyomatva ezektől, a' sirmiumi érsekség többi püspöki székekkel egyetemben földulaték; a' nem rég emelkedő vallás már számüzve. Találunk azonban e' korszakként is az igaz hit némelly hőseire. Ez idétt éle a' sabariai (szombathelyi) sz. Márton, és stridoni (szalavári) sz. Jeromos. Később a' VI. századból méltán említendők sz. Severin faviani (bécsi) apát, és sz. Equatius.

A' kún birodalom Atilla halála' utáni enyészttével a' longobardok és gepidák, úgy az 564. esztendőben keletről betóduló ádász avarok alatt, végveszély sujta' a' keresztyén vallást. Sirmium is, hol még 576-ban püspökség tűnik föl, az avarok által bevétetett. E' kún vérségü népfelekezet ázsiai nyerseségéből ki nem vetkezve, egyedül hódítás, földfoglalás, és adócsikarásban keresé dicsőségét, élte gyönyörét; a' szelidült 's polgárias keresztyének templomait, püspökség helyeit kimelés nélkül földuló. Erős hadával nagyra terjesztett birodalmának határa éjszaknyugotra, a' mai Austriában lévő Ens folyóig nyúlt, a' bojoktól az választván őket el; miről Aimoin barát és Aventin elég bizonytságot tesznek. Az első írja frank királyokrolí évkönyvében: „*Prima castra super Anesum posita sunt: Nam is fluvius inter Bajoariorum atque Hunorum (igy nevezi az avarokat) terminos medius currens, certus duorum regnorum limes habebatur*“.³⁾ Az utóbbiknál olvassuk: „*Huc (Vuormatiam) eodem anno uenere legati Hunnorum, de confiniis, constitutione limitum duorum regnorum Boiariae, et Auariae actum est. Nam Hunni (quos etiam Auoros, et Auares a rege quodam ita cognominatos Annalium scriptores, nostri uero Abares, Abarosque adpellant) Boys contermini erant. Certus, notusque limes duarum gentium flumen Anassus fuit. Supra ad Fauonium uergens Boiaria erat: in-*

3) Annales Regum Francorum, ad. an. 792. in Eginhardi Vit. Car. M. ed. Lips. 1616. 4. pag. 84.

fra Hunnia eadem et Auaria“. 4) Nem csak Dacia, Jazygia, egész Pannonia, hanem Noricum is hatalmukban vala e' szerint; hol különös módon épített földvárakból kiki rohanva, több frigyes népekkel együtt gyakorta rémitést, kegyetlen pusztitást vittek végbe a' nyugoti szomszéd népek közt.

Nagy Károly királyi székre léptével szebb jövődő tünt föl a' pannoni keresztyenség láthatarán. E' hatalmas országgló nem nézhetvén hideg vérrel keresztyén alattvalóinak birodalmát, környező pogány népektől sanyarú zaklatását : töménytelen hadi sereget gyűjt, ön maga fegyvert fog, a' bárdolatlan pogány népeket majdan porig alázandó, 's köztök illy módon a' keresztyén vallást el is terjesztendő. Huzamos évig tartó véres harczi után elvégre boldogula magas tervében; mert a' német honbeli, tartós dühösséggel ellentálló szászokon, voltaképen idegen ajku népen kívül a' Pannoniában lakó avarokat is legyőzé 791-ben. E' jeles győzedelmet így magasztalja Eginhard (igazabban Einhard) nagy Károly titoknoká: „*Maximum omnium, quae ab illo gesta sunt bellorum praeter Saxonicum huic bello successit, illud videlicet, quod contra Auares sive Hunos susceptum est: quod ille et animosius quam caetera, et longe maiori apparatu administravit. Unam tamen per se in Pannoniam, nam hunc provinciam ea gens tum incolebat, expeditionem fecit: caeteras filio suo Pipino ac praefectis provinciarum, comitibus etiam atque legatis perficiendas commisit. Quod cum ab iis strenuissime fuisset administratum, octavo tandem anno completum est. Quot praelia in eo gesta, quantum sanguinis effusum sit, testatur vacua omni habitatore Pannonia, et locus, in quo regia Cagani erat, ita desertus, ut ne vestigium quidem in eo humanae habitationis appareat. Tota in hoc bello Hunorum nobilitas periit, tota gloria decidit: omnis pecunia et*

4) Annales Boiorum. Ingolsta. 1554. f. Lib. IV. pag. 84.

congesti ex longo tempore thesauri direpti sunt: Neque ullum bellum contra Francos exortum humana potest memoria recordari, quo illi magis ditati et opibus aucti sint: quippe cum usque in id temporis pene pauperes viderentur, tantum auri et argenti in regia compertum, tot spolia preciosa in praeliis sublata, ut merito credi posset, hoc Francos Hunis juste eripuisse, quod Huni prius aliis gentibus injuste eripuerunt“. ⁵⁾ Nagytva látszik ugyan lenni e' hódító had leírása, annyi mindazáltal való, hogy nagy Károly Rába folyónak a' Dunába ömléseig személyesen is előrenyomulván, előbb Noricumból, végre Pannoniából és Jazygiából kiűzvé, egész a' tiszántuli részekre üldözé az avarokat, 's az elfoglalt tartományokban templomokat építe, az újra éledő keresztyéneket és megtérített avar nép maradványokat püspökökkel ellátá; miről ajtatos Lajosnak a' passai püspök részére 836-ban kiadott oklevele ekképen bizonyít: „*Ludovicus divina ordinante providentia Imperator Augustus. Nullum fidelium nostrorum ambigere credimus, qualiter dominus et genitor noster beatae memoriae piissimus Imperator Carolus regnum Hunnorum suae ditioni non sine magno praeliorum labore subjugaverit, et homines terrae illius cultui Christianae religionis mancipaverit, in tantum, ut etiam in eadem provincia multas Ecclesias ob Dei reverentiam, et renovari, et a fundamentis extrui faceret“.* ⁶⁾ Két séget nem szenved vagy csak ezekből, hogy a' meghódolt tartományokban marada nagy Károly és utódai védelme alatt élő tetemes avar népség, kik a' morvai tótokkal egyetemben, előbb a' passai püspöktől függének mind addig, míg 803-ban fiának, Pipinnek azon inté-

5) Vita Caroli Magni. ed. Lips. 1616. 4. pag. 16.

6) Hansiz Marc. Germaniae Sacrae. Tom. I. Metropolis Lauriacensis cum Episcopatu Pataviensi chronologice proposita. Aug. Vindel. 1727. fol. pag. 156.

zetét, mi szerint azok' egyházi kormányát Arnora a' juvaviai (saltzburgi) püspökre bizá, nagy Károly meg nem erősíté. Ezen megerősítés következtében Arno Theodorik nevü püspököt szentelé föl, Pannoniában az igaz hitet nagy előmenetellel terjesztöt.

Hiteles bizonyágot tesz arról a' 874-dikben elhunyt egykoru Ado viennai érseken, fuldai 's más annalisokon kívül, a' föntebb idézett frank annalis írója, miként 804-dik évben nagy Károlyhoz Achenbe (Aquisgranum) Thudun, a' keresztségben Thodor nevet nyert avar fejedelem olly kérelemmel járula, hogy engedné meg neki népével Sabaria (Szombathely) és Carnuntum (Petronell) közti vidéken, mint régi honukba és felei közé telepednie; kit a' császár kegyesen fogadván, kérésének helyt is ada. „*Non multo post Cacanus princeps Hunorum (ezek az évkönyv szavai), propter calamitatem populi sui imperatorem adiit, postulans sibi locum dari ad habitandum inter Sabarium, et Carnuntum, quia propter infestationem Sclavorum, qui Behemanni vocantur, in pristinis sedibus esse non poterant: illi enim omnem terram Hunorum depopulantes, Lechonem tunc ducem habuerunt. Hunc imperator benigne (erat enim Cacanus Christianus, nomine Theodorus) suscepit, et precibus ejus annuens, muneribus donatum redire permisit*“.⁷⁾ Nyilvános tehát az avar birodalom pannoniai hanyatlásakor is a' Rába és Duna között Vas, Sopron, Moson vármegyék vidékein, 's a' mai alsó Auszriában Petronellig, nem kis terjedelmü földön a' Daciában még az idétt is függetlenül saját chánjaik alatt élöktől elszakadott avar népfelkezetnek állandó fönléte, melly nemzeti épségben, szabadságban, némi föhatalom ismerés mellett, a' frank annalisok szerint későbbi idökig virágozott. Világosan iratik a' többször idézett annalishan 805-dik évre: „*Et misit Cacanus unum de optimatibus suis petens sibi honorem antiquum,*

7) Annales R. Franc. ad an. 805. ed. cit. pag. 104.

quem Cacanus apud Hunos habere solebat: Cujus precibus imperator assensum praebeuit, et summam totius regni juxta priscum eorum ritum habere praecepit“. Ismét a' 811-dik évre: „*Circa medium novembrem Aquas venit. Fuere etiam Aquis aduentum ejus expectantes, qui de Pannonia venerunt, Cani, Zauci, principes Avarorum, et Thudum et alii primores Sclavorum circa Danubium habitantium, qui a ducibus copiarum, quae in Pannoniam missae fuerunt, ad Presentiam principis venire jussi erant*“. Végre 822 dik évre Lajosról, Károly fiáról, mondatik: „*Ipse vero peracta autumnali venatione trans Rhenum hyematum ad Francosurt profectus est: ibique generali conventu congregato, necessaria quaeque et ad utilitatem orientalium regni sui finium pertinentia, more solenni cum optimatibus, quos ad hoc evocari jusserat, tractare curavit: In quo conventu omnium orientalium Sclavorum, hoc est Abotritorum, Soraborum, Wilsorum, Behemannorum, Marvanorum, Predecen-torum et in Pannonia residentium Avarorum legationes cum muneribus ad se missis excepti.*“⁸⁾.

Minő szorgalom 's gondos ügyelet fordították a' korlátolt avar nép megtérítésére; minő igyekezettel ápolgatók a' középtők alapított püspökséget a' római pápák: elég tanui az egyházi történetek. A' passauí püspökségre 804-ben följutott U r o l f, ki az avarok által elpusztított lörchi érsekség helyett a' Passauban fölállított széket utódijog' következésében, a' pannoni püspökök fölötti hatalommal, kormányhatással bírónak itélé, és a' *juu-viai* (saltzburgi) érsek ujon nyert ebbéli hatásköre ellen főpásztori jogát erősen vitatá, nagy foganattal munkálódott az avarok és morvai tótok keresztyénsége dolgában; mert köztök püspökségeket is állita, vagy az enyészteket újra éleszté; így történt általa többek közt a' vetvárinak megalapítása is, miért sikeres fáradozása

8) Loco cit. pag. 104. 109. 146.

méltó jutalmául Ödön pápától érseki palástot nyervén 826-ban. Az erről szóló és a' pannoniai püspökökhöz, avar meg morvai fejedelmekhez intézett bulla eleje illyképen hangzik: „*Eugenius Episcopus Servus Servorum Dei, Rathfredo Sanctae Favianensis Ecclesiae, et Methodio Sanctae Speculi-Julienensis, quae et Soriguturiensis nuncupatur, atque Alevino Sanctae Nitraviensis Ecclesiae; parique modo ANNONI Sanctae VETVA-RENSIS Ecclesiae Episcopis. Simul etiam Tutundo, nec non Moymaró Ducibus et Optimatibus, Exer-citibusque plebis Hunniae, quae et Avaria dicitur, et Moraviae*“ 9).

Legfontosabb, leghitelesb, de egyszersmind egyetlen tanubizonyság ezen apostoli levél a' vetvári püspökség főnvoltáról, 's a' passai érsekséghez tartoztáról, melyből Annonak az ottani székben kormányzata is kételeenné válik; azonban, nem lévén a' levél költének éve följegyezve, annak meghatározásául szükség következendőket említeni. Különböző véleménynyel voltak a' tudósok költe iránt; Lucius 822, Baronius 824, Otrókocsi Foris 825, Hansiz végre 825 és 827 közé 826-ra helyzi, kivel, ugy szinte az illy értelemben lévő Batthyáni Ignác gróffal tartanunk annál biztosabban lehet, minthogy Ödön pápa 824-ben ülven a' római székbe, 827-diki augustus hónapban már megholt; mi szerint könnyen hihető, hogy egy pár évbe telhete, mig Uroff az újon választott pápához járula, tőle ez apostoli levelet 's érseki palástot megnyerendő.

A' vetvári püspökségnek avarnép keblében voltát majd nem egy szájjal hirdetik az egyházi történetírók 's régiségvizsgálók, ide nem értvén némelly részrehajló cseh írókat, mint Lazius, ki morvai Wettav nevű mezővárosban Tega vize mellett keresi; Stredovskit: ki ismét

9) Hansiz. op. cit. Tom. I. pag. 149. seq. — Conf. Boczek Ant. Codex Diplomat. Moraviae. T. I. Olomucii. 1836. 4. p. 14.

Wellehradba, egykoron a' morva fejedelmek lakhelyére, és így azon helyre teszi, hol később Cyrill és Method érseki széket alapítanak. Nem is sokat különböznek egymástól a' hely kimutatásában azok, kik avar földön létét tanítják; némelyek ugyanis német, mások magyar Óvárt állítják székhelyének. Akár mellyik volt legyen azonban, a' dolog velején nem sokat változtat, 's mind a' kettő megfelel szójelentésének. Hansiz e' részben így fejezé ki magát: „*Certum videtur V et var fuisse oppidum Hunnorum non Moravorum. V ár enim Hunnis idem erat, quod Germanis burgum, seu arx, eaque vocis illius significatio hodieque apud Hungaros obtinet. Credibile est locum V et var fuisse Danubio Moraviam respicienti vicinum, Moravi enim ad Danubium usque colebant. Intra fluvium juxta rudera veteris Carnunti Tutundus seu Tudunus Hunorum Princeps cum suis residebat, cui deinde inter alia Eugenius Epistolam inscripsit*“.¹⁰⁾ Szentiványi ellenben Magyaróvárt vélte. Hansizzal tartanak Calles,¹¹⁾ Pray,¹²⁾ Fessler,¹³⁾ Katona Magyaróvár-ra czéloz.¹⁴⁾ Timon határozatlanul szólván a' kettő közül valamelyikén létét ekkép nyilváníti: „*Si conjectare licet, autumo, V et varum ex Latino uno, et altero Hungarico verbo conflatum fuisse, Veteremque arcem significasse: congruere vero Ovarino Hungarico, aut Austriaco Altenburgo*“¹⁵⁾.

Ha tehát *Vetvár*, régi vagy Óvárt jelent, úgy e' szó értelme nyomán mind a' két helyre könnyen lehet

10) German. Sacr. T. cit. pag. 166.

11) Calles Sigism. Annales Ecclesiastici Germaniae. Tom. III. Viennae, 1757. fol. pag. 166.

12) Annales veter. Hunnor. Avar. et Hungar. Vindob. 1761. fol. pag. 289.

13) Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen. I. Th. Leipzig, 1815. 8. S. 157.

14) Historia Crit. Hungariae Ducum. Pest. 1778. 8. pag. 536.

15) Imago antiquae Hungariae. Viennae, 1762. 4. pag. 133.

alkalmaztatni, annál is inkább, mivel mind a' kettő avartartomány körébe esik; de ki bizonyítja be magyar Óváratt Anno ideje előtt erősség létezését? Ellenben *Altenburg*, minthogy a' régi *Carnuntura* római gyarmat (Petronell, hol a' római diadali köfalmaradvány most is látható) romjainál fekszik, 's annak dűledékeiből épült; ez okból méltán nyere *Altenburg* nevet: valóbb színűkép tarthatá keblében Anno püspöki székét. Illy nézetnél fogva Salagi is oda teszi, imigy jelentvén ki magát: „*Ego tamen circumstantiis rei spectatis Altenburgo potius, quam Ovarino; Vetvarum accomodaverim*“.¹⁶⁾ Richter Ferencz olmücsi könyvtárnok' a' lörchi érsekség 's annak megyései közt, a' vetvári püspökségről legközelebb írt értekezése semmi újat magában nem foglal; Hansiz 's mások utáni dolgozat¹⁷⁾.

Illy bizonytalanság közt a' fölfordott vélemények sorában legyen szabad saját észrevételemet is említeni. Alig hihető *Vetvár* nevének e' két t. i. „*vetus*“ és „*vár*“ latin meg avar szólásokból keletkezése; nincs is példa a' mohos régiségben illy latin-avar nevezet alakulására, ámbár a' „*burgum*“ hozzá tétellel találni pannoniabeli római gyarmat nyomára, mint „*Teutoburgum*“, mellynek utolja szinte idegen. Ha az avarok idejében eredett e' nevezet, mint hinni lehet, bizonyára nem folyamodtak vala ök a' latin nyelvhez városuk elnevezésében. Más értelem lappanghat ez okból *Vetvár* alatt. A' szószármaztatás fáklyájánál valódi értelmét eképp fejthetjük meg. Mind a' pecséten, mind a' pápai bullában „*Vetvar*“nak íratik ugyan, de a' kimondásban miként volt a' dolog? más kérdés. Tudjuk a' régiségben a'

16) De Statu Ecclesiae Pannoniae. Lib. III. Quinque Eccl. 1777. 4. Cap. X. pag. 284. 289.

17) Oesterreichische Zeitschrift für Geschichts- und Staatskunde. 1835. Nro. 25. 26. — Érintették futólag a' Vetvári püspökséget többen is a' német írók közül, u. m. Winter Añt. Kurz Fer. Muchar Alb. és Filz Mih. de a' hely' meghatározása nélkül.

V és F, ugy a' T és D betűnek rokonilag egymással gyakorta fölcserélését. Mi kevés különbség van kimondásban a' vet és fed között, bizonyítják német ajku szomszédaink. Már pedig a' „fed“ szó, föld és föld helyett, mai nap is él a' palócz dialectusban; halljuk ugyan is azoktól: „feedes ur“ földes úr helyett. A' föld eredeti neve „fed“ lehet, innen: fed-él, föld-él; fed-ezni, föld-özni. Fed, a' föld tömegének födele, felső része. VeT tehát = FeD; Vetvár = Fedvár = Földvár. E' fejtegetés igazolva látszik az egykoru írók által is, kik az avarok erősségeit árkokból, föld- és sövény kerítésekből állottaknak beszélik; ilyen vala Noricumban, Avaria szélén. A' már említett frank évkönyvben olvashatni 791. évre: „*Tum demum castra mota, et bellum Genti Hunorum a Francis indictum est. Pulsis igitur Hunorum praesidiis, ac destructis munitioibus, quarum una super Cambum fluvium, altera juxta Comagenos civitatem in montem Cumeberg, vallo firmissimo erat extructa, ferro et igne cuncta vastantur*“.¹⁸⁾ Aventin továbbá így ír a védhelyöket: „*Auari portionem suam, nouem segmentis, et circulis, quos Rhingos, et Landuemas nuncupamus, tutandi causa cinxerunt. — Septa erat aggere militari siue fossa, qui murus a Varrare, (talán avarare, azaz avarárok) a Teutonibus Haga Heccaque vocari solet*“.¹⁹⁾ Minden esetre, Otrokocsi Forisnak a' vett vagy bevett szótul származtatása alap nélküli. Szóljunk már Anno személyéről.

Anno német származását kéttelenné teszi nem csak azon körülmény, hogy a' német fejedelmek 's azon felekezetbeli Urolf hinték a' keresztyén hitet a' megalázott avarok közé, 's azok rendelének közéjük püspököket honfiaikból: hanem neve is. Az akkori században igen

18) Annal. R. Franc. ad. a. 791. ed. cit. — pag. 84.

19) Annal. Boiorum. Lib. IV. pag. 332. ed. cit.

divatos vala a' frank és német népeknél az Anno vagy Hanno, Abbo, Ado, Arno stb. efféle név; sőt egy német szent is létezék Anno néven, kiről könnyen hárula e' kereszt név divatul, A' római Martyrologiumban áll följegyezve decemb. 4-ére: „*Coloniae sancti Annonis Episcopi*“.²⁰⁾ Pecsétünk tulajdonosa első és utolsó vala tudunkra az új papi megye kormányán; Ödön pápa hullája költe után nincs többé nyoma sehol e' püspökségnek; hihető is, hogy akarmi tekintetből megkelle szünnie, vagy talán Árpád magyarainak nem sokára történt berohanásával téteték tönkre, a' mire látszik mutatni a' passauai, régebben lörchi egyház javára történt adományról szóló, 935. év körül költ némi oklevél' ímé' sora; „*Sanctae ecclesiae (Lauriacensis) iuris in decimatione contingeret interiacentis prouinciae inter anesum fluium et comagenum montem. — Omnem decimationem infra praescriptos limites anesi scilicet fluminis et comageni montis ante proximam barbaricam suae desolationis deuastationem in ditione et potestate praedictae sanctae patauiensis ecclesiae sibique praesidentium episcoporum et fuisse et adhuc iure esse debere*“²¹⁾ Annoról azonban szólnak mint püspökről későbbi oklevelek is. Lajos kir. már föntebb érdeklött 836-ki azon adománylevelében, minél fogva a' passauai püspökségnek az avarok tartományában lévő kirchbachi jószágot kijelelt határaival visszaajándékozá, emliti, hogy azon javakat Ratbod örgróf adta legyen Anno püspöknek, így irván: „*Has itaque res -- totum et integrum, quemadmodum Ratbodus Comes Annonicor Episcopo ipsas res consignavit — conferimus, — ita videlicet — ut dum Annocor Episcopus atque Anno nepos ejus advixerit ipsas res tenere et usare faciant, et nullus eis ipsas abstrahere praesumat, et post*

20) Martyrologium Romanum. ed. Venet. 1802. 4. pag. 238.

21) Monumentorum Boicorum collectio nova. Vol. I. P. I. Monachii. 1829. 4. Mon. CXVII. pag. 88.

illorum decessum cum integritate ad eandem Ecclesiam (Pataviensem) revertantur“.²²⁾ „*Annocor Episcopus*“ fordul ugyan itt elő, de az nem egyéb, mint hibás másolati olvasás, mert külön választva kellene lennie e két három szónak így: „*Anno corepiscopus*“ mint észrevévé már Calles, ezt jegyezvén meg előbb Kirchbachról: „*Ad radices Comageni montis circa Tulnam fluvium*“ — azután az „*Annonicor Episcopo*“ szó után záradék alatt: „*nisi forte legendum: Annoni Chorepiscopo*“.²³⁾ a' mi nem jelent egyebet, mint „*Suffraganeus Episcopus*“.²⁴⁾ E' czimzetnek illy értelemben használatát bizonyítja, hogy többeket elhagassak, következő 932-dik oklevél: Anno **DCCCCXXXII. regnante in Bauaria Arnoldo Duce, conuenientibus cunctis Bavaris ad locum, qui Dyngelfinga vocatur, in caussa Synodalis colloquiü Episcopis videlicet, et comitibus, aliisque populis supradictae Regionis, residentibus autem Episcopis in Synodali Concilio Adalperto Archi-Episcopo Salisburgensi, Insangrino Episcopo Ratisponensi, Gerhardo Episcopo Pataviensi; Ynolfrano Episcopo Frisingensi, Nithardo Episcopo Sabionensi, nunciisque Udalfridi Episcopi Aistatensis, Chorepiscopis Diperto, et Svaterlovo, aliisque Presbyteris, et Diaconibus, et Clericis quam plurimis de statu Ecclesiae tractantes ferianos dies subscripserunt“.²⁴⁾ Minden kétséget elhárítanak e' részben a' bajor emlékek kiadói, kik Lajos királynak föntebb idézett adománylevelét az eredeti után kiadván, ekkép igazíták elhatározó soraira nézve: „*Concessimus ecclesiae pataviensi — quasdam res proprietatis nostrae quae sunt in prouincia auarorum In loco qui dicitur kirchbach. — Has itaque res cum prae-***

22) Hansiz. op, cit. Tom. I. pag. 156.

23) Annales Eccl. German. Tom. III. pag. 283.

24) Hansiz. German. Sacr. Tom. II. pag. 146. Conf. Batthiany Ign. Leges Eccl. Hung. Tom. I. Albae Carol. 1785. fel. pag. 45 a' c jegyzék alatt.

dicta ecclesia cum vineis terris cultis et incultis pratis siluis pascuis aquis aquarumue decursibus adiacentiis — totum et integrum quemadmodum ratbodus comes anno n cor episcopo ipsas res consignavit Ita praedictae ecclesiae praesentialiter concessimus et de nostro iure in Jus et diminutionem ejus liberalitatis nostrae munere conferimus Ita videlicet ut quicquid rectores et ministri supradictae sedis de ipsis rebus jure ecclesiastico facere voluerint libero in omnibus perfruantur arbitrio faciendi tantum scilicet ut dum anno corepiscopus atque anno nepos eius aduixerit ipsas res tenere et usuare faciant et nullus eis ipsas abstruere praesumat et post illorum decessum cum integritate ad eandem ecclesiam revertatur“. ²⁵⁾ Kire is illenék alkalmában a' „Chorepiscopus“ czim, mint Annonkra? ki Vetváron suffraganeusa vala a' passauinak. Ezen oklevélből hasonló nevü rokonának megismerését emliteni is elég: sokkal fontosabb kérdés lehet mindazáltal az, valljon kormányzá-e még 836-ban a' vetvári megyét, vagy csak hűbéri jószágként hagyaték meg nála holta napjáig az adomány alá vett kirchbachí jószág? Elhatározólag ugyan itt szólni nem merek, ám-bár Hormayr József báró a' favianai (bécsi) székbe helyzé, ²⁶⁾ de későbbi idökre is föltaláltatását egy más püspöki székben bizvást állítom. Egy ítéletlevél szerint, melly 855-ben költ, mint frisingai püspök tünik föl Anno. Ugyan is, némi szölök iránt Odalscale tridenti püspök és közte történt villongások iránt ítélet hozatván, abban emlitetik: „*Inito autem hoc Consilio statim Dominus Anno Episcopus (Frisingensis) testes exhibuit“.* ²⁷⁾ Ugyan ezen hivatalban találjuk a' 868-ban Wormatiában tartott egyházi zsinaton, hol a' végzéseknék a' 21 püspök

25) Monumentorum Boicorum colectio nova. Vol. I. P. I. Monachii. 1829. 4. Mon. XIX. pag. 29.

26) Wien, seine Geschichte, u. seine Denkwürd. II. B. 2. H. Wien, 1828. S. 66.

27) Calles lo. cit. pag. 393.

között szinte mint frisingai püspök írta magát alá így: „Ann'o Episc.“²⁸⁾ Ezzel megszűnik további emlékezete. A 826. és 868 év közt, 42 évre tertedő pásztorkodását ha gondolóra veszem, 's a' vetvári székbe ülését fiatal, mintegy 30 éves korára tűzöm, 72 évi aggkorában elhunytá jön ki, a' mi az életidő számolásával könnyen megegyez.

E' történeti nyomozás után pecsétnyomónk hitelesége tekintetében vizsgálódó 's a' spragistica szabályai szerint azt el is határozandó, szemügyre veszem I. anyagi, II. alak, III. metszési mineműségét, mihez a) *körirata*, b) *alakzata* tartozik.

I. A' köre metszett pecsétnyomók hajdani divata iránt im ezeket adák elő az új diplomatica francia tanítói: „Az érczek, drágakövek, üveg, kréta, bizonyos földnemek és a' viasz valának majdnem azon anyagok, melyekre pecsét vésetett. Az ok- és más levelek megpecsétlésére a' metszett kövek' használata kezdetben már az aegyiptomiaknál, azután a' görögöknél, hetruskoknál és majd minden nemzeteknél ismeretes vala. Használtak azok Franciaországban is a' közép időkben. Ebregegil meauxi püspöknek 660-ban volt azonféle anyagból gyűrűje (Annal. Benedictin. T. I. p. 456.), melly a' keresztfa előtt térdelő sz. Pál első remete képét viselé a' hatvan év alatt naponta neki fél kenyeret hordó hollóéval együtt. Eccard gróf, az autumi kerületben kebelezett Percy-i zárda alapítója, végrendelkezését 876-ban készítvén (ibid. T. III. pag. 196. n. 82.) Adane nevű testvérének, faremoutieri apácának ametisztből készült pecsétét, *sigillum de amethisto*, hagyá, mellyen egy emberi alak, talán Dávid, oroszlánon diadalmaskodva ábrázoltaték. Ugyan az ajándékozó Bertradrnak a' mondott zárda apátasszonyának az ő berill köből készült pecsétét, *sigillum de berillo*, kigyóképet előtüntetöt. Valószínűkép a' régi peceétekre vésett efféle alakok szolgál-

28) Hansiz. Germ. Sacr. Tom. I. pag. 161.

vak alkalmul később időkben a' czimerek képeire. Akarmint legyen azonban a' dolog, drága kövekből készült gyűrűknek a' XII. századig pecsétlésre használásuk bizonyos. Ifjabb Lajos megerősítvén a' bourgesi sz. Istvánról nevezett kanonokok részére kolostoruk jogait 1174diki levele által, (Gallia crist. no. ed. n. 2. pag. 16.) arra az ő kék színü, simitatlan drága kögyűrűjét három kapocscsal függeszté, melly a' főtemplom levéltárában őriztetik.²⁹⁾ Az aegyptomiak, görögök és zsidók pecséteikről szóló tanutételekből kiviláglík, hogy a' metszett köveknek pecsétnyomó gyanánt használása a' legrégiebb, és az érczek arra alkalmazását is fölülhataladó korszakból ered. Mi is lehet természetesb, mint olly anyagot választani eszközül, melly tartós keménysége mellett tűz és vízi viszontagságoknak az ércz nemüeknél biztosabban megfelel? Mondhatná mégis valaki, hogy a' meszsi régiségből a' francia uj diplomaticusok által előadott fűntebbi példákban nem pecsétnyomóról (typarion), hanem pecsétről (sigillum) van emlékezet, 's így a' kérdés eldöntésére tanúságot belőlük nem vonhatni. E' tárgyra elég legyen említeni Heineccius Jánost, ki az ő classicus munkájában a' kőbe vésett gyűrűs pecsétnyomóknak a' régi nemzeteknél keletben létét megmutatván, nevezetes számban elő is állitá az ollyanok gyűjtői, leirői és kiadói névsorát³⁰⁾. A' „sigillum“ szó egyébiránt régieknél nem csak a' kinyomott pecsétre, hanem a' pecsétnyomóra, sőt néha az azt viselő levélre is ruházták. Nem találtam ugyan a' IX. századból nemtelen kőbe vésett pecsétnyomóra: de az a' vizsgálat alattinak hitelességét legkevesbé sem gyengítheti. Ha a' hatalmasak 's gazdagabbak fényűzés végett drága köveket használtak e' végre, nem lehet fűltenni, miért ne alkal-

29) Neues Lehrgebäude der Diplomatie. aus dem Französischen V. Th. Erfurt. 1767. 4. S.-288. 289.

30) De veteribus German. Sigillis. ed. cit. pag. 25. 26.

maztak volna a' szegényebbek, vagy szerényebbek oly nemtelen köveket, melyek kemény tömegök által a' czélnak hasonlóan megfelelték. Később időben közönségesen látszik illy anyag alkalmazása. Ki ne ismerné, hogy hazai példát említsünk, II. Geiza és fia III. István magyar királyok kerek fehér márvány darabra vésett pecsétnyomóját a' nemzeti muzeum-kincsei közt XII. század közepéről? ³¹⁾ Nagy ritkán tűnnek föl IX. század elejéről a' királyok 's egyházi főszemélyek levélre függesztett, vagy nyomott pecséteik: mit mondhatni tehát az egyetlen példányban létezett pecsétnyomókról? Tudják a' régiség baráti, minő gondos figyelem fordítatott hajdan a' jelesb személyek halálával pecsétnyomóiknak elenyészésére, velük eltemetésére ³²⁾, vagy ha menten marada is egynémelyik több századon keresztül, mi könnyen elemészthető a' tudatlan nép kapzsisága általában érczből készült anyagaikat. Bizonyára kevés becsü kövöltának tulajdoníthatjuk e' jeles régiség több mint ezer éven keresztül hozzánk épségben jutását.

II. Alakjára nézve Anno pecsétnyomója, Heineccius által a' sziv, paizs és falevél alakukra fölosztott háromszegü pecsétek ekkép ábrázolt osztályába tartozik; ezekre nézve mindazáltal határozottan kijelenti a' XII. század előtt keletben nem létüket illy módon: „*Triangularia aequae vel cordis figuram praeseferentia, vel scuti, vel denique folii. Horum quoque usus ante saeculum XII. non invaluit, quippe quo primum insignia ac scuta gentilitia in sigillis ostentare coeperunt illustres familiae. Nec est, quod de his sigillis notem, nisi id, quod principes hac sigillorum figura rarius, comites vero et nobiles, inno et urbium patritii frequentissime usi sunt.*“

31) Tudom. Gyűjt. 1835. IX. Köt. 2. és 3. réztáb.

32) Heineccius. op. cit. pag. 14. — Neues Lehrgeb. d. Diplom. Th. VI. S. 214. 215.

³³⁾ Mellyekből példákat is ad a' mondott XII. század utáni időkről. Az új diplomatica írói szorosabban vizsgálóván az efféle alakok különbsége körül, állítják, hogy a' monyoru és golyó-kerek alakok szolgáltak alkalmul a' többiek képzésére, miután a' kerek és hegyesebb alju tojásdad pecséteknek felső felerésze elhagyták ekképen: . A' féltójas és golyó formák azután szív, paizs, háromszög, és körte alakokban mentek által, mint e' jelek ábrázolják: ; mindannyiakra példák is hordatván föl, de nem régiebbek a' XIII. századnál. ³⁴⁾ Kétségen kívül tétetvén egyebekből pecsétnyomónk hitelessége, alaki különösségére nézve a' diplomaticusoknak ujnézetekre nyujt alkalmat; e' példából ugyanis megbizonyul a' háromszögű alaknak már XIII. századnál jóval előbbieken kelendő divata. Egyes példák ujontani fölfödözése által változnak a' diplomaticai szabályok. Valamelly eddig nem ismert, de különben minden kritikát kiálló pecsétalaknak föltünése a' formák szaporodását teszi föl a' pecséttudományban, nem pedig az ekkorig ismerteken kívül más alaknak nem lehetőségét, gyanuba hozhatását. Honunk régi és mostani hiteles helyei u. m. káptalanok és konventek több mint százra menő pecséteit gyűjtém én össze 's vésetém rézbe, mellyek közt egy sem találtatik a' föntebb érdeklött falevél vagy körte formára készült: azonban még is saját régiség gyűjteményem bir a' nitrai káptalan XIII. századi illetén alaku, ezüsből ékesen készült, mind eddig senki által közismeretre nem hozott kisebb pecsétnyomójával. Ez egyetlen példának elly számosaktól eltávozása a' legszigorúbb vizsgálot sem hagyja kételkedni valódisága fölött.

33) Op. cit. pag. 59. 60. Tab. XII. n. 6. 7. 9. 12. 13.

34) Neues Lehrgeb. d. Dipl. T. V. S. 328. Tab. A. n. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17.

III. Metszésében a) *köriratát* ha szemléljük, mind a' betüvonások, mind a' benne fekvő értelemjelentések nyomos bizonyosság gyanánt szolgálnak hitelességére, valamint általában az egész' egyszerű régi munkálata. Anno életkora, következőkép jelen mű készülete azon időutánra tartozik, midőn a' régi ékes romai írásból még az Vik században keletkezett merovingiai írásfajt nagy Károly cs. az eredeti nemhez alkalmazva kicsinosítani parancsolá; épen nem meglepő tehát azon a' régi római lapidaris, vagy is a' diplomaticusok szólása szerint nagyobbacska (*majusculae*), a' könyvnyomtatóknál pedig „Versal“ néven ismeretes betűknek, hihető az anyag keménysége' miatt durvább, egyszerűbb és szabálytalanabb föltünése. Mabillon János a' IXik századi többféle írásmódot előállítván, közte a' remigi codexből vont némi példasorok valóságos régi római betűkkel szemlélhetők.⁵⁵⁾ Ez időszakban ámbár általánosan a' rongált 's csinatlan római írás divatozék oklevél szerkezetekre; a' pecséteknél azonban, valamint a' pénzekben, híven meghagyatott a' merovingok alatt is nyelvvel együtt a' római; nem is mutathat a' frank királyok ideje olly pecsétet, mellyről, az számüzve, más írásfaj foglalt volna helyet.

A' körirathban választó 's befejező jegy nemléte emeli pecsétnyomónk hitelességét. Mint sphragisticai igazságot határozottan állítja Heineccius a' választó jegyekről: „*Quemadmodum vero et in M. SS. et in Inscriptionibus magna in eo apparet diuersitas, ita et in sigillis non eadem est interpungendi ratio: Merovingorum aevo verba plerumque interpungere intermiserunt. At Carolingi in suis sigillis antiquum reuocarunt morem, singula verba punctis distinguendi, quae a Cicerone interpuncta verborum vocantur. — Sunt tamen etiam sigilla, in quibus nullis plune pun-*

35) De re Diplomatica. Lutet. Paris. 1687. fol. Lib. V. Tab. X. n. 2.

ctis verba distinguntur, praecipue ea, quae saeculo XI. et sequenti prodierunt."³⁶⁾, vallomásának az új diplomatica írói sem mondván ellent. Ha tehát a' merovingiak épen nem használák pecsétekre a' választó jegyeket, és csak a' Károly családbeli fejedelmek ügyelének a' római hajdani szokás divatba tételére, mi azonban még a' XI-dik századi pecséteken is néha elmellőztetett; gyanúsá teheté-e annak hiánya a' karolingi uralkodás kezdetében készült pecsétnyomónkat? bizonyára nem; sőt mindenek fölött vagy csak ebből is kéttelenné válik eredeti valósága.

Széltiliben látjuk a' régi pecséteken a' körirat kezdetén a' keresztjegyet †, és S. betüt, vagy SIG, SIGILL., kinyomva, miket Anno pecsétnyomója nem mutatván, méltán kérdezzük: vajjon illy jegyek kihagyása nem szül-e gyanut? vagy talán még azon kornak nem volt kívánata efféleket használni? Heineccius, vele az új diplomatica tanítói állítják ugyan, hogy a' legrégebb okleveleken aláírott nevek után előforduló keresztjegyek, mivel az olly aláírások eleinte pecsét gyanánt nézethetének, később a' pecsétekre mentek által, 's majd minden körirata a' középidőbeli pecséteknek keresztjegyen kezdődik; mihez képest a' legrégebb idők óta a' XIV. századik különféle alaku kereszt látható rajtuk; azonban, távol sem tesz gyanusakká a' keresztjegy nélkülüket.³⁷⁾ Különben is, nem valamelly divat mellőzése, hanem a' szokatlannak föltünése támaszthat kérdést 's kétséget a' diplomaticában. Az S. betűnek „sigillum“ jelentésre pecsétünkön elő nem fordulása erősen támogatja hitelességét. E' pecséti betűről írják a' francia diplomaticusok; „A' X. század óta a' körirat elején „sigillum“ szót kezdék használni, vagy egészen kiírva, vagy siglakkal rövidítve ekképen; S. SI. SIG. SIGILL. Ha igazat aka-

36) Op. cit. pag. 187.

37) De sigillis Germ. pag. 68. — Neu. Lehrgeb. T. V. S. 340.

runk adni Heinecciusnak, ugy ezen ezó előbb nem mutatkozik a' pecséteken, mint a' XII. vége körül. Azonban Koricon leoni püspök 972ki pecsétén, a' hódító Vilhelmén, és a' sz. egyedi Raymundén megjelen. A' XII. század közepétől fogva közönséges lón a' püspökök és nagy urakén. Sigillum helyett Signum, Impressio, és Subscriptio ígilli találtatik a' grófok és templomok némi pecsétén. Ez onnan származik, mivel akkoron aláírás helyébe lépett a' pecsét.³⁸⁾ Legrégibb példa 972-diki pecsétén, tehát Annojénál 149 évnnyivel későbbin találtatván, e' részben valamint az időkor divatának megfelel, ugy a' hosszas tapasztalásból vont szabálylyal egész csüdalkozásig összehangzik emez. Merné-e már valaki koholmánynak hirdetni e' becses és tisztelendő régiséget?

Az „ANNONI“ szót Annon és primus két szótagnak itélem; mert másként a' nemzöben „Annonis“ kellene állnja, ha a' „sigillum“ kifejezése merö rövidítés végett maradt vala el; a' mi egyébbiránt nem szokatlan; ez esetben a' reá következő EPS az az: *Episcopus* helyett szinte nemzö ragasztékkal EPSI = *Episcopi* lenne szemlélhető, értetvén „sigillum.“ Anno névnek N végbetüvel iratása, ámbár a' fölholdott oklevelekben elő nem fordul, fölakadásra legkevesbé nyujt okot; változtatva mind a' két módon találjuk e' nevet megírva. Az idézett Martyrologium véglasjtromában áll: „Ann o N Episc. Coloniens. 4. Dec.“³⁹⁾

Az I jegynek egyes szám, vagy is „primus“ jelentését igenli az elmondott történeti valóság, mi szerint Anno vala első a' vetvári püspökségben.

Rendben következő „EPS“ rövidített szó igen is helyén van „Episcopus“ jelentésre. Kéziratokban, köemlékek, de leginkább a' pecsétnyomok metszetén általában illy rövidítéssel fordul elő a' püspökök czimzete.

38) Neu Lehrgeb. d. diplom. T. cit. S. 340.

39) Martyrologium Roman. éd. cit. pag. 368.

Bő tapasztalásra építve írá Heineccius a' pecséteken találtató szóróvidítésekről; „Haud raro etiam non nullas litteras, quarum absentia legentem non magnopere turbare videbatur, deficiente spatio abesse iusserunt. Sic. e. g. *Di gra* scripsere pro *Dei gratia*, *Impr* pro *Imperator*, *Augs* pro *Augustus*, *Imprx* pro *Imperatrix*, *Xpe* pro *Xpiste*, *EPS* pro *Episcopus*.“⁴⁰⁾ Rövidítést jelentő vonalnak az „Eps“ fölött elmaradása figyelmet nem érdemel; a' nélküli fölírások igen közönségesek a' pecséteken 's kéziratokban; ki tudja azonban, nem volt-e egykor a' pecsetnyomó már kopott csucsán e' szó fölött illy vonal vésvé? A' vormatiai, főntebb említett 868diki zsinat' vallomási levelében, mellynek Anno is mint frisingai püspök aláírta magát, az érsekek és püspökök nevei rövidítéssel vannak jegyezve a' császári könyvtár példánya szerint ekképen: „Adolwinus Archi e ps. Linbertus Archi e ps. Rimbertus Archi e ps. Anno Episc. Salamon Eps. Gunzo Eps Arno Eps. Witgarius Eps. stb.“⁴¹⁾ Mabillonnál egy 933ki pecséten: „Sigill. Walbtii noviom. Tornacensis Ep i.“ ugyan azon idő tájrolin a' francia diplomaticusoknál; „Sigillum Dunst. Ep i. Lund.“ visszás felén: „Dvnstan Eps Wigorn.“ valamint a' XIII. táb. 3, 4, 5, 7, 11, 12, 13 és 14. számn pecséteken „Eps“ és „Ep i.“⁴²⁾ E' szó vizsgálata után térjünk vissza a' név utáni számjegyre.

A' rendező számok használatáról név után ekkép elmélkednek a' sokszor idézett új diplomatica írói; „A' IX. és X. századtól fogva a' fejedelmek és pápák kezdék megjelelni oklevelekben azon rendet, mellyben a' hasonló nevük közt állának. Egy 972. bullában János pápa

40) Op. cit. pag. 186.

41) Hansiz. op. cit. T. I. pag. 160.

42) Neues Lehrs. d. Diplom. VI. Th. Erfurt. 1768. 4. S. 98. 107.

neve után, „*decimus tertius*“ jö elő.“⁴³⁾ De ezen szabály egész biztossággal a' pecsétekre még nem alkalmazható. Kétes marad ugyan is pecsétünkön, vajjon „*Anno I.*“ vagy „*I. Episcopus*“ értessék-e alatta? Azonban, ha egyiket sem jelentené, grammaticai hibával Anno nevének harmadik esetben kitételére még is illő lesz, jóllehet az „*Episcopus*“ vele össze nem hangoznék. Illy hibáktól pezseg a' messzi régiség, bizonyítják vagy csak a' pápai némi bullák, mikről Muratori Lajos János ezeket jegyzé meg az ónbullákról szólóban; „*Decima tertia*“ (az az: bulla) *in qua legitur Benedictus Papae, mirandi tibi causam praebit, soloecismum heic offendenti. Sed condonandum inscitiae temporis illius. Etiam supra ad bullam X. animadverteris in Monogrammate legi Johannes Papae.*“⁴⁴⁾ Ha ez így, miért nem lehetne pecsétnyomónkon „*Annoni Eps*“ „*Annon Eps*“ helyett? Illy hibák emelik inkább mintsem gyanusakká tennék a' középkori emlékek eredeti valóságát.

Anno' székhelyét, Vetvárt a' mi illeti e' vég szó nál: „*DE VETVAR*“ már a' 813. v. 828ban történt chalonsi zsinat (Concil. Cabilonens.) rendeletiben áll: „*Presbyter ad alium locum migrans litteras etiam habebit, quibus sunt nomina Episcopi et Civitatis plumbo impressa.*“⁴⁵⁾ Minden időben különös gond fordítatott a' püspöki széket tartó városok nevének kifejezésére a' püspökök pecsétén; alig is találni a' nélkül készülteket.

A' „*DE Vetvar*“ „*Vetvariensis*“ helyett a' középkori latinság ismeretes divata. Mabillon okleveles

43) Op. cit. VI. Th. S. 317.

44) Antiquitates Italiae medii aevi. Tom. III. Mediolani. 1740. fol. in dissert. de sigillis. Col. 130. Conf. Col. 132. Nro 10. et 13.

45) Acta Concil. Cabilonensis II. Can. 41. in Binii Concil. T. III. part. I. pag. 195. Conf. Heinec op. cit. pag. 49. — Mabillon. op. cit. L. II. C. XV. pag. 132.

toldalékában a' IX. századból, különösen 874-ről közlött iratokban a' kereszt nevek után helybeli vezeték nevek' alkalmazására „de“ szótag gyakran található. ⁴⁶⁾.

b) *Vértén látszó* emberi alak első tekintettel is olly gondolatra vezet mindenkit, mi szerint az vagy Anno ábrázolása, vagy valamely szentet tüntet elő. Huza-mos tapasztalásból írja az illyesekre nézve Mabillon: „*Non solum Romani Pontifices, sed etiam Episcopi ab antiquis retro temporibus sigillis vsi, sunt, non tamen omnes neque semper. Et primum quidem sigillis quiduis ex arbitrio imprimebant: deinde vero nomen proprium propriaeque ciuitatis; tum sanctae ecclesiae suae Patroni; postea suam ipsorum imaginem: ad extremum gentilitia suae stirpis insignia.*“ ⁴⁷⁾. Anno képe legyen-e tulajdonképen, vagy egyháza pártfogó szentéé? magából a' pecsétnyomóból metszése durvasága miatt meghatározni nem lehet; mindazáltal ha a' püspöksüveg és pálcza nélkül álló emberi alakból következtést huzni szabad, az utóbbi inkább hihető; nem is volt még a' IX. században püspökök képeinek pecsétnyomókra illesztése kelendő; A' diplomaticai újabb tanulmány szerint e' szokás a' Xdik századra esik. A' X. században (ekkép szól tanítása); királyok példáját követve, saját képeiket tétetek pecséteikre a' püspökök“ ⁴⁸⁾, melly állítás példákkal is támogatva, valamint ez idő előttieken szent képek, ugy az utaniakon maguk a' püspökök süveggel és pásztori pálczával tűnnek-fül. ⁴⁹⁾. Szentet ábrázolna e' szerint a' hajadon fővel álló mind két kezével valami eszközt tartani látszó emberi alak; de kimondja meg, mellyik szent

46) Op. cit. pag. 543.

47) De re Diplom. ed. cit. Lib. II. Cap. 18. pag. 146.

48) Neues Lehrgeb. d. Diplom. VI. Th. S. 97.

49) Op. cit. Tom. V. pag. 455.

pártfogása alá tartozott a' vetvári egyház? 's mellyiké a' pecsét bel képe? A' két kézben szögletesen álló 's lefelé menő rud hárfát legkönnyebben ábrázol, de azért merné-e valaki sz. Dávidénak állítani? Nem lehet-e inkább sz. Petronella szüzének vélni, kinek tiszteletére szentegyház emelteték nagy Károly cs. által a' régi Carnuntumnál, ha csak ugyan Altenburg az avarok Vetvára? ⁵⁰⁾ Ezen szentről im' illyeket tart a' vértanuk könyve május 31ikre. „*Romae sanctae Petronillae Virginis, filiae beati Petri Apostoli, quae Flacci nobilis viri coniugium spernens, acceptis triduanis ad deliberandum induciis, interim jejuniis et orationibus vacans, tertia die mox ut Christi sacramentum accepit, emisit spiritum.*“ ⁵¹⁾ Efféle gyanításokat azonban nem más, mint a' bővebb kinyomozásra alkalmat szolgáló gondolatokként illik előhozni. Több szem többet lát; egy parányi észrevétel gyakorta velős kifejléseket von maga után a' homályos régiségek magyarázatában.

Említenem szükség azon körülményt, hogy L. Nemes Sámuel antiquarius előadása szerint, valamelly ó budai szegény napszámos vivé boltjába e' becses régiséget, ki a' dunaparti fővény közt lelé nyári időben.

Korunk egyik jeles tudósa, Palacky Ferencz, általa nem rég kiadott Csehország történetében a' lörchi érsekség eredetét illető minden okleveleket, habár nem nyilván álliratoknak 's koholmányoknak, de még is gyanusaknak állítván, a' vetvári kún-avár püspökség emlékezetét föntartó, értekezésiünk alapjául használt II. Ödön pápa bulláját is később, valószínűleg a' X. században

50) Wiens' Geschichte u. seine denkwürdigkeit v. Freyh. Hormayr. I. Band, 3. Heft. S. IX. folg. II. Band 2. Heft. S. 48.

51) Martyrologium Roman. ed. cit. pag. 104.

készültnek vallja; ⁵²⁾ szerinte tehát Anno püspöki székének valaha vetváron léte kétségbe hozható nemcsak, hanem merő valótlan; következésképp pecsétnyomónk is álnok koholmány, megvetést érdemlő bábjáték lenne.

Am de lássuk, minő biztos alapon nyugosznak, mi varázs erejük eldöntő okai.

-
- 52) Geschichte von Böhmen I. Band. Prag, 1836. 8. S. 108. 109. Not. 65. „Wenn die Bulle Eugens II. an die vier Bischöfe der Awaren und Mährer ächt wäre, so hätte es freilich in Mähren ums Jahr 826. schon wenigstens zwei Bisthümer, deren eines das Neitraer, gegeben. Aber diese so oft besprochene, so vielseitig gedeitete Urkunde, deren einzige Quelle ein alter Codex der ehemaligen Reichesberger Kloster ist (bei Gewold, 1611), wurde nach aller Wahrscheinlichkeit erst im 10. Jahrhunderte, wo nicht später aufgesetzt. Unbegreiflich wäre es sonst; wie ein so hochwichtiger Act, die Wiederherstellung einer alten Metropole mit vier Bisthümer, unter König Ludwig dem Frommen, so ganz unbemerkt vor sich gehen und absogleich wieder spurlos verschwinden konnte, dasz kein Zeitgenosse, nicht Einhard, nicht Thegan, nicht Ritthard, kein Cronist des 9. Jahrh. überhaupt, ja nicht einmal der so gut unterrichtete Anonymus de conversione Boioariorum et Karentanorum (873), in dessen Aufgabe es doch lag, davon kennntnisz nahm noch gab; unbegreiflich, dasz die so gut erhaltenen Passauner Urkundenbücher den hochverdienten Stifter dieses Werkes, den Erzbischof Urolf, der doch der Ihrige gewesen seyn musz, kaum kennen, dasz keine Legende ihn feiert, und dasz bei der Scheidung im I. 829. die angeblichen vier Bisthümer gar nicht in Anschlag kamen; unbegreiflich endlich, dasz von jenem Speculi-Julium, jenem Sorigutarum und Vetvarium in keinem alten Denkmale auch nur der leiseste Nachhall zu finden, — anderer Querumstände und Widersprüche mehr nicht zu gedenken. Die von Prof. Mich. Filz (in den Wiener Jahrbüchern 1835. LXX. Anz. B. 27—33.) aufgestellte Hypothese, dasz hier Urolf ein Betrüger, der Pabst aber der Betrogene war, verwirrt mehr, als sie aufklärt. Die Urkunden über die Anfänge des Lorcher Erzbisthums sind ja alle, wo nicht offenbar falsch, doch mit Grund verdächtig.“

Több ellenmondásokat, úgy mond, nem is érintve, **II. Ödön** pápa bullájának egyetlen kuffeje az egykori reichesbergi kolostor némi régi codexe lévén, az későbbi, 's nem hiteles. De *meg is foghatatlan a)*, miként egy olly nevezetes történet, mint a' lörchi fűszéknek más négy püspökségekkel együtt ajtatos Lajos alatt visszaállítására, annyira észrevétlenül menjen végbe, egyszerűsmind nyom nélkül tűnjék-el, hogy senki az akkor élt írók közül, sem Einhard, sem Thegan, sem Rithard, sem a' **IX.** század más krónikása, sőt az **Anonymus de conversione Boioariorum et Karentanorum** (873), kinek különben tiszte vala, arról tudósítást ne vegyen 's ne adjon; *megfoghatatlan b)*, hogy a' passai igen jól megőrzött okleveles könyvek, **Urolf** érseket, a' buzgó cselekedet hősét alig ismerik: semmi legendák nem dicsőítik; és hogy a' passai meg salzburgi megye elválasztása, határ kijelelése alkalmával 829-ben, az állítólag volt négy püspökségről érintés sem tétetik; *megfoghatatlan c)*, hogy a' **speculi-juliumi, soriguturumi, és vetvári** székek legkisebb nyomára sem akadni a' régi emlékekben.

Lehet-e illy okokkal akarmelly történet dolog valóságát, vagy pápai bulla hitelességét semmivé tenni? itéljék meg a' criticusok; én ez uttal csak e' rövid észrevételemet kívánom kijelenteni.

Igaz ugyan, hogy a' régiség buvári még öregebb példányára nem találtak **II. Ödön** pápa bullájának, a' reichesbergi codexénál: de kizárja-e az, kérdem, egy régiebb, hiteles, vagy talán eredeti kutfőnek föltalálhatását; vagy bizonyítja-e, hogy nem létezett valaha hiteles, eredeti kutfő, honnan amabba fölvéteték? Mennyi példányban készült az ennél 400 évvel később költ **II. András** arany bullája: még is mutathatunk-e elő az eredetiből? Egyébiránt:

Az 1ső ellenvetést a' mi nézi, ítéletemmel, nemcsak olly tett, minő a' kérdéses pápai bulla tárgya, elhalgattaték az idézett egykori írók által, hanem fontos-

abb, az uralkodók és nemzetekre nézve nagyobb befolyással bíró; tanuság erre a' frank királyok capitulareja 's oklevelei; papai bullán alapuló történet dolog valóságát épen azért kétségbe hozni 's megvetni, mivel a' rövid kronikások, ez vagy amaz író fölneem jegyzék az éles criticánál is több. Egy szerencsés eset még levonhatja némi kétes, vagy egész tisztaságban nem fénylő dologról a' homály fátyolát.

2dikra; A' passai okleveles könyvnek. *Codex traditionem Eccl. Patauiensis olim Laureacensis*, mellyet a' bajor emlékek újabb folyamata első darabjaiban olvashatunk, ' más vala czélja 's rendeltetése főleg; abban nem érdekeltetése azért legkevesbé meggyőző ok. Nem állítják az emlékek kiadói minden tudni méltónak abban kimerítését. Nem lehetett-e a' passai egyháznak papai bullákat illető különös codexe? vagy azoknak, mint eredetiben meglevőknek, szükségkép elkerülhetetlen volt-e könyvbe jegyeztetésük? Hogy a' két megye elválasztásakor 829ikben a' négy püspökségnek, 's így a' vetváriának is említése elő nem fordul, szinte kevesbé eldöntő ok. Több tekintet lehetett, minélfogva a' napkeleti, távolabb részeken fekvő, és nem is biztos állandóság u főpásztori székek említésbe nem jövének; mindazáltal még is kéttelen a' passai püspöknek avar és morvai tartományokban gyakorlott hatalma több kir. oklevelek szerint. Ne feledjük azt is: hogy Uroff ideje az állhatatlanság és visszavonás szaka volt, különösen a' pannoni egyházi dolgokra nézve.

A' 3dikra; Nem ismer ugyan Palacky a' négy püspökségről tanuságot tevő több emléket II. Ödon pápa levelénél; én sem állítom a' morvaiakra czélzólag illy neműnek fönlétét: de a' vetváriról e' pecsétnyomót, mint teljes hitelt érdemlő emléket kívánom vele megismertetni 's kellő figyelembe vétetni, valamint minden gyanakodó ellen a' tudós világ véleménye alá ter-

jeszteni; késznek nyilatkozván magamat Palacky előszámlált nehezségei' adandó alkalommal bővebb megfejtésére, 's a' kérdéses pápai bulla hitelességének az avar földön létezett vetvári megye tekintetében tudományos védelmére; addig is szerencsésnek vallom magam, hogy nekem juta illy kétségbe vont jeles tettet földerítő megbecsülhetetlen régiséget megismertetni.

JERNEY JÁNOS.

IV.

Az emberi nem' kifejlődése.

1. §. **A**z értelem, melly a' jelenségekről az okokra, jelenvalóru az elmultra következtet mindenütt, természeténél fogva határozódik az emberi nem eredetének fűrkészésére, és a' belső összefűggés miatt ezen vizsgálatot általában az életműves lényeknek és a' planétának, mellyen azok létre jutottak, származására is kiterjeszteni. Tudván feladatát és határait, vállalatában nem engedi magát a' phantasia által ábrándokra elcsábitatni, sem az érzéki észrevétel súlyfűlöslege által elbátortalanítani. Tapasztalatszerű történt dolgokból indul hát ki, ezeknek összeillesztéséből és egybevetéséből következményeket huz, és az analogia törvényei szerint okoskodik. Nem tulajdonítja magának, hogy az eredetet általában megfejtí, sem hogy annak egységeibe behat, hanem megelégszik, ha annak folyamatáról általános nézetet szerez. Nem hagyja magát félre vezetni, ha itt ott hiányok tűnnek fűl, sőt ha egyes körűlmények közűnséges lett dolgokkal ellenmondásban állni látszanának is; mert ismeri magasb lényeges szűkségét, hogy a' jelenségeket összefűggésben fűlfoghassa, és kielégíti azt a' mindenkori idő erejéhez képest, a' jűvű nemzedékek hagyván fűl az ellenmondásoknak megoldását, valamint a' neze-teknek tűkéletesbitését és igazolását.

2. §. Legyen szabad elfogadnunk, hogy a' világtetek a' világtűrben elterjedt anyagnak vonzása és megsűrűdése által származtak, és mialatt némellyek elvesztek, mások képezűdtek, hogy tehát a' mi fűldűnk is hasonló módon vette eredetét 's hasonló véget várhat. Mert mi itt a' teremtés, mint az általános életmivezettség végtelenségének eszméjére támaszkűdünk, és ide mutatnak

némelly érzékeinkhez férkezhető jelenségek is. Nehány ugymondott ködfoltok az álló csillagégen a' legerősb meszszelátón át is mint csupa szabálytalan és változó alaku ködök láthatók, és új világtestek kezdő képezésében foglalatoskodó anyagnak tetszenek, midőn más fénylő magból és kődös körületből állók, hihetőleg a' kifejlésben tovább haladt állócsillagok. Hasonló sorsra mutatnak a' mi planétai rendszerünkhöz tartozó üstökösök, melyek részint csupa átlátszó gőzökből, részint planéta nemű magból és gőzhéjből állnak. Hasonló tüneményt ábrázolnak kicsinyben a' szilárd tömegek, melyek itt ott földünkre esnek. Látunk néha a' gőzkörben tüzgolyókat hirtelen származni és csattanással szétpattanni, melyek közül néhányat mint a' fölületen salakká vált vas és tüzkő tömegek, másokat érczek és földek, kénkő és savak az úgy mondott *légkövek* képeznek. Jég is esett, mellynek magva vastüzkő kristályokból állott.

3. §. Valamint a' különös mindenütt közneműből fejlődik ki: úgy (legyen szabad gyanítanunk) planétánknak különféle elemi anyagai is eleinte chaoszilag voltak egyesülve, és mint föld, víz levegő csak lassanként választattak el egymástól. A' csepegő alak közepett áll a' légnemű és szilárd közt, és leginkább képes chaoszi alakba átöltözni. A' planétának hát csepegő folyónak kellett lenni, mert a' csepegő jelesül mozgékony, vegyítési változásokra alkalmas, és szilárd valamint légnemű alakba is átkelhet. Ezen állitmány a' planétának alakja által is bizonyítatik, ha ez folyó állapotban volt, úgy tengelyforgásával a' mechanikai törvények szerint, több tömegnek letétele által az egyenlítőn fölkellett boltotzatni, a' sarkokon lelaposodni, a' mint ez úgy is van. Szembeötlőleg pedig az mutatja a' planéta' folyó állapotját, hogy a' kötőmegek, mellyekből áll, részint kristályokban, részint rétegekben rakódtak le.

4. §. Csepegő alakba, mellyből kristályosodtak, jegesedtek, vagy rétegesen ülepedtek le, vagy víz, vagy tűz által tétethettek. De azok a' vízben részint felolvad-

hatlanok, részint olly nehezen olvadhatók, hogy a' viznek gondolhatatlan mennyisége lett volna arra szükséges. Vizen kívül hát a' hévség bizonyos fokának is művelni kellett, mely nem a' napnak befolyásától, hanem csak a' légszesznezeműek megsűrűdésétől, vagy a' planéta képezésekor valamelly villanyos megégési folyamattól eredhetett. Ez, analogia szerint nem csak a' fölebbi jelenségek, hanem az által is erősítetik, hogy a' földnek belében, és a' naptól függetlenül a' hévségnek bizonyos magas foka még most is áll. Mert sok helyen folyvást özönlének ki forró földekkel, érczekkel, kénkövel savakkal és légszeszszekkel megterhelt források a' földből; a' vulkánok izzó és olvadt kötömegeket, savany és vizes gőzöket, valamint különféle légszeszszemeket okádnak ki, gyakran villámlástól követve, és az ezzel összefüggő földrengések kifejlett és kimenetelt kereső légszeszszek erejére mutatnak. De a' földnek nem csak egyes pontjain, hanem mindenütt, hol szembeötlő üregekbe szállunk le, magasabb mérsékletet találunk, mint a' fölületen. Általában a' hévség minden 20 lábnyi mélységnél $\frac{1}{10}$ résszel növekszik a' Reaum. hévmérője szerint; és így a' föld 9000 l. mélységben a' forró víz, 185,000 l. vagy körülbelöl 8 mérföldnyi mélységben a' megolvadt vas' hévségével bir; de 8 mérföld csak század része az egész mélységnek, vagy a' föld félátmérőjének. Ha valljon a' mérsékletnek növekedése annyira kiterjed-e, hogy tehát a' meleg közvetlenül csak a' föld héja alatt nemződik-e, vagy annak középpontja felé is vonúl, és ha az a' különféle 's egymásra helyezett tömegek galvános összeütközésökön, vagy az érczes földekből és lugsavakból álló bázisoknak viz' hozzájárulta által okozott savitásán, vagy valamelly más megégési folyamaton nyugszik-e? el nem dönthetni. Elég tudnunk, hogy ezen hévség, mely jelenleg körülbelöl csak $\frac{1}{25}$ tesz a' fölületnek mérsékletéhez, a' korábbi időben elég hatalmas volt a' most merő ásványokat folyóságban tartani.

5. §. Az izzó tömegnek megkellett lassanként fölületén hidegedni és héjat képezni, mely a' meghülés be felé vonulásánál mindig vastagabb lett, és most mintegy 8 mérföldet tesz. Ezen szilárdulásnál a' földet gőz képeben környelő viz csepegővé lett, de a' folyvást tartó magasb hőfok miatt, nagy mennyiségű fölölvadt anyagokkal volt viselős. Egyszersmind a' gőzkör, mely külön súlyánál fogva a' viz fölött feküdt, anyagokat fogadván és bocsátván el magából, lassanként jelen bélyegét nyerte. Ha pedig a' planétát elszigetelő vastag gőzborék elenyészett, szabadabban mivelhetett a' nap, és így az eddigi egyforma saját melegség helyére, a' mérsékletnek különbözősége napban és éjszakában, nyárban és télben, az egyenlítőn és földcsarkokon előlépett. Egyenlő vonzás által a' földhéjnak fölülete egészen bevolt vízzel fedve. De ez a' meghülés növekedésével a' fölölvasztott anyagokat magában meg nem tarthatván, azoknak nagy részét lassanként lerakta, 's ez által a' földhéj kívülről új pótlékot kapott. A' víznek így tömegéből vesztetni kellett, részint ezen szálladékokban köttetett meg, részint a' földhéjnak savítására, később az életmives képezésre is fordítatott, és elpárolgás által elveszett. Ha már most mozgásainak 's a' mérsékletnek egyetlenségénél fogva egyes helyeken több üledékeket csinált, ezek mint szárazföld fölbukkanhattak. Épen így huzódott a' földhéj össze állományinak és átmérőjének különbözősége miatt egyes helyeken jobban, másokon kevésbé, úgy hogy itt emelkedések, másutt völgyeletek származtak; és a' mint ez különböző időkben történt, ugyan azon föld változtatva a' vízből fölemelkedhetett, és viszont lesüllyedhetett. A' földhéj végre az alatta találtató olvadt tömegektől itt ott áttörtetett, mellyek a' belől kifejlett légszecséktől lökette, vagy az összehuzódó héjtól szorítatva nyílást kerestek. Ezen folyamatok egyesülése által képeztetett a' száraz föld, mely a' tengertől növekedő távolságával mindig magasabb lesz, és a' mellynek leg-hosszabb átmérőjében vonulnak el a' hérczlánczok, leg-

désök előtt nem víz, hanem tűz által voltak fölolvastva. A' meghülés lassankénti beállításánál szemcsékből és levelcsékből álló kristályos szövetet nyertek, mellyek néha oly kicsinyek és oly sűrűen vannak egyelítve, hogy nehezen különböztethetni meg. Ezek többnyire legalsó fekszenek, tehát a' legrégebbek, az olvadt tömegnek első héját képezték, és azért *ösbérczeknek* neveztetnek. De részint későbbben is kitértek a' föld beléből, a' réteges bércz nemeket átluggatták, köztük és rajtok telepedtek meg, és azon helyeken is hol hézagok voltak, ezekbe fölülről folytak be. A' gránitkö legrégebbnek látszik, előkelő, legelterjedtebb és a' leghatalmasabb sziklatömegeket, valamint a' legnagyobb bérczket képezi. A' szirla (basalt) ellenben ezen osztálybeli legifjabb bércz nemekhez tartozik, mellyek későbbi időben tolattak föl.

8. §. A' másik osztály a' rétegesedett bércz nemeket foglalja magában. Ezek különféle egymáson fekvő rétegekből állnak, mellyek mint üledékek lassanként a' vízből tétettek le. Minden réteg vegytanilag, chemiailag különbözik a' másiktól; tehát minden időkorban saját chemiai változásoknak kellett történni, mellyek eleinte inkább közönségesek, későbbben korlátozottabbak voltak, minthogy a' legrégebb rétegek az egész földtekén elterjedve látszanak, a' legújabbak ellenben inkább helybeli különégeket mutatnak. Midőn ilyen chemiai változások egymásra következésénél az új réteg elfedte az előbbit eddig a' fölületet képezett, a' föld mindig jobban beburkoltatott, és héja kívülről, valamint a' meghülés által belőlől megvastagodott. A' rétegek végre különböző időben eredeti vizirányos fekvésükből ki is mozdítottak, midőn vagy besülyedtek ha fenekök gyöngye volt, és ez alatt üres térek képeződtek, vagy a' mélységben kifejlett légszesz által fölfelé tolatott tömegektől fölemeltettek, és oldalra taszítottak, úgy hogy most gyakran ferdén vagy habosan, vagy épen függőlegesen vannak helyhezve. Még a' mi időnkben is képeztetnek hasonló rétegek nem csak színföldből, pástos sárga földes vasból, turfából, hanem

főveny és mészkőből is. A' források a' földből szénsavas meszet vesznek magokba, a' szénsavanyinak fölöslegét, melly által a' mész felvont olvasztva elvesztik a' szabad levegőn, 's mint csepkő leülepedik a' megmaradt, némelly helyeken keves évek alatt lábvastag réteget képezendő; a' ugy mondott érczes források földekkel, névszerint kovakövel még gazdagabbak, 's erősebb rakományokat képeznek. Épen így alakulnak itt ott a' tengerben mészkövek félszázadnál hamarább, részint állati testekből és homokkőből, a' mennyiben a' homok mész agyag és vasrozsa által összeragasztatik.

9. §. A' rétegesedett bércz nemek a' világnak minden részeiben dicsekesznek életműves testek maradványai-val. Minden üledék elborította az épen akkor élő lényeket, ugy hogy azok a' levegő és víz befolyásától elvonva romlatlanul tartattak meg, és egy rég elfolyt idő emlékjelül szolgálnak. Többnyire csak a' keményebb és szilárdabb részek tartattak meg, áthatva többé kevésbé érczes állománytól, vagy kövő válva, még pedig néha olly mértékben, hogy az életműves anyagnak kiszorításával annak csak alakja maradt meg; a' mint hogy találtak is módot különféle növényrészeket tüzkövé, mésszé vagy érczczé átváltoztatni, a' nélkül hogy életműves alkatukat elvesztenék. Ide járulnak még az egész testnek vagy egyes részeknek, például lábnyomoknak képmásai az egykor még lány, de aztán megkeményedett kőnemben, és végre a' jégtömegekbe vagy borostyánkőbe elásott testek. Némellyeket ezek közül víz hozott távoli vidékekről, mint azt ledörzsölt vagy szétmorzsolts alakjukon megismerhetni; de legtöbben sértetlen eleven alakban mutatják a' testet, mellytől származtak, ugy hogy ennek nyilvánlag ott kellett élni a' hol találtaik. Hogy mikor élt légyen csak nem egész bizonyossággal megismerjük a' különféle rétegekbeni előjöttéből, ámbár itt ott korábban eltemetett maradványok is elmosatathattak a' hozzájuk járult hullám, és új rétegbe fölvétethettek. Következéseket is engednek ezek így a' föld történetére nézve;

minden újabb réteg más életmives maradványokat tart mint a' régibb; tehát minden zajos üledék után hosszú nyugalmi időköznek kellett előállni, hol az élet új alakokban kifejlődhetett. Találunk tengerlakóknak kövüléseit hegyek tetején, mellyeken fölül a' tenger soha nem hathatott, mellyeknek hát belső erő által kellett abból fölemelkedniük. Néhol a' földi állatoknak maradványai kövült tengeri állatokkal fedetnek; a' már megmeztelenített földnek hát ismét lekellett süllyedni, és megint föl-emelkedni, vagy a' tenger emelkedett viszont föl és újra lesüllyedt.

10. §. Az életmives lények eredete módjáról semmi tapasztalat nem adhat utasítást. Ha az elhalt életmives állományra vizet öntünk elegendő melegben 's a' levegő hozzájárultával szivós alaktalan eredeti nyálka nevet viselő tömeg áll elő, mellyből nagyító üvegen látható állatok és növények fejlődnek ki; minden állatoknak valamint az embernek is első csirája hasonló tömeg volt. Ilyen eredeti nyálka megelőzte az életmives testeket és eredeti anyagokból képeztetett. Nehány évek előtt tapasztalták, hogy a' hóval ragadós éghető-szenő gyul és savitóból álló, tehát életművileg vegyített, 1000 köbhüvelyknél többet tevő állomány (uranoelain) esett le, melly a' földön nem jön elő, és így a' gőzkörben kellett képeződnie. Így származhatott életműtelen anyagokból az eredeti nyálka. De az első magasb állatoknak és embereknek, minthogy szülők nélkül voltak, magok megtarthatása végett, kifejlett erővel kellett származniok. Hajlandó az ember néha a' származásnak gondolatját magának ugy könnyebbíteni, hogy elfogadja az egyszerűbb életmives lényeknek legelőszöri származását, és halkonos magasb kilépezés által tökéletesebbekké változtatását; hogy tehát a' lopva nősző növények lassanként nyilván nőszőkké, a' gerincztelen állatok gerinczesekké, a' majmok emberekké fejlődtek volna. De ennek minden téttdolgok ellene szólnak: sehol sem mutatnak az ásvány növények és állatok közép lépcsöket, mellyeknél fogva

egyik nem a' másikba átment is megváltoztatott volna. Majmot emberré alakítani, valóban nem csekélyebb erőre volna szükség, mint embert eredeti nyálkából teremteni. Az életmives lényeknek, különféle nemei nem egybe halmozásai több vagy kevesebb elemeknek, hanem az életnek saját alakjai, a' teremtésnek maradó gondolatai, és mindenik a' közönséges világ erőkből vette eredetét. Egy ilyen folyamatnak minőségéről nekünk általában nincs fogalmunk, ne is tépelődjünk azon, hanem egy általános nézetnél maradjunk meg. Hasonló csak hasonlót nemzhet; a' természet életmives, és azért a' magában életműtelenből életmives testet teremthet. A' mi planétánk részes az összes élethen; ifju korában midőn magából kifejlett hévsége a' mostanit sokkal fölül multa, 's az elemek is élénken ragaszkodtak egymásba, elegendő képező erővel birt az életműtelen lételből minden rendű élő lényeket előhívhatni. Ezen buja képező ereje az előkornak, az életmives testek nagyságában és számában mutatkozik, mellyeknek maradványait mi a' földrétegekben találjuk. Némelly tájékokon csak nem az egész föld ilyen kövülésekből áll, mint a' síkárpa nagyító üvegen látható állatokból, egy köbhüvelykbe 41,000 milliót foglal. Az ásvány maradványok közt kannamosók 15, és harasztok 50 lábnyi magassággal jönnek elő, mellyet a' trópusi tartományokban ma nem érnek el többé; 70 lábnyi hosszú czápák; a' gyikok közül 10 l. magas és 70 l. hosszú megalosaurus; 8 láb hosszú teknősbékák; egy ormadár, mellynek tollszárán egész kézzel foghat az ember; egy pikkelyes állat (megatherium) 8 l. magas, 12 l. hosszú; egy vastagbőrű (mastodor) 20 l. magas, és czetek 250 l. hosszúsággal.

11. §. Az ásványmaradványok *terjedésében* és alakjában kitünteti magát az időszakoknak, vagy a' planéta akkori életidejének bélyege, mellynek a' különféle életmives lények eredetüket köszönik. A' planétának fölülete eleinte csak a' saját 's mindenütt egyforma hévséggel és képező erővel birt; mielőtt a' napnak befolyá-

sa alatt és a' további kifejlésül különböző tájékokon sokszorosan díszlett. Innen a' régibb péld. a' köszén rétegek a' földnek minden tartományaiban ugyanazon ásvány-életműségeket tartják, és Európának éjszaki vidékein pálmáknak és fanemű harasztoknak maradványai találhatnak, valamint minden osztálybeli állatok, millyenek most csak a' meleg égájak alatt jönnek elő. Így éltek Németországban a' pálmák alatt az elefánt és orrszarvu, a' tigris és oroszlán, és ha szinte a' mammut Sibériában börnemű szőrfedéllel birt is, az ő létezése még is sokkal dúsbabb növényezést tett föl, mint a' mostani égájk képes ott előteremteni. Midőn a' földnek héja vastagabb lett és elpárolgás által meghűlt, csak akkor hozta a' napnak egyenellen hatása elő az égőnek különbözőségét, 's ezzel minden tájék megkapta saját életműves lényeit. A' legkorábban származott életműves testek a' mostaniaktól eltérő borzasztó alakokkal bírnak. Találhatnak közöttök virágneműleg alkotott sugár állatok ize-sült szárakkal; egy gyík (pterodactylus) fogakkal mint a' krokodilus, hosszukás ácsontokkal mint a' madárorr, repülő bőrrel, horog forma körömmel a' lábujakon, mint a' denevér; egy másik (ichthyosaurus) bajusszal mint a' delfin, és 4 uszószárnnyal mint a' hal; egy harmadik (plesiosaurus) hasonló uszó szárnyakkal és hat-tyúnyakkal, melly oly hosszú, mint a' többi test; egy óriás nagy lajhár (megatherium) pánczéllal és három láb-nyi körmökkel az első lábakon. A' méhmagzat első mulékony életműveivel hasonlóan elvesztek az életműves teremtésnek ezen zsengei, a' mennyiben létezhetésökre tán nagyobb meleget, a' levegőnek és víznek más ve-gyítékét, vagy más és gazdagabb táplálékot kívántak, mint a' föld a' további kifejlés állapotjában adni képes lehetett. Így minden időszak saját neveivel bír az élet-műves lényeknek, és csak legujabb rétegekben jönnek olyanok elő, mellyek most is élnek.

12. §. Az életműves élet első korszaka a' földön az eredeti hegyek képezése után lépett be, a' habarczokat

puhányokat és halakat, a' lopvanöszöket és egyszékeseket hozván elő, mellyek a' legrégebb rétegekben az úgy mondott átmeneteli hérczekben eltemetettek. Az eredeti hegyek fölületén levegőnek és víznek behatása által történt szétmállás, a' tengerből kitünő egyes pontokra annyi földet adott, mint az egyszékeseknek szükséges volt.

13. §. A' következő időszakban, mellynek életmíves szüleményei a' *telephegyek* képezésekor veszték el, általában buja növényzés jelent meg, bizonyosságot tévén erről a' legrégebb kőszenek messze terjedő roppant rétegei; ezekben már kétszékeseknek maradványai is, névszerint sok csapfák (Zapfenbaum) találatnak. Az ezt követő rétegekben gyakoribbak a' kétszékesek; a' habarczokhoz és puhányokhoz már héjasok és bogarak, a' halakhoz teknősbékák és jelesül óriás alaku gyíkok, néhány uszó madarak is járulnak; szárazföldi emlősök vagy még épen nem, vagy csak csekély számmal voltak. A' krétarétegek, mellyek legvégre üledtek le, csupa tengeri állatokat temettek el.

14. §. Ezen üledékek után más alakot nyert az életmíves élet harmadik időszakában, mint azt a' harmadizi hérczképezésbeni életmíves maradványok mutatják: az idegennemű alakok itt elenyésznek, és olyanoknak engednek helyet, mellyek a' most élőkhöz hasonlók ugyan, de nem épen azok. A' hévség lassanként alább szállott, úgy hogy a' pálmák és krokodilok kivételével Európából a' trópusi állatok és plánták száműzettek; égöve hát körülbelöl az alsó Egyptomihoz hasonlított. A' kétszékesek előkelökké lettek, és az állatországhan emlősök jelentek meg. Több tengeri emlősállatok (delfinek, manát-rozmárok, tengeri kutyák, közönséges rozmárok (de jelesül sok vastag bőrűek) palaeotherii, anoplotherii, lophiodontes) állottak elő, részint szembetünő nagysággal, néhány rágcsálók, keves orvállatok, és semmi kérődzők. Egyébiránt úgy tetszik, hogy ezen hérczképezés első rétegei (képező agyag és dara mészkő)

még csöndes és halkonos illedék által képviselték, az utolsó gipsz marga stb. rétegek ellenben zajos mozgások közt illepedtek le.

15. §. A' egyedik időszakban szembeütniöleg ne-

vékedett a' szárazföldi állatok száma, és ezek közt időkorunknak nemei is jelenkeznek, többnyire még is nem egészen hasonló életművezettséggel, és elveszett nemekkel péld. mastodonokkal. Kérődzök nagy mennyiségben mutatkoznak, miatatt az orvállatok szaporodnak. Ezen népesedésnek a' egyedizi bercezképezés, vagy az u. m. vizözön vetett végét, mint nem annyira új rétegeknek lerakásában, mint inkább basaltoknak és más vulkán tömegeknek kitörésében és rétegesedésében, a' földnek emelkedésében és süllyedésében, és vízárokban álló forrongs, melly a' földnek mostani alakját adta. A' földemelkedett méssz és homokkö rétegek a' sziklatalakon kövessé fövennyé stb. morzsolattak, kiliönféle szikla nemeknek elmallása és föllovasztása által kövocs, agyag és marga származott. Ezen töredékek hullámok által szétfordattak, sük vidékekre messze kiterjedésben lerakódtak, sziklahézagokat és rétegeket töltöttek meg. A' hullámok valamint a' földnek emelkedései és süllyedései által, ropant szikladarabok választattak el többnyire eredeti bercekből, és messze vitettek, péld. Svédország-ból éjszaki Nématországba. Ezen catastrophok bekövetkezése előtt a' fölültemek melege még meglehetősen szembőlő és egyforma volt. A' egyedik izi rétegesedésében kiliönböző égvök állatának nyargalócz és orrszarvún, rozomák és hiéna, medve és tigrisnek csomját sürtien találjuk egymás mellett. Az orvállatok régebben éltek, hol csomjátak fekusznek, mellyek hihetőleg nem uszas által jöttek oda; mellettök ganéjukat, prédájuknak megrágcsált, és új szültöt kölykeiknek csomját találja az ember, és megismeri, hogy péld. a' tigris nem csak elefantokból, szarvasokból és más növényevőkből, hanem medvékből és hiénákból is táplálta magát. De minthogy nem jönnek elő összeütniöggö csomvázak az úre-

gekben, így látszik a csoportok az előbb meghalt orváltatokról származtatnak, és hogy az utóbbi lakosok a vizárléltörésnél magokat megszabadtították. Ezen catastrophenál a merséklet nyilvánlag hirtelen megváltozott és földsarokjég képezetett. Sibirijában, melynek földje huzomosh idő óta tetemes mennyiségű elefantcsontot szolgáltat kereskedési czikkelyül, egy el nem rothadt mammutot találtak a jég közt, és kjszakamerikában egy agyagból fővenyhől és hantföldből álló, mohával és gyepvel benőtt rétegben 100 l. magas eredeti jégtömeget fedeztek föl, melyben mammut csontok foglaltattak. A meggyézsi képezés rétegesedése a tengerrajtokat kivéve, nem tartanak tengeri állatokat, és többnyire alacson tájékkora szorulták; a magasabb hegyeken medenezeket töltenek meg, melyek csak ez által látszanak fölemelkedetteknek. Az ezeket ide hozó vizatok tehát nem a tengertől, hanem úgy származhattak, hogy a gözök mellékek eddig a földet körülverték, és hevességnek kiumléset korlatozták, a merséklet alább szállásával erős esőzönökbe olvadtak föl.

16. §. A földtekének legfelsőbb rétegei hantföldből tartából pástos vas homok és mészköből állnak, s lassanként még most is képeződnek, és agyagból fővenyhől mint töredékekből, melyek hasonlólag az idők folyásában hathatós forrongás nélkül származtat és elsepríttek. Ezen n. m. uszadékok földben találkozhatnak időkbeli életmives lények maradványai, nem széthomolva hanem még részint ismerhető alakban; növények kissé szárné, állatcsontok mésszé válnak, vagy csak megperkelve, emberi eszközök mint hamvvedlek, bádok, végre emberi csontvázak is méssz vagy homokkövekben. Minthogy ilyen felteket a meggyézsi képezésnek egyetlen rétegében sem lehet találni, így látszik, hogy az emberi nem is ezen catastrophen után származott, melynek ezen képezés erejétet közöni. Lehetőség van ugyan, hogy itt csak azért nem mutatkoznának létezésnek nyomai, mert a meggyézsi időszakban még nem voltak számosan emberek

még csöndes és halkonos üledék által képezettek, az utolsó gipsz marga stb. rétegek ellenben zajos mozgások közt ülepedtek le.

15. §. A' negyedik időszakban szembetűnőleg nevedett a' szárazföldi állatok száma, és ezek közt időkörünknek nemei is jelenkeznek, többnyire még is nem egészen hasonló életmivezetséggel, és elveszett nemekkel péld. mastodonokkal. Kérődzők nagy mennyiségben mutatkoznak, mialatt az orvállatok szaporodnak. Ezen népesedésnek a' negyedizi hérczképezés, vagy az u. m. vizözön vetett véget, mint nem annyira új rétegeknek lerakásában, mint inkább basaltoknak és más vulkán tömegeknek kitörésében és rétegesedésében, a' földnek emelkedésében és süllyedésében, és vízárokban álló forrongás, melly a' földnek mostani alakját adta. A' föl-emelkedett mész és homokkő rétegek a' sziklafalakon kövecscsé fővennyé stb. morzsoltattak, különféle szikla nemeknek elmállása és fölolvasztása által kövecs, agyag és marga származott. Ezen töredékek hullámok által szét-hordattak, sik vidékekre messze kiterjedésben lerakodtak, sziklahézagokat és üregeket töltöttek meg. A' hullámok valamint a' földnek emelkedései és süllyedései által, roppant szikladarabok választattak el többnyire eredetű hérczekből, és messze vitettek, péld. Svédországból éjszaki Németországba. Ezen catastrophok bekövetkezése előtt a' fölületnek melege még megiehető szembeötlő és egyforma volt. A' negyedik izi rétegesedésekben különböző égővek állatainak nyargalócz és orrszarvu, rozomák és hiéna, medve és tigrisnek csontjait sűrűen találjuk egymás mellett. Az orvállatok üregekben éltek, hol csontjaik fekszenek, mellyek hihetőleg nem uszás által jöttek oda; mellettük ganéjukat, prédájuknak megrágcsált, és új szülött kölykeiknek csontjait találja az ember, és megismeri, hogy péld. a' tigris nem csak elefantokbul, szarvasokbul és más növényevőkbul, hanem medvékből és hienákból is táplálta magát. De minthogy nem jönnek elő összefüggő csontvázak az üre-

gekben, úgy látszik a' csontok az előbb meghalt orvátlatoktól származtak, és hogy az utóbbi lakosok a' vizár előtörésénél magokat megszabadították. Ezen catastrophe-nál a' mérséklet nyilvánlag hirtelen megváltozott és földszarkjég képezetett. Sibériában, mellynek földje huzomosh idő óta tetemes mennyiségű elefantcsontot szolgáltat kereskedési cikkelyül, egy el nem rothadt mammutot találtak a' jég közt, és Éjszakamerikában egy agyagból fővenyből és hantföldből álló, mohával és gyeppel benőtt rétegben 100 l. magas eredeti jégtömeget fedeztek föl, mellyben mammut csontok foglaltattak. A' negyedizi képezés rétegesedései a' tengerpartokat kivéve, nem tartanak tengeri állatokat, és többnyire alacson tájékokra szorúlvák; a' magasabb hegyeken medenezéket töltenek meg, mellyek csak ez által látszanak fölemelkedetteknek. Az ezeket ide hozó vizárok tehát nem a' tengertől, hanem úgy származhattak, hogy a' gőzök mellyek eddig a' földet körülvették, és hévségének kiömlését korlátozták, a' mérséklet alább szállásával erős esőzözönökhöz olvadtak föl.

16. §. A' földtekének legfelsőbb rétegei hantföldből tarfából pástos vas homok és mészkőből állnak, 's lassanként még most is képeződnek, és agyagból fővenyből mint töredékekből, mellyek hasonlag az idők folyásában hathatós forrongás nélkül származtak és elsepretek. Ezen n. m. uszadék földben találkoznak időnkbeli életműves lények maradványai, nem szétbomolva hanem még részint ismerhető alakban; növények kissé szénné, állatcsontok mésszé válva, vagy csak megperkelve, emberi eszközök mint hamvedrek, bárdok, végre emberi csontvázak is mész vagy homokkövekben. Minthogy ilyen féleket a' negyedizi képezésnek egyetlen rétegében sem lehet találni, úgy látszik, hogy az emberi nem is ezen catastrophe után származott, mellynek ezen képezés eredetét köszöni. Lehetséges volna ugyan; hogy itt csak azért nem mutatkoznának létezésének nyomai, mert a' negyedik időszakban még nem voltak számosan emberek

jelen és nem is messze a' földön elterjedve. Valóban léteznek mondák egy közönséges vizárról, melyből csak keves emberek szabadulhattak meg, nem csak a' zsidóknál, chaldeusoknál, perzsáknál hanem Indiában Tibetben Görögországban Peruban Brasiliában Mexicóban Cubában is. Azonban nehezen lehetne ez egy és ugyan azon vízözönröli monda; mindenik nép azt állítja, hogy egyedül az ő törzsökatyja élte felül a' vízözönt, és a' megszábadított a' zsidóknál Noénak, a' chaldeabélieknél Xysuthrosnak, a' chinaiaknál Fohinak, az indusoknál Satiavratának, a' görögöknél Deucalionnak, Attikában Ogygesnek, Arcadiában Dardanusnak neveztetik. Tehát inkább helybeli áradásoknak látszanak lenni, melyekre ezen mondák vitetnek. Nem is valószínű hogy már ezen catastrophe előtt emberek éltek volna, ha ez részint a' gőzöknek hirteleni lecsapátása által okoztatott, a' gőzkör hát még addig ködös és tisztátalan volt. Egyébiránt a' negyedizi rétegekben az emberi maradványokon kívül a' négykezűekét is hiányozzuk. Akarmint legyen, annyi bizonyos, hogy az ember az állati teremtés végével állott elő.

17. §. Bár milly' hiányos legyen is ismeretünk a' földnek és a' rajta lévő életműves világnak képezési történetéről, még is néhány bizonyosoknak tarthatandó általános következményeket nyujt az nekünk. Az eredeti anyagok chaoszi létezésére, melly a' földi dolgoknak csak lehetőségét alakulási különbség nélkül foglalta magában, következett a' sokszoros alakokbani kifejlés, de a' mellyek még tökéletlenek és tartósság nélküliek voltak, a' mennyiben a' hatalmas természetörök időről időre vad forrongásba estek vissza, és életműves képzeteket ismét szétrombolták, míg a' föld alkotásának bevégezése után azon méregyenre nem jutottak, hol a' viszonyok maradóbak lettek, és a' dolgoknak valója tisztább és magasabb alakban kifejlődhetett. A' föld magas mérsékletének és nedvbeli gazdagságának megfelelőleg az első életműves teremtés buja képezőerő, az anyagi élet

súlyfölöslege és az alakoknak egyszerűsége által jelette ki magát. Az individuumok mérhetetlen számánál a' különböző hérczrétegek a' most élő életműségekhez képest igen keves nemekkel birnak. A' földön növények jelentek meg azon időben, hol a' gözkör olly állapotban volt, hogy még levegőt szívó állat benne nem élhetett, és pedig legelsöben olyanok, mellyek legalább a' nagyobb állatoknak táplálékul nem szolgálhattak. A' növényzés már korán a' maga különféle főalakjaiban mutatkozott, ugy mindazonáltal, hogy a' magasb rendek eleinte csak csekély számu tökéletlenebb és csupasz magvakat termő nemekben léptek elő. Az ásványnövények fölszámlálása után a' nyilvannöszök aránya ugy volt a' lopvannöszökére az első időszakban, mint: 70: 180, a' másodikban, mint 10: 15, a' harmadikban, mint 38: 34, és a' negyedikben, mint 142: 22. Legelőször vízi és pedig egyszersmind gerincztelen állatok jelentek meg, a' gerinczesekből a' legalsó osztály, a' halak. Azután következtek a' csuszányok, mellyek tisztátalan levegőben is élhetnek, és pedig a' roppant nagyságu és esetlen gyíkok és teknősbékák, midőn a' sürgébb kigyók és batrachiusok sokkal későbbben tűntek elő. Az uszómadarak megelőzték a' ragadozókat, és ezek a' többi szárazföldi madarakat. Az emlősállatok teremtése a' vízben élőkkel kezdődött, aztán a' posványokban tenyésző vastagbőrűekre és a' barlangokban tartózkodó rágcsálókra ment át, és végre a' húsevőkben és kérődzőkben lépett föl. Az előkorban a' mostani világhoz képest általában a' vízi állatok a' levegőt lehellőknél előkelőbbek voltak: az ásványpuhányoknak aránya a' most élő nemekhez ugy van, mint 3000: 5000; a' bogaraknál ellenben mint 150: 55,000; a' halaknál mint 800: 7000; ellenben az emlősöknél mint 120: 1100; és a' madaraknál mint 50: 8000. A' negyedik időszakban az állatországnak tulajdonképeni uralkodása a' földön a' ragadozó emlősállatokkal és kérődzőkkel kezdődött; de ezek különböznek a' most élőtől roppant nagyságu, csontos részeik-

nek tulsulyja, agyuknak kicsinysége által, a' mint hogy voltak ló nagyságu medvék és szarvasok 14 lábnyi szarvakkal. A' földnek forrongása elmúlt, képezésének tartós állapotja bekövetkezett; visszavonulván melege a' fölületről ködlepelje szétszakadt, és a' midőn a' nap először teljes erejében hatott a' planétára, életre jött az ember, hogy a' létel öntudattá váljék és a' világnak szelleme individualitas képében megvalósuljon.

18. §. Valamint a' végetlen világerő munkásságának végét soha el nem érheti, és ez által magát nem semmisítheti, épen olly kevéssé van a' földön minden képező tehetség eloltva. Csak bizonyos mederbe van az vezetve, minthogy a' planéta érett korába lépett, hol minden tartósabb leend, 's a' változás csak halkal és észrevétlenül történik. A' mostani jelenségek a' korábbiaknak folytatásai; valójukban hasonlók azokhoz, csak fokukra nézve különbözök. Így az életmives teremtés is nincs bevégezve, hanem csak oda korlátozva, hogy az előbb származott életmives lények, életmives állománynak eredeti anyagokból való képezése és szaporítás által tartatnak meg, Mert nincsen életképes anyag, hanem csak élővé tehető lélek. Az életmives testek szétomolnak, és roppant tömegei fekszenek az életmives anyagoknak szénrétegekben és ásványállat maradékokban eltemetve, és még is szaporodik az élő lények száma, még most is ismételtetik a' növényzés minden a' tengerből ujolag fölhágott ponton, legelsőben moszatokkal vonatik be a' föld, aztán mohokkal, később harasztokkal, és ezen lopvanószók által a' nyilvánószóknak elfogadására készítettik; ezeknek aránya amazokhoz a' föld növényzése különböző idejének felel meg. A' Mennybemennel szigetén egy az újabb időkben kialudt vulkánon a' nyilvánószók ugy voltak a' lopvanószókhöz, mint 3 : 15; régibb sz. Honán a' nyilvánószók aránylag számosabbak valamivel; Otaheitiban egyenlők a' lopvanószókkal, és a' régi szárazföldön sokkal hatalmasabbak. Hol az ember kutaknákát ás a' földben, ugy hogy a' vízhez

és kötömeghez levegő férhet, penésznövények származnak, mellyek nem kívülről jutottak oda, minthogy gyöngeségök miatt a' fölületen azonnal szétfolynak. Így származnak nagyító üveggel látható állatok, ha egészen különböző holt állományokat vízzel megöntünk, és az állati testek minden nemében saját belférgék fejlenek ki.

19. §. Ha 400 évek óta Grönlandnak keleti partja jég által el van is zárva, és nyugoti partján valamint Islandban is a' korábbi erdőségek elenyésztek, ezt mint a' sarktájékok öregbedő meghülésének hatását lehetne tekinteni. Azonban a' legrégebb csillagászai észrevételekből következtetjük, hogy a' föld most is azon gyorsasággal mozog, mellyel 2000 évek előtt, tehát általában egy foknak tizedrészével nem lett hidegebb, különben az erős meghülésnél most sebesebben kellene mozognia. Így Egyiptom még most is azon állatokkal, azon ritka esővel bír, mint a' régi korban; és Palestinában még jelenleg a' közép mérséklet 21-o mint Mózsés idejében, minthogy akkor a' pálmafa mellynek 21-o nyi közép mérsékletre van szüksége, valamint a' szőlőtő is, melly csak 22-o tűr el ugyan ott termett. Épen olly kevéssé változtak meg az életmivezetések. Nehány állatok elvesztek ugyan, vagy kiirtattak, mellyek az ember idejében még éltek, péld. az óriásszarvu szarvas, mellynek ásvány maradványai mellett emberi szerszámok találtak; vagy a' lepcsés, dudú (die Dronte) mellyet 300 évek előtt az Isle de Françe-on találtak és most elveszett. De a' még élő nemek emberek emlékezetére nem vettek más életmivezetést. A' 2000 évnél vénebb egyiptomi emlékjelek az állatok és növények ábrázolásain kívül, magiszemeket és bebalzsamozott állati és emberi testeket is tartanak, mellyek a' szorosb vizsgálskor a' mi időnkbeliekhez hasonlóan életmivezetteknek látszanak; a' fogkoronák saját alakja, mellyeket a' mumiákon észreveszünk, kétségkívül a' tápláló szerek minémüségé által okozott elhasználástól származik. Így az embernek legrégebb maradványai is azt bizonyítják, hogy előbb is

csak a' mostani nagysággal bírt. Épen így nem változtak a' különböző embertörzsökök, a' mennyire a' történet tudja. Az egyiptomi királyok sírjeleiken egyiptomiak négerék és zsidók a' még most is fennálló nemzeti arcvonásokkal vannak rajzolva. Hollandusok 200 év óta élnek a' cap-on, négerék 300 év óta Éjszakamerikában, cigányok 400 év óta Európában a' nélkül, hogy eredeti sajátosságukat az idegen égalj alatt elvesztették volna. A' spanyolok franczok és angolok déli Amerikában barnább színt nyertek, súlyhaladó érzékiséget és lomhaságot öltöttek föl több nemzedékekben, de e' mellett nemzeti arcvonásukat még is ismerhetőleg megtartották; és a' normandok Islandnak zordon égöve alatt, hol a' szántás vetés és fatenyésztés lehetlen, a' kertmivelés nyomoru, csak nem ezer évek óta erkölcsi képezést és germanus caractert tartottak fenn. Ezek után már az a' kérdés támad valljon a' különböző embertörzsökök eredetileg és a' földnek különféle tartományaiban teremtettek-e?

20. §. Minden tér bír a' föld fölületén sajátosságokkal, a' mint annak geographiai hosszúsága, szélessége, fekvésének magassága, száraz és vízköztí aránya, a' földnek viznek és levegőnek minősége különböző. Ezzel megegyezőleg indul az élet is sajátilag: az életműves lények minden nemének különös hazája van, melly természetének felel meg. És így azon időben is, mikor a' különböző égaljak képeződni kezdtek, minden tájékon annak különösségeihez illő, és abban a' lételnek föltételeit megtaláló életműségek származtak. A' hideg és meleg égővök lakóinak nem lehetett ugyan azon hazájuk; ha hegyen teremtettek volna mellynek különböző magasságai az égaljnak sokféleségével kínálkoznak, a' tetőlakóknak, hogy a' nekik kimért hideg égővek alá juthassanak, átkellett volna a' melegeket vándorolniok és ott elveszniek. De a' mérsekllettől függetlenül minden tájék ajánl sajátosságokat, mellyeknél fogva az bizonyos életműségek lakhelyévé lesz.

21. §. Az állatországnak terjedelmesebb, és kiterjesztettebb birodalma van, mint a' növényországnak, úgy hogy nem csak azon mérsékletben megmarad hol ez elől-tatik, hanem különböző magasságokban, a' föld közép-pontjához közelebb és távolabb is előjő. Minél mélyebb a' tenger, annál gyérebbek lesznek a' növények 's annál számosabbak a' habarczok és puhányok; a' hegyeknek csucsain pedig, hol semmi növényzés nincs ormadarak fészkelnek.

22. §. A' mi a' föld és tenger közti arányt illeti, a' száraz föld összevetve a' szigetekkel, több tökéletes életmivezetségeket kétszékesekeket és emlősállatokat mutat sajátul. A' nagyobb emlősállatok, patások, teve, orrszarvu, elefánt stb. csak a' nagy száraz földeken, különösen a' magasb síkságokon találtnak, és Afrika jelsül, gazdag colossalis alakokban, valamint a' legnagyobb óriásfáknak névszerint a' baobabnak is hazája. Kicsiny a' szárazföldről távol eső szigetek kevesebb kétszékesekekkel és emlős állatokkal bírnak, és többnyire csak aprók voltak az Antilláknak legnagyobb honi állatai, mint a' tengerinyul nagyságu agutis. A' még távolabb eső szigeteknek mint Juan Fernando és Kerguelen földjének csak nem semmi szárazföldi emlősállatai nem voltak, és növényei közt is több sajátot, mint sz. Ilonán 61 növénynek közül csak hármát találtak, melly a' földnek már pontjain is létezett.

23. §. A' geographai hosszúság minden földnek saját bélyeget ad. A' keleti féltekén vagy az ó világban a' száraz kétszer annyit tesz, mint a' nyugotin vagy Amerikában. Amaz sokkal melegebb, úgy hogy a' mérséklet Senegálnál 37° tesz, midőn hasonló szélesség alatt Nyugotindiában csak 24° , a' mennyiben itt a' nedveség bővebb a' kigőzölgés szembeötlőbb, egyszersmind a' mágnesi erő és hajlás erősebben mutatkoznak. Mind a' két féltekének szárazai éjszak felé közelitnek egymáshoz vagy össze is függnak, sok közös növényeik és állataik vannak; dél felé eltérnek egymástól, midőn

keskenyebbek lesznek és hegyesen végződnek, és minél távolabb állnak egy nagyobb tengerlap által elválasztatva, annál különbözőbbek hasonló szélességi fokok alatt életmives testeik, úgy hogy a' trópusi állatok Ázsiában Afrikában és Amerikában három különböző csoportokat képeznek. Amerikában nincsenek olly nagy honi állatok mint az ó világban; nem voltak patások; a' kérődzők közül hiányzottak, a' marhák juhok kecskék stb. a' vastagbőrűek közül az elefánt orrszarvu, a' madarak közül a' tyukok, bogarak közül a' méhek stb.; általában a' spanyolok déli Amerikában az ó világnak egyetlenegy állatját sem találták. Teve helyett lámája, viziló helyett tapirja volt. Sajátjai pánczélos állat, hangyász, kolibri voltak. Az emberhez leghasonlóbb majmok az ó világba tartoznak; a' sapajous-ok és cebisek Amerikának tulajdoni. Ázsiának van tigrise, Afrikának csak oroszlána, Amerikának csak kuguárja; papagájokból élnek a' lóris és kakadus Ázsiában, a' jakos Afrikában, az aras Amerikában; a' nagy gyíkokból van Ázsiának gaviálja, Afrikának krokodilusa, Amerikának kaimánja; a' nagy kígyókból Ázsiának a' fejkötös, Afrikának és Amerikának a' szarvas, Amerikának a' csörgő jutott. Az azsiai és afrikai elefánt különbözőleg van életmivezve; ama' jelesül szelidíthetőbb, taníthatóbb és okosabb, az azsiai orrszarvunak egy szarva van, az afrikainak kettő; Ázsiának minden patásai csikarlanok, Afrikában csikosok, 's ez utóbbit zebra, quagga, valamint guu, giraffe stb. lakják eredetileg. Európa a' szélességnek hasonló foka alatt szelidebb égövvel bir mint Ázsia, minthogy szárazának tengerhezi aránya miatt sem a' téli hideg, sem a' nyári meleg nem olly szembetünő; de megkülönböztető bélyege az, hogy életmives teremtménye kevesbé sajátja. Ha péld. minden világrészre 100 emlöst számítunk, annak kizárólag sajátjai Európában csak 21, ellenben Ázsiában 52, Afrikában 66, Amerikában 77, és Ujhollandiában 83 tesznek.

§. 24. A' mi a' szélességet illeti, a' déli féltekén nagyobb tulsulylyal bir a' tenger a' száraz felett, mint az éjszakin; ha amazon a' szárazt a' tengerhez mint 12: 100 vesszük, ezen mint 40: 100 lehet tekinteni. A' déli félteke hidegebb, és azért a' déli sarktól az egyenlítő felé fujó passat szél a' mérsékletnek nagyobb egyenletlensége miatt erősebb. A' magnestő a' déli féltekén déli, az éjszakin éjszaki hegyével hajlik, és mind a' két egymásnak ellenébe tett hegyek reggeltől délutánig nyugot, délutántól reggelig kelet felé hajlanak. Az életmives életben is szembetünő különbségek mutatkoznak egyenlő melegfokoknál, mint péld. a' növények közül a' rosaceák az éjszaki, a' calceolariák a' déli féltekének sajátjai; Angliának és Vandiemenn tartományoknak igen hasonló égalji viszonyok közt semmi állatai, és csak nem semmi növényei nem közösök. Ezen különbözőség jelesül a' magasb rendeket illeti. Ezer ujhollandi kétszékes növény közt csak öt van, melly Európában is előjő, holott az egyszékeseknek hasonló számára 34, a' lopvanöszökére pedig 300 európai jőne. Illyen sajátilag mutatkozik Újhollandia emlőállataira nézve is. Eredetileg semmi állatja nincs melly élő fjakat hozna világra, hanem a' többi emlősöktől annyira eltérő monotremákat egészen és a' zacskós állatokat csak nem kizárólag birja, midőn ezeknek 40 nemét számolja, és a' kuskus csak Molukkában, opossum csak Amerikában s egyebütt sehol sem tállatik. Ha szinte kevésbé szemszűrőlag, de még is mutatkoznak más tájékokon is a' két féltekének különbözőségei; déli és éjszaki Afrika azon szélességfokok alatt egészen különböző növényekkel bir, és az éjszaki oczeánnak más czetjei vannak mint a' délinek.

§. 25. Minthogy a' planétának minden tájéka sajátóságának megfelelő növényeket és állatokat nemzett (§. 20), és minthogy a' különböző embertörzsökök, mennyire tudásunk az őskorba hat, mindig ugyanazon sajátóságokkal birtak, mellyek által még most is különbözőnek egymástól (§. 19), azt állítják, hogy azok eredeti-

leg különbözők voltak és különböző tájékokon léptek ki a' teremtő természet kezeiből. Ha ezen nézet ellen lehetséges ellenvetéseknek kiakarván térni, azt mondjuk hogy a' mindenhatóság a' földnek különböző tartományaiban szintúgy teremthetett egyszerre ezer embert, mint valamely ponton egy párt, erre azt feleljük, hogy a' teremtés nem szeszélyes önkénynek, hanem mi azért az emberi nem származásátóli ítéletünknel csak a' természet el nem fogult nézetétől engedjük magunkat vezetetni. Ezen álláspontnál fogva pedig azon állitmány általában helytelennek látszik. Az ember nincs mint a' növény vagy állat földhöz kötve, és különböző törzsökei hazájuktól távol a' földnek minden pontján megmaradhattak, tehát nem tulajdon égaljak szüleményei. Nem származhattak együtt minden növények és állatok, minthogy azoknak minden neme mint a' föld élete tulajdon viszonyának kifejezése különös égaljat is kíván a' maga létezésére; ellenben minden embertörzsöknek lehetséges volt ugyan azon égöv alatt élni, és azért mindnyájan vehették egy és ugyanazon földön eredetöket. Ha minden törzsök saját égalji viszony alatt származott és ehhez bilincseltetett, nem volna megfogható mind a' három főtörzsöknek együtt léte Auszáliában, mert a' beköltözés előre, föltétethetik ugyan, de történetileg meg nem mutattathatik. Ha pedig elfogadjuk, hogy minden törzsök ott származott, hol most honja van, épen meg nem lehet fogni, hogy annak öszszüléi miként maradhattak meg eredeti segélynélküliségöknél, a' legtápláló nélkülibb növényzésnél vad állatok közt 's a' legzordonabbégöv alatt hol a' törzsök most él. Minthogy e' mellett egyetlen egy törzsökből a' közös előképnek módosítása általi származást tagadják, és így a' pescherae-ket, patagon-okat, puelcher-eket, araukan-okat, mbay-okat, abipon-okat, botokud-okat és száz más törzsököket mint honjuknak eredeti lakosait szüleményeit, vagy mint autochthonokat tekintik, úgy az emberi nemnek kezdetben az egész föld kerekiségén elkellett volna szélesztetni. De mi úgy ta-

láljuk, hogy csak a' legalsóbb állatok és növények származtak a' legkülönbözőbb égövek alatt, a' magasabbak ellenben a' viszonyok saját összeütközésének köszönik eredetüket; penész és ázalékállatok mindenütt nemzödnének, midőn kókuspálmák és tölgyök, elefántok és majmok csak korlátolt körben találhatnának. Így hát lehetetlen volt a' földnek legkülönbözőbb pontjain az embernek származására szükséges föltételeknek beteljesíttetni; valamint az ember lényegesen különbözik az állatoktól és hozzá hasonló nincs a' földön, úgy a' körülményeknek egyetlen egyesülése kívántatott meg a' maga nemében, az ő életbe hívására. Ezen nézetnek további bizonyítását találjuk az emberi nem egységében.

§. 26. Az eddig tőlünk használtatott bizonytalan kifejezéseket az embereknek összeségére és különféle alakjaira nézve most már bizonyos megfogásokra kell visszavinni, tehát meghatározni, valljon az emberi nem egy nem-e, melly az embertörzsököket mint fajokat magában foglalja, vagy valljon az embertörzsökök épen olly sok nemek-e, mellyek összevéve teszik az emberi nemet mint rokonságot? Egy nemre tartozóknak ismerjük pedig azon növényeket és állatokat, mellyek lényeges bélyegeikben egymáshoz hasonlók lévén egymással párosodhatnak, és ez által magokhoz hasonlókat nemzhetnek. A' nem tehát az élet lényeges és megmaradó előképét jeleli, melly az összes életnek kifejlése által a' földön bizonyos alakokba eredetileg van adva, és magát szaporodás által tartja fenn. Az individuum nemének előképét individualitásánál fogva különös alakokba formálja, viszonyok által határozatván, mellyek közt nemzödik és él. Nemének characterét soha sem tagadhatja meg egészen; de egyes jelekben attól eltérhet, és ha ezen eltérés olly szembetünő, hogy az a' közös characternek teljesen ellent mond, *szörnyeteg* áll elő, melly nem képes magát fenntartani 's halálra van szánva. De ha az eltérés kevésbé szembeütlő, és csak alárendelt nem lényeges jeleket illet, akkor *eljátszó* (spielart)

melly az életet nem veszélyezteti és magát szaporíthatja. Ha több nemzedékekre és az individuumnak nagyobb számára kiterjed, fajnak mondatik. A' faj tehát viszonyok által származott de szaporítás által maradóvá lett módosítása az eredeti nemcharacternek, ennek egyes nem lényeges jeleire nézve. Ezen az összes növény és állattudományok alapul szolgáló megfogásoknál fogva kell nekünk az emberi nemnek viszonyát az ő törzsökeihez megítélni.

§. 27. A' mi a' lényeges jeleket illeti, a' csontokat az ő merő vonásaiban az állatnemnek characterét legvilágosabban mutatja ki, általában a' nagyságra és egyes csontoknak arányára nézve, a' fajoknak minden eltérése-nél mindig megtartja a' nem egészen saját képezési előképét. Különböző törzsökü emberek koponyájára, vagy egész csontvázára vetett pillanat megtanít bennünket a' nemnek teljes összeegyeztetésére és egyesítésére; a' különbségek itt sokkal csekélyebbek, mint némelly állatok péld. a' kutyák különféle fajainál, mellyeket egy természetbuvár sem tarthat saját nemeknek. A' meztelen bőr, az alsó tagoknak csupán a' test hordására, a' felsőknek a' szabad mozgásra való életmivezetése, valamint a' hangnak sajátisága is épen úgy jelelik a' nemnek egységét. Ha szinte az ember néha a' növényeknél és állatoknál nem bizonyos is a' felől, mit tartson lényeges jelnek, nem szenved kétséget, hogy a' minden emberrel közös beszélő tehetség, mint a' szellemi tehetségnek kifejezése, az egyetlen nemnek legfőbb jelét teszi.

§. 28. Ösztönénél fogva minden állat csupán nemének individuumaival párosodik; csak kivételképen egyednek két nemek össze, és többnyire csak akkor, ha arra emberek vagy nemök individuumaik hiánya által kényszerítettnek, ritkán az ösztön-szelidítés által okozott félretérésének következtetésében, soha sem természetes állapotban. Az ilyen nemzés által előállott koresok némelly jegyeket az atyától, másokat az anyától örökölték, vagy mind kettőjöknek tulajdonságaik egybe olvasztvák.

Mint olly közlények, mellyek sem egyik sem másik nemnek characterével nem bírnak, alakjukat meg nem tarthatják, vagy új nemnek származására okot nem adhatnak; mert egymás közt nem szaporodnak, úgy hogy péld. az őszvérek szaporodását csak ló vagy szamar által eszközölhetni, és ha az egyik nemnek individuumaival tenyésznek, ezeknek charactera a' fjakban erősebben mutatkozik, és ha ezek hasonló módon szaporodnak a' korcs character egészen elenyészik. Különböző fajú individuumok ellenben természeti ösztön által sárgaltatnak párosodásra: ez sokkal termékenyebb és belőle nem mindig közép faj áll elő, hanem gyakran fiak az atya vagy anya fajából, mint péld. a' fehér és szürke egerek párosodása által vagy egészen fehér, vagy egészen szürke egerek nemződnek. Ha szinte a' fiak mind két nemnek charactereit vegyítve viselik is, azért nem kevésbé termékenyek, ha ezek az egyik fajnak individuumaival párosodnak, a' negyedik nemzedékből származott fjak rendszerint egészen ezen faj characterével bírnak; egymás közt mindazáltal megtartják ezen keverékek characteröket, és így állandó középfajt alkotnak. Ezen tapasztalatoknak analogiája megbizonyítja az ember nemének egységét, a' midőn különböző törzsökü individuumok közt nem csak a' nemi ösztön által meghatározott, hanem valóban emberi szeretetelli egyesülés lel helyet. Az így nemzett individuumok néha csak az egyik törzsöknek characterével bírnak, úgy hogy némelly esetekben a' néger és európai vagy egészen fekete vagy fehér gyermeket nemzenek egymással. Gyakrabban származnak keverékek, mellyek ha az egyik törzsöknek individuumaival párosodnak, ivadékaikban végre ezekbe menek át. Így az európaiak a' négerekkel setéfbarna mulattokat nemzenek, ezekkel a' kevésbé setét tercerons-okat, az illyenekkel a' világos barna 's csak szájukon 's nemzórészeiken setét színű quarterons-okat, ezekkel a' quinterons-okat, mellyek az európaiakhoz tökéletesen hasonlítanak. De ezen keverékek egymással is szaporítanak, és

ez által jól alkotott egészséges erős és munkás individuumokból álló középajtát képeznek, névszerint a' mulattoktól nemzett karkokat. Amerikában hol európaiak négerrek amerikaiak és a' kevert fajták gyakran összeköttetésekét gyakorolnak egymás közt, a' legkülönbélebb középajták jönnek létre, a' minthogy az amerikai a' négerrel a' sambosokat, a' mulatt sambossal a' cambujosokat és ezekkel a' törzsökbélyegnek egészen eltörülését hagyja hátra.

§. 29. Így hát bizonyos, hogy az emberi nem egy nem, és hogy az embertörzsökök, melyek mindenütt rokonos közelítést és átmenetelt mutatnak egymásba, csak fajok, következőleg nem eredetileg adatott alakok, hanem az eredeti előképnek viszonyok által támad módosításai. Hogy a' fajoknak származásáról véleményt szerzhessünk, forduljunk ismét a' növények és állatokról észrevételekhez. Itt úgy találjuk: 1) hogy ha az életviszonyok általi saját módosítások a' belső életben és a' képezésnek előképében előállottak, azok örököül maradnak és mint fajok állandók lehetnek. Az arab, barbáriai, török' napolyi' spanyol angol' frisiai, lengyel, magyar, orosz és islandi lovak egész természetökben, alkatban erőben és mérsékményben részint hazájuk lakóinak characterével megegyező módosításait mutatják a' nem characternek, melyek az égővnek a' földnek a' táplálatnak az élet és bánásmódnak különfélesége által határozottatnak; 2) az ember az különösen, ki befolyása által hozza elő a' különböző fajokat; az Amerikába vitt és ott elvadult lovak egymás közt semmi különbözést nem mutatnak, fejök vastag, szőrük hosszú merő, aprók és csak nem kivétel nélkül gesztenyebarnák; vadul maradt állatok péld. farkasok és rókák elterjedésöknek daczára is, semmi fajkülönbséget nem mutatnak különböző égővek alatt. Mídon az ember állatokat szelidít, és szükségeikről gondoskodik, alább szállnak gyarkorlási hiány által némelly erők, melly által hozzá köttetnek 's házi állatokká válnak. A' szelíd ludak és kacsák nem bírnak többé a' va-

dak repülő erejével, A' fülek, mellyek a' juhászkutyá-
 nál és agárnál fölfelé állnak, hallásukat a' szabadban
 nem gyakorló fajoknál lekonyúlnak, és ismét fölegyene-
 sednek az elvadultaknál Amerikában. A' disznó midőn
 házi állattá lesz, 's korlátolt testmozgásnál elegendő
 táplálékot és meleget talál, elveszti fölálló füleit, az
 élénkebb érzékmunkásságot és izomerőt, a' nagyobb fe-
 jet, a' hosszabb orrmányt, az erősebb agyarakat, a' ma-
 gasb tagokat, a' sűrűbb gyapjas szőrt, és a' vaddisz-
 nó egyforma fekete színét. Így változik a' szín szelidült
 állapotban más állatoknál is; a' szelid szamár vastag fe-
 jével alacson növésével szürke 's hasán fehéres színű,
 midőn a' vad fehér és oldalain setétbarna; a' tengeri
 nyul déli Amerikának erdeiben egészen vereses szürke,
 Európában hol házakban tartatik fehérre sárgára és
 barnára van tarkázva. Némelly erőeknek folytonos gy-
 akorlása a' fajoknak képezési alakjára behathat, a' mint
 hogy a' bőr az újhollandi kutyák lábuj gyökerei közt
 uszóhártyára fejlődött. Ellenben elvesztik a' kutyák ér-
 zéki élénkségöket a' déli szigeteken, hol hizó marhaként
 bálnak velök, és Grönlandban, hol vonó marháknak hasz-
 náltatnak, midőn Paragrayban vigyázóságukat vadászí
 ügyességöket, 's húségöket megtartották, és csak nagy-
 ságukban erőségökben vallottak kárt. 3) Az individuális
 különösség örökül maradhat, és ha illyen különösség-
 gel bíró individuumok folytatólag egymással párosodnak
 saját fajt nemzhetnek. Éjszakamerikában hosszú há-
 tuljal és rövid lábakkal ellátott saját faju juhokat nyer-
 tek, midőn illy alkatu kost fordítottak szaporításra; ha-
 sonló módon Angolországban egy mezei gazda olly faju
 gyermekeket nevelt, kik igen finom csontokkal, rö-
 vid és vastag lábakkal, igen széles és hosszú hátuljal
 bírnak; 4) különböző a' hajlandóság általában, vagy je-
 lesül egyes fajkülönbségek fölvételére. A' tyukok Éjszak-
 amerikában az által jelelik ki magokat, hogy igen ter-
 mékenyek, és hogy csirkéik a' tojásból kikelés után
 két hónappal szárnyaikat kivéve toll nélkül maradnak;

az Európából oda vitt tyukok az elsőbb sajátiságot már keves, az utóbbit csak husz nemzedékek után veszik föl. A' növények előképöknek módosításait csak addig tartják meg, míg a' viszonyok, mellyek közt származtak, fennmaradnak; a' füvek, mellyek művelés által fűzelék-növényekké lettek, sovány földben élvezhetetlenek lesznek, és minthogy a' nemesített gyümölcsfák csak bimbók és ágak által szaporíttatnak, azok mellyeknek most mi gyümölcsünket köszönjük tulajdonlag csak a' művelés által előbb megnemesült individuumoknak sokasodott ágai. Kecskék és tehenek az által, hogy sok nemzedékek óta csak nem tartósan fejetnek, nagy tölgycyeket kapnak, mellyek Amerikában kicsinyek lesznek, minthogy csak addig szokták fejni, míg fiaikat szoptatják. De sehol sem találunk olly szembetünö fajkülönbségeket, mint az emberhez a' legföltétlenebbül ragaszkodó és sorsát megosztó kutyánál; a' 35 kutyafajok nagyságra, tagjaik arányára, egyes részek alakjára, szőrösségre, színre, mérsékményre lélekerökre és hajlandóságaira nézve sokkal inkább eltérnek egymástól, mint a' különböző embertörzsökök. De a' földnek semmi pontján nem lehet eredeti vad állapotjában kutyát találni, a' nem elóttatott eredeti akakjában, és gondolhatatlan idő óta az embernek és a' vele összekapcsolt sokszoros viszonyok alkalmán befolyása alatt, különféle fajalakokat nyert és öltött fel. A' növényországban is jönnek példák elő, hol az ember a' törzsöknövényt többé nem ismeri; így tenyésztik a' barackfát több mint 15 századok óta, melly vadon sehol sem jö elő, és hihetőleg mandolafából származott művelés által.

§. 30. Nem tetszhetik tehát előttünk különösnek, ha a' különböző embertörzsökök eredetét történetileg meg nem mutathatni. Ezen származásnak belső alapja az emberiség tartalomteljes fogalmában van, mert minél lentebb áll az életműves lények valamely neme, annál inkább hasonlók egymáshoz annak minden individuumai, és csak az életművezetség sokféle összerakásánál az ele-

meknek sokszoros viszonyai által lehetségesek a' szembeötlő különbségek. Ha az emberi nemnek természetében alapult ilyen kifejlési hajlam által némelly alakokban eltérő természetű és alkotásu individuumok nemzödték, és ezek jelesül más nemü hasonlókkal egyesültek; ezen különösség örökös és saját fajnak lehetett characterere. A' mi időnkben is jelenkeznek itt ott képezési különbségek, mellyek a' gyermekekre és unokákra átmennek, de a' másodunokában elóltatnak, mert nem közősök mind a' két szülékkal; ha péld. egy hat uju férfi épen igy alkotott asszonynyal egyesül, és ezen viszony több nemzedékekben ismételtetik, úgy tán hat uju embertörzsök származhatnak. Ha már az emberek a' korábbi időben különböző égövü tartományokban elterjedtek, tetemes változásokat kellett ennek azokban előhozni, minthogy nemőknek gyermekéveiben még semmi szembetünő személyességre el nem juthattak, sőt inkább a' természettől függőbbek 's a' küldolgok befolyásának inkább alá voltak vetve. Most ellenben nem mivelhet többé úgy az égalj, minthogy a' természeteterők nem munkálnak azon belterjjelel mint ez előtt, idő haladtával minden viszonyok állandó characteret öltöttek fel, és az ember több önállóságot nyert. Nem hihetjük mi, hogy a' kaukasusi lett volna a' három embertörzsöknek eredetie, mert ellene harczol a' természet folyásának, hogy először magasb alakot idézzen elő és ebből alacsonyabbakat származtassan. Épen olly kevésse valószínű, hogy az aethiopiai lett volna östörzsök, és a' világos színűek a' bőrnek beteges elhaloványulása által származtak volna, mivel olyan elhatározó természeti character, millyennel a' néger bir első föltünésnek nem felel meg. Sokkal inkább hihetni azt, hogy az emberi természet kezdetben nem volt olly szilárd vonásokban kinyomva, sőt inkább bizonytalan volt, és csak halkal fejlődött ki a' különböző embertörzsökökben. Igy az anyaméhben és közvetlenül a' születés után minden gyermek veres bőrszinnel bir, millyen az érett korban egy törzsöknel

sem találtatik; csak lassanként kap a' néger gyermeke fekete, az európaié fehér, a' mongolé sárgás színt.

§. 31. Az emberi nem eredeti hazája felöli gyanításunknak legközelebbi alapját a' történetben kell keresni. De ez csak annyit tanít, hogy a' népek, melyeknek műveltségök és történetök a' legrégebb ó korba hat, déli Ázsiának lakosai; a' hasonló követelést tett egyiptomiak vallásos és polgári alkotmányukban annyira hasonlatosok voltak azon népekhez, hogy mi őket csak ugyan ezek ivadékaiknak tartjuk. Ha a' naperő részt vett az ember nemzésében, ott kellett az embernek származni, hol a' nap leghatalmasabb, az egyenlítő közelében. Továbbá olly földön kellett neki legelőszőr megjelenni, mellyben kifejlett szellemi és testi erők nélkül is biztosíthatta lételét, hol tehát ruházat és hajlék nélkül elviselhette az idő viszontagságait, hol eszközök nélkül elegendő mennyiségben kaphatott táplálékot, hol fegyverek nélkül is biztosítva volt az ervállatok ellen. Ezen viszonyokat mi leginkább a' déli tengerszigeteken találjuk jelenleg egyesülve, hol enyhe égővnél és az évszakok nagy egyformaságánál gazdag növényzés ajánl táplálékot az embernek, mellyhez fáradság nélkül juthát, a' mit készítés nélkül édelhet, hol semmi hatalmas vagy mérges állatok nem fenyegetik életét. Azonban hogy az ember itt teremtetett volna gyanításunk minden történeti segély nélküli. Más gyanításunk közep Ázsia felföldére esik az Eufratesnél és Tigrisnél, mert ez hihetőleg egyike volt a' tengerből előtünt legelső pontoknak, mert a' gabonanövények és házi állatok itt látشانak honosok lenni, és mivel azt hiszik, hogy itt eredeti beszédnek akadtak nyomaira. Azonban a' tenger már mostani határaiba lépett midőn az ember származott, 's nem volt épen magas helyre szüksége; épen olly keves hasznát vehette első föltüntekor a' gabonanövényeknek és házi állatoknak, mellyeknek egyébiránt eredeti hazájuk egészen bizonytalan; és a' nyelvek, mellyeket most azon tájékokon beszélnek semmi hasonlatosság-

gal nincsenek az induseurópai nyelvtörzsökhöz. Valószínűbb az, hogy az ember az egyenlítőnek nagyobb közelében, vagy valamely tengerparton, hol a' tengernek hatalmas ereje a' napéval egyesült, hol semmi orvállatok nem éltek, vette eredetét; és így szemünket elő-Indiára fordítván, az ember szellemi természetéhez mért égővével, eredeti nyelvtörzsökével, és igen régi miveltségével, hol az ember a' belső összefüggést a' természettel megtartotta; a' színtörzsek 10—12 l. magas rétege, melly itt a' gránitot fedezi, az életműves életnek régi korára mutat ezen tartományban. Itt a' különféle embertörzsökök gyámolítathattak származásukban az égőv által. Himalaya a' földnek legmagasb bérce, a' keleti féltékének középpontján helyezve, a' tengerből legelőször bukkanhatott fel; innen a' tengerpartig nyúló föld különböző égalkat nyert, és a' mint aztán az ember a' tengeri szelek által megfrissített gőzkörben maradt, vagy forró síkságra vagy hűsebb magasságra húzódott, az ő még változékony 's külső benyomások iránt fogékony képezése különféle alakokat vehetett föl. Sehol sem találjuk pedig az emberi nem három főtörzsökeinek népességet úgy együtt, mint egész Indiában Ausztráliában. Ezen tájékokon kell tehát az emberi nemnek eredeti lakhelyét gyanítani.

§. 32. A' környéknek, mellyben az első emberek származtak, teljesen természetökhöz kellett mérve lenni, következőleg lételőket biztosítani, úgy hogy több nemzedékeken keresztül fennállhattak és szaporodhattak légyen, míg szellemi erejök elegendőleg kifejlett, hogy magokat önmunkásság által megtarthassák. Európában most általában minden házaspártól 4 gyermek nemzetik. Ha már a' mi gondolható, egyetlenegy pár ember teremtett, és ez ivadékaival együtt ezen mértékben szaporított, úgy ezer évek alatt kétszer olly nagy népesség állott elő, mint most él a' földön. De illyen gyors és szakadatlan szaporodás ellent mond a' természet folyamatának; a' történetes halál bizonyos mértékre szo-

ritja azt a' nélkül, hogy egészen megátolja; és mivel még most is látjuk, hogy új telepedéseknél, hol az emberek kedvező viszonyok közt számukhoz képest terjedt földet laknak, a' népmennyiség rendkívül gyorsan szaporodik, van okunk rá, hogy a' korábbi időkben az emberi nemnek élénk nevedését elfogadjuk. A' lakható földtől, melly mintegy 2 millio □ mérföldet tesz, a' műveltség előhaladtával sokkal nagyobb mennyiségű élelmi eszközöket nyerhetni, mint most és így az emberi nem szembe-tüő nevedésével is még hosszú ideig elegendő tért lelhet a' földön, mi alatt a' dolgoknak természetes folyá-sa az igen megnépesedésnek önként adózik.

§. 33. Az emberi nem arra van rendelve, hogy az egész föld kerekiségén elterjedjen, és ezt sokféle körül-mények okozzák. Az újabb utazók láttak példákat, hogy a' vadak canves-sőkben távoli partokra verettek, péld. Otaheitiből a' 120 mérföldnyire fekvő Watesoha, és Ul-cától a' 326 mértföldnyi távolságu Rabakba, valamint grönlandiaiak is néha Irlandba és Norvégiába hajtat-tak; ezen módon már a' korábbi időkben partmelletti ha-józás végett tengerre kelt családok akarattjuk ellen tá-voli tartományokba vitethettek, és azt megnépesíthették. Nagyobb kiköltözések a' nagy megnépesedés és az éle-lemszerek hiánya miatt, tétettek. Hogy a' haláltól vagy rablástól, rabigától, idegen szokásoknak rájuk tuknálásá-tól megmenekedhessenek, egész népségek elhagyták ho-nukat, martalékul engedvén azt a' hódoltatónak. De leg-hatalmasabban eszközli a' költözést az embernek ösztöne boldogságát távolban keresni. Itt a' characternek áll-hatatlansága vagy a' törvényszerű rend bilincseitől ide-genkedés, feketnek alapul, mint a' czigányoknál, kik mint a' páriáknak törzsöke Bangalore és Misore tájékain kóborló életet éltek, és a' 15-ik század elein kis Ázsián keresztül Európába és Afrikába jöttek, hol a' test képe-zésben, hajlandóságokban és foglalatосkodásokban ma-gokhoz hasonlók maradtak és 200 milliónyi számra sza-porodtak. Még gyakrabban csalogatott el népeket ho-

nukból a' kalandoknak és harczoknak keresése, nyerekedési kedvvel párosulva, mellynek példáit a' több mint 3000 évek előtt letelepedett phoeniciai gyarmatoknál látjuk. Igy kénytetli az embert a' különféle forrásokból eredő nyugtalanság az egész földön elszéledni, és már 300 évek előtt csak néhány kicsiny, részint nem rég-keletkezett szigeteket találtak a' déli félteke oceánján laktalanul.

§. 34. Nyugoti Ázsiából a' mivelődés Afrikába és Európába jött, és ezen irányt vehette már korábbi időkben az emberi nemnek első elterjedése is. A' történetnek kezdett polgári alkotmányt és vallást, tudományt és műszorgalmat legelőször az indusoknál, chaldaeusoknál, és phoeniciaiaknál mutat; hogy az egyiptomiak hasonló származásuak voltak polgári és vallásos szerkezetök összeállításból valószínű. A' kaukasusi törzsökön kívül az aethiopiai is Ázsiában látszik gyökerezni, mert a' legrégebb indiai buddha templomokban fekete bálványképeket találunk tökéletes néger arczvonással, valamint imitt amott egyiptomi és görög istenségek feketén vannak rajzolva, és a' legrégebb történetírók beszélnek, hogy az aethiopiaiaknak az indusnál volt eredeti hazájuk. Az igen régi négerstatus a' mostani Nubiában, mellynek miveltségéről építési műveinek romjai tesznek bizonyosságot, alkotmányában olly sok hasonlatossággal bírt az indusival, hogy az ő inneni származása igen hihető. De a' kaukasusi törzsöktől dél fele odább nyomatott négerék, a' minden szükségüket megelőző természetben a' miveltséget vagy meg nem nyerték, vagy el nem érték, és valamint minden összefüggő ismeretek, úgy népöknek története ha mindjárt mondákban is hiányzanak nálók. A' kelet ázsiaiak sem nem tehették magokat Európában szilárd lábba, sem annak mivelődését elő nem segíthették; 's ha szinte a' mongolok hódítóvágytól meglepett vezérek alatt berontottak' is, azok pusztító, de csak hamar elmúló áradások voltak, és a' mit a' chinai műszorgalom korábbi idők óta bírt, azt Európa későbbben leleményes-

ségének köszönhetette. Ellenben Amerika a' mongol törzökből nyerhette népesedését; ide mutat az eszkimóknak hasonlatossága az éjszakásziaiakkal; a' Mexicót megnépesített tolték-ek hunnok voltak, kik kri. sz. e. 100 évvel éjszakketel felé vándoroltak; a' chinaiaknál azt tartja egy rege, hogy hajók mentek tőlök, a' velek által ellenben fekvő Amerikába (Fausang); és így a' déli tenger sorszigetein lassanként mongolok is juthattak oda. Európa keveset tett korábbi népességére Amerikának; az akansák a' Missisippibe ömlő hasonló nevü folyónál, fehér bőrrel, kék szemekkel és szőke hajjal bírnak, földmivelést baromtartást üznek, és britannusok ivadékainak kell lenniük, kik 5-ik században a' százszok elöl elszaladtak, Islandból pedig normandok huzódtak a' 10-ik században Grönlandba.

§. 35. Hogy a' földnek mineműsége az ott letelepedett népeknek kifejlődésére szembetűnő befolyást gyakorolt, nem lehet kétségbe hozni. Valamint a' növény állatképezés különösségeiben mutatkozik minden föld-övnek sajátisága, ugy az emberre is, főleg mikor még képezhető volt, életművileg kellett annak behatni, és életmunkásságainak bizonyos idegzetett adni, mi által egyszermind az érzéki viszonyok által, mellyekbe az őt helyezte, közvetleni befolyást nyert lelki életére, sem a' naptéritőkön, sem a' sarkkörökön belől nem emelkedhetett magas fokra az emberi nemnek kifejlése; csak a' mérséklett égővek lettek a' miveltségnek törzsök helyévé, mert itt erősebben sarkalta a' természet az embert ereinek gyakorlására, minthogy kevesebbet ajánlott neki önszántából, mint a' meleg égálj alatt; de meg is könnyítette erőküdéseit, és jobban megjutalmazta fáradságát mint a' hideg éghajlat alatt. A' buja valamint a' szűkölködő környék egyenlőségében az emberi létel is egyforma lesz; csak a' mérséklett égővnek változó viszonyai segítik elő a' szellemi életnek sokoldalú kifejtődését, és pedig úgy, hogy melegebb részében inkább a' külső élénkség, a' hidegebben inkább a' belső erő lép elő. Itt az

életműves befolyás is hat az állati életre; csak a' mérsékelt égöv alatt honos a' madarak melodiai éneklése, midőn a' meleg és hideg égalj alatt a' hangok teljessége elenyészik, és az éneklés csupa kiáltással válik; még a' kutya is megszűnik ugatni a' legforróbb Afrikában, valamint Grönlandban is, és csak vonít, midőn egyszerű bátortalan és lomha lesz. Az éjszaki féltekén és a' keleti féltekének nyugoti részében magasabb tenyészésre jutott az emberiség. Így mozditja már Europa népeinek sokszoros kifejlését, és kölcsönös kereskedését elő a' száraz és tenger saját viszonya által, eltagolása által, mintegy összes alakját egyesben sokszorosán ismétlő félsziget, nagy szegetei és benttengeri által, a' mint-hogy a' földközi tenger körül volt az ókor miveltségének tulajdon helye. Ellentétül ide a' földnek legkülsőbb végei szolgálnak. Midőn az éjszaki szélesség 70. 80. jeges hidegövé az emberi természet csak szegényül feje ki, épen úgy elnyomorodik a' világrészek déli végein, már 35—53. szélesség alatt, hol Afrikának hótentottja, Austráliának tasmaniámjai, és Amerikának peschera-jei az emberiséget legalsó az állati durvasággal határos fokban mutatják.

§. 36. Ha az emberiségnek eredeti történetéről az analogiának vezérlése szerint képet készítünk, akkor az első emberek ernyedt gyermekeknek tetszenek, az anya természetnek teljes emlőin függvén; az érzéki tárgyakat tiszta öntudat nélkül fogván föl, és a' természeti ösztönöknek engedelmeskedvén. A' gazdag növényekkel táplálták magokat és békesen éltek együtt, úgy hogy számuk gyorsan nevedhetett; a' minthogy a' növénytáplálék 's szelid érzés a' hinduknál a' miveltség előhaladásával is megmaradt. Az enyhe égalj 's az egész éven át egyforma mérséklet, semmi ruhát és hajlékot nem kívánt, és az érzéki világban csak most honosulván, semmi vallásos képzelettel nem bírhattak, valamint törvényhozásra is sem szükségök, sem képességök nem volt, korán olly beszédre tévén szert, melly először

érzéseiknek tompa viszhangja volt. Mind ezekben a' föld déli végének mostani lakóihoz hasonlítottak, csak hogy ezek a' legalsóbb képezési fokon csodálatosan megmaradtak.

§. 37. Ha most vándorlási kedvtől unszoltatva, vagy áradások és más természettünemények által zordonabb tájékba üzettek, melly vagy semmi élvezhető gyümölcsöt nem ajánlott, vagy a' szigorú évszak alatt azt megtagadta, az éhség kényszerítette őket, hogy állatokat öljenek, a' hideg hogy azoknak bőreivel fedezzék magókat és hajlékot csináljanak. Saját tagjaik erre nem voltak elegendők; szerszámokat kellett készítniök, ezekre fát, követ, vasat fordítaniök és földolgozniök, 's a' tűz, melly melegedésükre 's a' nyers táplálékok ehetőbökké tételére szükséges volt nekik, itt nagy szolgálatot tett. Így azon pontra jutottak el, mellyen az éjszakázsiak égővíük által visszatartóztatva még maig is állnak. Ezen lételök miatti tusában, a' természettől elszakadásban értelmök fölébredt, testerejök erősödött 's ünérzetök emelkedett. Ha vadászkerületökben másokat találtak, föllobbant harcvágyukat ezek ellen fordították, a' vadászszerszám fegyverré vált, és az ellenségnek vétét a' vadéhoz hasonlóan kiontótták, mellyet az nekik kéteessé tett. Ravaszság és bátorság, ügyesség és testerő határoztak; az erőtlenek és meggyözettek a' diadalmashoz csatlakoztak, hogy annak oltalma alatt bátorságban lehessenek, e' pedig őket mint eszközöket vad és ellenség elleni új viadalokra, zsákmányolásra és minden kényeinek kielégítésére használta; zabolátlanság és alattvalóság, kényuraság és rabszolgaság származott, olly állapot, melly igen sok néger népeknél még most is megvan.

§. 38. Ha szinte a' vadászat zsákmánya bizonytalan volt, és csak pillanatig elégítette is ki a' szükségét, a' kifejlés haladásával megfontolást a' jövendőről gondoskodásra, és a' hirtok utáni törekvésre vezette. Így biztosított az ember magának állatokat, midőn azokat befogta, őrzötte ápolta, és ivadékaikban még inkább magához

szoktatta, 's ezen gondoskodás által szelídebb' érzelme-
ket nyert az élő lények iránt, minthogy az így képe-
zett állatok a' későbbi időben erőségök és gyorsaságuk-
nál fogva, mozgásnak életmivéül szolgáltak neki, és mi-
velődésének szembeötlő segédeszközei lettek. Ha a' pász-
tor egy és ugyanazon legelőn nem soká táplálhatta nyá-
jait, és így nomádi életre kényszerített, mint azt a'
mongolnépségek ma is folytatják, az ezt követő növény-
ápolás bizonyos helyhez kapcsolta őtet. A' földmivelés
tartós szorgalmat kívánt, és akkor számos ivadéknak
hosszu időre is biztosíthatta életét; meghíta az embert
a' természet folyásának vizsgálására, hogy munkáját
ahhoz képest intézte, és ismét testi nyugalmat engedett,
hol a' fölserkent értelem olly tárgyokról gondolkodás-
nak is adhatta magát, mellyek nem az érzéki szükségét
illetik; az évszakok változásának megfelelő sokféleséget
behozta a' foglalatosságba és életmódba, 's egyszer-
smind előidézte az érzést a' változásban megmaradó, a'
törvényszerű, és rend iránt.

§. 39. Ezen alapokon haladt most tovább a' mive-
lődés, midőn az emberszám nevedekésével különböző fog-
lalatosságok egyszersmind, de elosztva üzettek, hogy bi-
zonyos individuumok kezeiben annál tökéletesebbül üsse-
nek ki, és ezen módon egyenetlenség, de életmives elta-
golás származott a' társaságban jogviszonyokról fogal-
makkal. Pásztor és szántóvető több táplálékot nyertek
mint szükséges volt, és hogy ezen fölöslegből magoknak
juttassanak, a' kézmívesek őket szerszámokkal, ruházattal
és hajlékkal látták-el. Egyesek baromtartás és földmi-
velés által nagy birtokhoz jutottak, vagy hadi tettek ál-
tal földet és embereket hódítottak meg; ezen hatalmasok-
nak a' közös szükségék lecsendesítése nem volt elég,
finomabb életélvezetet ohajtván leleményességüket ösztö-
nőzték 's a' művészséget felköltötték. Új tehetség lépett
föl a' bölcsekben, kik az élelmi gondtól megmentve vizs-
gálásokra nyomozásokra adták magokat, mint papok az
érzékeletit hirdették, a' népnek törvényadóivá 's ta-

nitóivá lettek. Az első elkülönzés durva szétoszlás volt, és örökös állapotokat hozott elő, millyenek még most is a' czéhek (die Kasten) Indiában; a' papok elzárkoztak, saját tudásukat mint szent titoktudományt magok közt megőrizték, és a' néppel csak azt közölték, mi céljaiknak megfelelt. Társalkodás és kölcsönös szükség az embereket, kik baromtartással és földműveléssel nem foglalatoskodtak, nagyobb tömegekbe vontá össze és városok épültek, hol a' finom és sokszoros szükségek a' művészi ipart élesztették. A' vagyonok kicserélése, a' termesztés és használás közti eszközzés saját foglalatossággá váltak, majd a' kereskedés az erős házi állatból igahordó barmot, a' halászcsofnakból messzevitorlázó járművet teremtett, hogy távoli, tájékokban adásvevés által meggazdagodjanak; a' vagyonnak öregbítése, az uraság és életélvezet utáni ösztön gyarmatokat vitt idegen tartományokba; és az érzékiség miatt tett különféle költözéseken az emberiség génusza uralkodott, a' népeknek kereskedésében, a' látható javak kicserélésében a' szellemi képezést fölgerjesztvén, előmozdítván és elterjesztvén. Ezen állásponton talál a' történetnek kezdete több népeket mintegy 4000 évek előtt; terjedt birodalmakat és hatalmas uralkodókat, papokat és hősöket, nagy városokat és tengeri kereskedést, baromtartást és földművelést, üveget és drágaköveket, szőnyegeket és aranyékességeket mutathat már amaz idő elő, és hány századok folytak el, míg az ember ezen művelési fokra jutott, nem lehet fölszámítani.

§. 40. Az emberi nem élő egész, és az individuumhoz hasonló életfolyással bir, melly nem az önkénynek, vagy vak szerencsének műve, hanem az ideában van alapítva. Kifejlésében mindig előbb halad, és az időknek sorában lánczot képez, mellynek egyik szeme a' másikba vág; azonkívül hogy egyik nemzedék a' másikat mindig tanítja, és azzal tudását és ismeretét közli, a' megszerzett szellemi és erkölcsi erő megfelelő idomokban életműves módon örökül marad, épen úgy, valamint

a' nemzéskor ujjal fölserkentett élet elhatároztatik a' szüléihez hasonló alakviszonyokat képezni. Azon vélemény, hogy az emberiség az előkorban sokkal tökéletesebb volt légyen és mindig mélyebben sülyedjen alá, hogy a' nagyság, élettartósság, a' testi szellemi és erkölcsi erő mindig alább száll, az étellel küzdés meguntára mutat, melly az ősz állapot szunnyadását ohajtja. Ezen nyomoru nézet mutatkozik már az ősz régiség mondáiban és a' legrégebb írónál, de egészen ellent mond a' természet folyásának, és semmi tett dolog által nem igazoltatik. A' legrégebb maradványok és emlékjelek bizonyítják, hogy a' testnagyság általában nem fogyott; mióta halottlajstromok tartatnak megvan mutatva, hogy a' közép élettartósság nevedett; már a' legrégebb történet bőven hord föl példákat büntétekről 's feslettségekről, és hogy a' mivelődés emelkedésével az életnek élvezete is magosbodott, és az isméret nevedésével az erkölcsiség is öregbedett, világos és mem is lehet másként. Valamint mindenütt az életben, úgy az emberi nemnek életfolyásában is lelnek ingadozások helyet, és diadalmaskodó durvaságnak 's erkölcsi elvadulásnak korai jönnek elő; de végre mindig meggyőzi a' miveltség a' vadságot 's birodalmát tovább terjeszti. A' nemzés erőmivezetét (actus), melly által az individuumokból, nemőknek fogalma előldatik, hogy a' mindenkori időnek életműleg megfelelő módon új individuumokban megvalósuljon. Így jelentek meg a' történetben istentől küldött férjfiak, emberek korukra nézve magasb hivatással, kik nem szüleiknek, hanem a' benne mivelő életműves természet erőnek, és az emberiség életfolyásában pillanat jelentésének köszönik különös tehetségeiket. És a' kornak szelleme az, melly azoknak megjelenését előre készíti, és hatásuk iránt fogékonyá teszi. Mert bár milly' nagy legyen is egyeseknek ereje, csak akkor lehet az következesekben gazdag, ha a' megfelelő idegzet azt megelőzi; a' csúcstól elvált marok hó, csak akkor lessz görgeteggé, ha az őszszes hőtömeg, mellyen lefelé sikamlik, rohanásra hajló.

Igy látunk mi a' tudományos és művészeti emelkedés újabb korában különböző lelkeket egymástól egészen függetlenül hasonló irányt követni, és a' ki az utat megtöri, csak azt hozza érettségre, a' mi mint csira, és csak azt viszi véghez, a' mi mint képzelet századában előre elvált készítve.

§. 41. Minden nép életmives egészet képez, és saját életfolyással bír. Átfutja a' közönséges pályát a' maga módja szerint, és történetének minden szakában a' megfelelő életkornak egyik vagy másik oldalát előkelőnek, de alapcharacterere által módosítottan mutatja. Sokszoros árnyéklatokban következnek azért egymásra a' csecsemőkorból az ártatlanság, vagy erőtlenség, a' gyermekkorból a' tanulékonyság vagy durvaság, az ifju korból a' képzeletdús föllengés vagy a' zabolátlan életvágy, a' férfi korból a' közhasznu munkálkodás vagy önző törekvés, az öszkorból a' bölcsesség vagy kimerítés. Az igazi czél oda törekszik, hogy az erők arányra jussanak, következőleg, hogy az értelem uralkodása alatt az érzékiségnek igazság szolgáltassék, ez pedig csak a' társaságos egyesület életmives eltagolása által lehetséges. Mert az életnek valódi alapja az értelem, és ez érzékileg véges alakokba jutás által valósul meg, úgy hogy az élő testnek mint világegésznek életmives viszonyaiiban az erkölcsi törvénynek képe jelenkezik. A' társaságos egyesületbeni életmives sokszorosság nem egyéb, mint minden az egésszel összhangzásban álló erőnek szabad kifejlése és munkássága; a' tagoknak egyenetlensége, melly nem származás, hanem a' természetnek ajándéka, a' sorsnak rendelménye 's önmunkás kiképezés által adatott; élénk munkásság az emberi tudásnak, és művelésnek minden ágaiiban. Az életmives egység pedig a' törvénynek urasága, melly a' természet követeléseinek, valamint a' nép és időkor characterének is megfelel, a' viszonyokat elrendezi, az érzékiség közjólétet sértő súlyfölségének, bár hol jelenkezzék is, adózik, az önkénynek korlátokat vet. Ő az állandóság, melly a' köz

jólétet biztosítja, az örökös monarchiában legtökéletesebben kifejlik, és a' törvényes rend szentségén alapul. Ha ezen szentség alsóbb képezési fokon áll 's az előkelő érzékiségnél csak homályos érzésnek tárgya, és még ingadozó, az értelem kifejlésével tiszta öntudatra emelkedik, 's sérthetetlen leend. Igazi állandó minden életműségben csak az alapcharacter, midőn ez minden életfoknak megfelelően, alakjait változtatja és új irányokban fejlik ki. Az élet nem vesztegel csendesen, hanem halad kimért folyásán: természetelleni siettetés vad lázba ontja szét, és a' korábbi alakhoz makacs ragaszkodás buta sinylésbe süllyeszti. Azonban a' természetnek gyógyító törekvése ellentéteket hoz elő; a' hirtelenkedő bujálkodással terjedő életmű, a' fölserkentett ellennyomás által annál szorosabb határok közé nyomatik, hol vesznie kell; és a' szabad kifejlést gátoló nyomás alatt a' lobos daganat kitünteti fejét.

§. 42. A' különböző népek tagjai az emberi életművezettségnek, mindeniknek megvan a' maga helyezete és jelentése az összes életre nézve. Az elszigeteléskor vesztenek egyesek élénkségben; a' látkör korlátozt lesz, és az önérzet minden haladást gátoló alacson nemzeti önhietséggé töpped össze. Csak a' másokkali élénk zsur-lódás által kerül el minden nép az egyóldaluságot, a' mennyiben az idegen sajátiságot, bár milly eltérő legyen is, figyelembe vévén, jelességeit elfogultság nélkül méltatja, 's az általános emberképezésben előhalad. Illy közeledés az emberiség ideáljához czélja a' népek kifejlődésének a' nélkül, hogy a' saját nemzetiségről lemondának. Az emberi nemnek beltörzsöke, mellynek gyökereiről és ágairól terjedt el a' miveltség. Európában tetőpontjáig kifejlett, és ez van arra rendelve, hogy az emberiségnek gyümölcsét magában megérlelje, magvát a' földön elszórandó. Az önhaszonnak buja üsztönei 's az ábrándozásnak férges virágai az európai miveltség sulyfölségéveli különféle visszaélésre csábítottak. Gonoszul iparkodtak századok óta idegen törzsököknek kiirtásan,

midőn a' kincsvágy előbb fanatismussal párosulva, őket vadak módjára ingerlette, az újabb időben szívetlen értelmi erővel fölfegyvereztette 's álnok léptekkel hazájukból kiédesgette, hogy a' miveltségnek anyagi oldalát az ál erkölcsiségben gyökerező müiparnak csiatagját (Wasserreis) oda átültessék. Gondolatlanul próbáltak más oldalon idegen törzsököket kívülről elformálni, a' vadak kíváncsilag fogadták az európai szeszes italt és öldöklő fegyvert, vagy halványképeket keresztrel cserélték-fül, és e' mellett vadak maradtak; és a' barbárok álmiveltséget öltöttek-fül, a' külső formákat, a' művészi ügyességet, a' müipart magokévé tették az európai miveltségből, hogy a' belső erkölcsiség haladását annál inkább megakadályoztassák. A' magasb törzsök bir hivatással és erővel a' kisebbeket fölemelni, de ezeknek sajátiságát ne érintse, azon véleménynél fogva, hogy magához hasonlókká tegye, mert ez által elpártol a' természettől, mellyben mindenütt törvény a' szokszoros kifejlés. A' miveltségnek ne héját, hanem magvat vesse el, lassanként haladó tanítás és példa által valódi emberi miveltést terjesszen. Ezen magvat pedig a' maga saját tanításában adta Krisztus az emberiségnek, melly magas egyszerűségében a' leggyöngébbnek is megfogható, a' legbülcsebbnek fölülmulhatatlan, megegyezvén azzal, mit az okosság javál, és mire a' természetnek vizsgálása tanít meggyőző, 's szíviünk legbensőbb szavával összhangozván, üdvezítő.

(*Burdach után*)

SOLTÉSZ JÁNOS.

V.

*Az európai polgárisodás' haladásának története, a keresztény évszámítástól a' XIXdik századig. Roux-Ferrand H. által, *)*

A' tudós szerző e' jeles munkát úgy bocsátotta világ' elébe, a' mint azt Nimesben tanítványainak előadta, meghagyván benne az eredeti felosztást, meg a' szónoki élénkebb nyelvet, mely az élő szóvali oktatást annyira kellemessé teszi:

Előbeszédében velős rövidséggel értekezik a' történetírás' főelveiről, céljáról, 's meghatározza, mit akar a' polgárisodás' történetírása alatt értetni. A' polgárisodás' historiája, úgymond Roux-Ferrand, nem csupán a' történetek' elbeszélése, nem a' tudományok', művészetek' és szorgalom' állapotjának fejtegetése; sem nem egy vagy több nemzet' erkölcsének előterjesztése; hanem mind ez együtt véve; az ő körébe tartozik úgy a' physicalai, mint az erkölcsi egyetem; a' vegytani legszerényebb taglalát, a' természetvizsgáló' legegyszerűbb észrevétele, ha vele a' tudomány vagy szorgalom egy lépésnyit haladt, szintűgy feljegyzendő a' polgárisodás' történetírója által, mint a' hódítók' véres győzödelmei.

Magát a' kitűzött tárgy' fejtegetését a' kereszténység'nél kezdi ugyan; de mivel a' nemzetek' haladásában, az emberiség' életében az esetek egymásból folynak, 's előkészület nélkül semmi sem történik: annál fogva nem

*) Histoire des Progrés de la Civilisation en Europe, depuis l'ére chrétienne jusqu' au XIX. Siècle. Par H. Roux-Ferrand. A Paris, chez Hachette et Paulin. Tom. I — VI.

helyezhetett bennünket egyszerre azon időbe, mellyben Krisztus az emberi nemért földre szállt és megfeszítetett, a' nélkül, hogy előbb a' világnak 's különösen Európának akkori erkölcsi állapotját, általános polgárisodását, ne érdeklette volna. Melly előadásmódot követve, mi is közlünk némellyeket az európai polgárisodás' Krisztus' születésekorin inventariumából, 's csak azután megyünk által a' munka' rövid taglalatára.

Egyedül a' görögök és romaiak azon (európai) népek, kikről a' keresztény időszámítást megelőző századokból bizonyos ismeretekkel birunk. Minden egyéb népei e' nagy világrésznek eleinte csak a' mesés és hősi idők' fátyolán által látszanak; történeteik a' vizsgáló szemei előtt csak akkor fejlenek ki, midőn ők egymás után a' római hatalom' sebes örvényébe esvén, abban törvényeiket, szokásaikat, nemzetiségüket, sőt még nevéket is elvesztik. Görögországnak más sors vala fenn tartva. Az istenek', tudományok' és szép művészetek' bölcsője, a' legügyesebb törvényadók' 's legnagyobb bölcselkedők' hazája, nem birt a' mai időkre más mint példája', remekművei' 's bölcei' munkáinak befolyásával, de ez megmérhetlen volt. Európa egyedül Homernek köszöni Virgilt, Tassót, Camöenst és Miltont; Phaedrust és La Fontainet Aesopnak: drámája' eszméjét Thespisnek; tragoediáját Aeschilusnak; philosophiáját Plátónak és Aristotelesnek; szobrászatát Phidiásnak; Hippocratesnek végre azon tudomány' fölveit, mellyben az ő neve több mint kétezer év' lefolyta után is fő tekintettel bir. A' Leonidások', Miltiadések', Themistoclesek' hős tette örök csodálat' tárgya leend ugyan; de Görögország' politicalai jövődjére nem birt befolyással; még Sándor' hódításai is elenyésztek a' római világban, mellynek történetirása tiznél több évszáz alatt a' világ' történetirása volt.

Lassuk tehát, milly polgárisodást nyújtott Európának e' harczólo koloszs, mellynek félelmes kardja szüntelen fenyegeté a' világot, 's ezt dioecesisek, régiók,

praefecturák, vicariatusok 's provinciákra szabdalta, tetszése szerint változtatván és módosítván a' népeket és országokat, hogy kevéssel azután ismét változtassa és módosítsa őket.

Coriolán, Cincinnatus, Camillus éltenek; Róma' legféltebb ellene legyőzeték Scipiótól; Carthago romjában fekvék; Spanyol- és Görögországok meghódítatának . . . A' római név' félelme olly nagy vala, hogy messzevidéki nemzetek a' fenyegetett népektől a' segedelmet megtagadák. Róma, a' világ' királynéja, végre nem volt egyéb, mint egy minden meggyőzött népekből képezett test' feje. De a' hadvezérek' és kormánytiszték' köztársasági erényei csakhamar hely adának a' kincs- és dicsvágnak, fényüzés-, megvesztegetés- és önzésnek. A' távolban viselt háború a' hadvezérekre majdnem határtalan hatalmat ruháza a' katonák felett, kik a' tanácsot és törvényeket feledve, egyedül főnökeiknek engedelmesskedtek; Róma' kerületének szüntelenül növekedő terjedése, 's a' végetlenig szaporított polgárság, kiolták a' haza' szent szeretetét a' gyönyörök és ázsiai puhaság által megrontott szivekből. Sylla még többet tett: a' polgárok' telkeivel jutalmazá a' katonákat, kik a' haza' és szabadság' földét megsértették. Az ő száműzései, dictatorsága és lemondása után nem tarthatá fenn magát a' köztársaság; nagyembereinek szelleme, nem nyugodván többé az erényen, mint Paulus Aemilius' és Fabius' korában, csak romlására szolgálhata. Octavius, mindnyájok közt a' legnagyobb dicsvágyu és a' legszinlelőbb, a' köztársaság' megrendítését, melyet Marius' és Sylla', Pompejus' és Caesar' rémitő visszavonásai okoztak, hasznára fordítván, a' szabadsádot örökre megsemmisíté! Az elfajult rómaiak, megszokván, a' vetélkedő hatalmasok' pártjához szegődni, elfogadván Caesar' igáját, 's a' száműzések által kifárasztatván, elfeledék a' köztársaságot; Brutus és Cassius voltak ennek utósó vértanúi, Gallia utósó hódítása. A' fényüzés és a' puhaság a' szépművészetet hozák magokkal, mintegy kárpótlásúl

az erkölcsök' elvesztéért: a' görögök tudósokat és bölcselkedőket küldöttek Romának, kiket Cato, a' censor, megvetve és haraggal küldé vissza; hanem a' nevedő polgárisodás győzött az öreg, durva erényén, 's a' köztársaságban az oktatás csakhamar elterjedt. A' nyugodtabb Europa népességét szaporodni, 's jólétét a' kereskedéssel, földmíveléssel és mesterségekkel növekedni látta volna, ha nem szoritatik rabigába kincs után sovárgó proconsulok által, 's ha képtelen taxák nem zsarolják ki gazdagságát. Roma' uralkodása Európát elaljasítva polgárosítá; az éjszaki népek' berohanása pedig utóbb visszaejté azt az elsőkor' barbárságába.

Im' elérkezénk ama' századhoz, melly a' világ' évkönyveiben annyira nevezetes, a' szabadság elenyésztésének 's egy vallás születésének szemtanúja lévén.

Európa' történetírása ezentúl hosszú ideig úgy szólván csak a' császárok' életére szorúl; 's ezen koronával ékesített homloku despoták' seregében alig ismerünk néhányra, kik méltók voltak az embereknek parancsolni. E' vérengző korszakban, mellyet római birodalomnak nevezünk, a' jó fejedelmek csak ittott tűnekeznek elő; miképen a' szigetek szélvész' alkalmával, a' dühös hullámok' közepette, gyéren és egyedül mutatkoznak a' rémiült hajósnak.

Caesar, az általa magasra emelt fejedelmi polczra lépni méltó, fejedelmiképen beszélt, 's tör alatt esett el, mielőtt fejedelemmé lehetne; Octavius, dicsvágyát szerénység' fátyola alá rejtven, meghagyá a' rómaiaknak a' szabadság' árnyékát, 's a' köztársaság' császáranak kiáltatá ki magát. Kevezzel azután Augustus czímmel ékesíté magát, melly a' hízékedés' találmánya. Az ő uralkodása alatt kialakult a' pártok' gyűlölsége; a' száműzöttek visszatértek lakjaikba; a' törvények és a' fenyték szorosabban tartattak meg; a' tudományok, mesterségek, szorgalom, földmívelés buzdítottak; 's így a' köztársaságnak még leghevesebb pártolói is örvendeztek e'

szerencsés változaton; hanem Róma keservesen lakolt a' boldogság' e' néhány éviért.

Ez időben isten születék Jeruzsalembe, 's új időszámítás, új sors kezdődék a' föld' népeire; de ezen eset, következeiseiben mérhetetlen, eleinten észrevétlen maradt.

Tiberius fejedelmi székre léptét Agrippa' fiának alattomos meggyilkolásával előzé meg, mert rettegé annak nevét. A' korlátlan hatalom' megszokása sokszorozza véle született vétkeit, 's a' legiszonyúabb zsarnokság' tetteit. Ő az emberi nemet utálá; közönséges kívánata vala azt magával együtt elveszni látni, 's e' tekintetből választá utódjául Caligulát. Ennek első áldozatja maga Tiberius lön; az uralkodni vágyó ifju szörnyeteg megfojtá jóltévőjét. Caligula, a' Tiberiusnál is vadabb, csak egy fejet kívánt a' népnek, hogy azt egyetlenegy csapással vágatná le.

Claudius árnyékképen tűnik el előttünk. A' gyáva és ostoba fejedelem, a' telhetetlen Messalina' aluszékony férje, császár lön, a' nélkül hogy akarta, 's számüző a' nélkül, hogy ezt képzelte volna.

Nero . . . ezt nevezni elég; maga e' szó felébreszti bennünk a' legundokabb kicsapongások', a' leggyalázatosabb ocsmányságok, a' legirtóztatóbb vétkek' eszméjét. Végre elcsúszik lába a' vérben, elesik a' zsarnok, 's az elaljasult Roma Galbát fogadja uránuk, azután Ottót, ki után Vitellius, ki az asztal' undok kicsapongásai, és a' bujaság' mámoros örömei közt néhány hónapig teng. Halála méltó életéhez: Vespasianus' katonái elragadák tobzódó társaságából, és pöczébe veték.

Szerencsére nincs itt helyünk egész kiterjedésökben előadni azon számtalan gyalázatos tettet, vad vérengzést, és néha bohózkodást, mellyek Róma' fejedelmeinek létét bélyegezik. Itt látjuk Heliogabalust, a' fiatal syriait, ki a' császári palotába heréltek-, kaczer leányok-, bohóczok-, énekesek-, és törpéktől környezve érkezik, magát Domina és Császárné czimmal tisztelteti,

aszszonyruhába öltözik, aszszonytanácsban ül elő, és szőnyegművön dolgozik. Rút országlása négy esztendeig tartott; melly idő' végével az ennyi gyalázatost megunt testőrök egy pöczében, hova félelme vezette, meggyilkolták.

Amott Maximinus, az előbbitől különböző nemű hős áll előttünk, ki öklével az általa megelőzött paripa' lábát eltöré, roppant fákat ketté hasított, több kelyhet töltött meg izzadságával, 's erejét pótlendő 40. font marhahúst evett. Sovár és kegyetlen lévén, még a' legiók' vérét is szomjuzá, mellyek őt' meggyilkolák, 's megégeték rettentő fejét, hogy az általa mondott ítéletekért bosszút álljanak.

Ezután számos apró zsarnok lép egy kis időre a' fejedelmi polczra, ott halálukat lelendők. Felmagasztaltatván a' testőrök által, kiüritik a' zsarnokság' poharát, 's elesnek a' testőrök' gyilkai alatt. A' birodalom árverésre bocsátatik, a' zsarnokok ígérnek, a' katonák odaitélnék, 's a' római nép, ez a' hajdan olly büszke köztársasági nép, e' szabad nép, melly a' királyokat trónjaikon megrázá, e' harczoló nép, mellynek győztes kezei lánczra fűzék a' világot, a' római nép látja a' vásárt, hagyja magát eladatni, 's engedelmeskedik új tulajdonosának, mint az oktalan állatok, mellyek köztéreinken megvétetvén, akarat nélkül követik urokat, kinek veszejétől félnek. Ezóta, ugymond a' francia történetírók' egyike, szeszély, pénz, cselszövény emelék fel és tevék le a' fejedelmeket; az erény ritkán volt czime a' trónra jutásnak, a' róla leszállásé pedig gyakran. Ekképen nem volt állandóságuk az ország' főnökeinek, nem nyugalnok a' népeknek Commodustól Constantinig, 's egyetlenegy évszáz' lefolyása alatt, huszonnégy császár váltá fel egymást, 's Gallianus' idejében egyszerre harmincz volt.

E' mindennap' megújult vihar' közepette, e' vétekhullámban, mellynek példája a' császári küszöbtől sugárzott szét, mivé lehettenek a' nemzetek' erkölcesei 's val-

lási fogalmat? A' császárság alatt, úgymond a' szerző, az általános erkölcsromlás még a' nyomát is kiirtotta azon természetes vonzódásnak és jó akaratnak, melly az élet gyönyörét teszi: zsarnokság, kegyetlenség egy részén, általános elvetemedés és szolgáltság a' másikon. A' katonák nem voltak többé polgárok; a' köztársaság' idejében olly szép hadi rend keretmóddá aljasodott. Az eredeti hazafi szellemet szigorú fenyték, pénz és büntetések pótlák. Később, Constantin alatt, látjuk, miként utálja 's kerüli az ifjuság a' katonai életet; a' polgárok megcsonkítják magokat, csakhogy arra ne kényyszerítenek.

Említsem-e, az aljasító erkölcsromlásnak és kegyetlen szenvedélyeknek mi túlságába süllyed az a' nem, mellyet a' szemérem szépit? Fessem-e a' római asszonyok' zabolátlan fényűzését, kik az egész világot adó alá veték, meggyalázott kellemeik' fényének emelése végett? Mutassam-e őket pipere-asztalaik körül, korbáccsal fegyverzetten, miként szaggatják csupa mulatságból rabszolgálóik' vállait, vagy miként tüzdözik e' szerencsétlenek' karait 's emlőt gombostövel? Szóljak-e azon bacchusi titkos ünnepekről, a' vétek' valódi vinnyéiről, hol az étetések' tervei készültek, 's hol a' gyilkosság előre fontolgattatott? Leirjam-e azon éjjeli vendégségeket, mellyeknél a' legválogatottabb étkeket, a' legritkább borokat aranyban adták fel, aranyból ették itták, azonközben hogy a' távol vidékekről jött illatszerek drágakövek' és virágoknak közepette égtek? Seneca azt beszéli, hogy ezen drága vendégségek' végével a' legfálsánkább vendégek erővel hánytak, hogy még egyszer lenne örömük újra torkig lakmározni: „Vomunt ut edant, edunt ut vomant.“ Azután fajtalan tánczok, gladiátorok' viaskodásai, örömeinek, 's a' halál' hörgései csatlakozának ezen vendégségekhez, mellyek' kedvéért a' pettyes angolna és orsóhal elitelt emberek' és rabszolgák' vonagló testével hizlaltatott. Mit mondjak végre? a' házaságtörés olly közönséges lön, hogy miatta sem szégyen

a' nőre, sem gyalázat a' férjre nem háramlanék. Annyira ment a' dolog, hogy bizonyos patriciusok birói ítélet által nyilvánították magokat becsteléneknek, csak hogy minden illedelemtől meg legyenek mentve, 's aszszonyok is követék őket!

'S ne higgye senki, hogy e' rajzolat, legyen bár tökéletlen, csupan Rómára, 's a' birodalom' nagy városaira illik. A' tartományok úgymond Ammianus Marcellinus, semmivel sem voltak jobbak a' fővárosnál. A' gyomor' örömeinek vadászata és a' fajtalanság mindennütt honos; a' szerény erények pedig, mellyek a' bölcselkedőt a' paloták' vétkei fölött vigasztalják, nem találhatunk sehhol.

A' pipere-asztal, csodálatos szeszélyeivel, a' tobzodás undok kicsapongásaival, a' circus vad örömeivel, a' gyermekségek után kapkodás, a' gög, falánkság, mértékletlenség, kegyetlenség, ezek voltak bélyegei az elfajult rómaiak' életének. A' társaság a' megromlottság' és elvénuítség' következtében felbomlott: 's ekkor jelent meg a' kereszténység. Ennek eleinte semmi tekintete, megvettetik, de még is terjed, átkarolja az egész emberiséget, újjá szüli azt, évszázakon által követvén a' polgárisodást, szüntelen ennek tökéletesítésével foglalatostokodik. Mi gondolatot ébresztenek bennünk ezen tettek? Egyetlenegy: hogy a' pogány polgárisodás a' halál' elvét, a' materialismust hordozá magában; a' keresztény polgárisodás' lényegében pedig élet' elve, a' spiritualismus, vagyon.

Bármilyen elmés és csábitónak lássék is egyszerűsége miatt a' szerző' ezen magyarázata, a' történetírás' két legnagyobb eseménye felől; legyen még is szabad egy ellenvetést tennünk a' tudós szerzőnek.

Ugyan valóban igaz-e, hogy a' régiek' polgárisodása merő anyagi volt? Valóban ki volt-e belőle általánosan zárva a' spiritualismus? Mi nem osztozunk e' véleményben; 's gondolatunk szerint, bár mi idomtalanok voltak is a' régi idők' vallási fogalmai: még sem tagad-

hatni, hogy elég számos szellemi dogmákat és meséket terjesztettek a' világban. Így a' Psyche és Amor felőli gyönyörű allegoria, holtaknak a' sírok' körül nyögdécselő árnyékai, a' tartarus az ő kinjaival, az elysaeum az ő édes örömeivel, nem tanúk-e a' pogány társaság' általános materialismusa ellen? Nem hitték-e a' régiek még az istenség' állandó és egyetemes hatását is? „Műzsák, így kiált fel Virgil elsőben Jupitert kell megénekelnünk; Jupiterrel minden teli“! „A Jove principium, Musae; Joviſ omnia plena“!

De térjünk vissza a' kereszténységhez, és az ő hatásához az emberi társaságra a' négy első században.

A' vallás csak úgy üdvös, ha összhangzathban van az ember' tehetségeivel. A' görögöké, Homer' utódjainak elméjéhez jobban lévén alkalmazva, legyőzte a' durva bálványozást, mikép' az apostolok' tanítása a' sokistenimádáson diadalmaskodott. Mint létesült ezen utósó változás? A' magia' tulzásai, az egész Európában és a' zsidó földön elágazott philosophiai vagy vallási felekezettek, a' jobban elterjedt fölvilágosodás, a' rabszolgák' végetlenig szaporodott száma, a' világi és egyházi hatalom' küzdése, a' nagyok' felvilágosult és a' nép' vakmerő hitetlensége; mind ezek bizonyíták egy új állapot' szükségét, 's a' változást mintegy felidézni látszanak. 'S ez megtörtént.

A' kereszténység tehát szükség volt. Pedig minden szükségből származott hatalom olly erőt nyer attól, melly tartós ellenállást meg nem enged; a' természet, mellynek műve, vele és érette munkálkodik, mint ő is a' természettel és ezért hat. Rendeltetését el nem téveszitheti, mert ez annyit tenne, mint magát megsemmisíteni; pedig nem semmisítheti meg magát, mert szükséges. A' kereszténységnek tehát diadalmaskodnia kelle; 's diadalmaskodott. Nagy és tekintet parancsoló, erényeiben szép, fiatal, hittudományában és törvényében eredeti, 's vértanúinak vére és apostolainak ékeszólása által erősítetve lévén, felségesen halad előre

a' világban. A' szelidség, a' felebaráti szeretet, a' sérelmek' megbocsátása, az emberi szenvedések békés türeése, az örökéletben hívés, hámulatra gerjesztenek 's elragadnak minden szívet.

Gyakran mondatott, hogy a' keresztény vallást az első időkben csak a' tudatlan és szegény osztály fogadta el. Ezen állítás alaptalan; mert a' világosság' haladása rontotta le a' sokistenimádást, 's terjesztette az új vallást. Igaz, hogy a' szegény ebben szeretetet, a' rabszolgá szabadságot, az elnyomatott igazságot látott: de a' felvilágosult osztály is látott benne ész és reményt.

Hiába dúltak a' keresztények ellen a' legkegyetlenebb üldözések; ezek csak alkalmul szolgáltak nekik, kinyilatkoztatni hitök' mélységét, buzgóságuk' állandóságát, emberfölötti bátorságuk' fölséges makacsságát; hiába szaporodtak a' hóhérok, mert az áldozatok még inkább szaporodtak; minden halálnyögés vallási diadal' énekei közt hangzék el, 's a' vértanúk' vére, mint a' földet éré, híveket csíráztata belőle. Végre a' hóhérok' kara a' sok gyilkolásba beléfáradva megállapodott, a' máglyák kialvának, a' kinzópadokon nem jajgatának megszaggatott tagu szenvedők, a' tüzesvasak kihülének; a' győztes kereszténység I. Constantinnal fejedelmi székre ült. Egyedül Róma állott ellent; Róma elhagyaték, 's egy fényes fejedelmi város emelkedék napkeleten. A' kincsvágy, a' méltóságok' vadászata minden osztályban nevelé a' keresztények' számát. A' gyámolától megfosztatott sokistenimádás megbukott önmagában, 's gyenge mormogását elfojtá a' győztes sereg általános kiáltása.

Itt új látvány mutatkozik: ezek már nem azon tiszta és bátor keresztények, kik halált szenvednek, követendők Krisztus áldozatát 's vértanúi koszorút érdemlendők; ezek már nem azok a' szeretet, hit, és alázattal teljes keresztények, kik hosszú napokat töltenek imádkozva, 's hódolnak az Idvezítő' törvényének, melyet az ő apostolai hirdettek. ezek diadalmasok, és meghasonlanak; ez a' természet' törvénye, melyet minden világi és egy-

házi társaságban feltalálunk. Saját kebeléből támadt számos felekezet dühösen ostromolja a' kereszténységet, 's így ez tulajdon gyermekeit látja maga ellen fordulni: a' gnosticusok, manichaeusok, nicolaiták, montanisták, Origenes' követői, az arianusok, Nestorius' tanítványai 's számtalan mások, vagy egymásután, vagy mind együtt, kedvökre háborgatják és forgatják fel az akkor ismert világ' három részét. Azonban kiscinyenként még is készül rend keletkezni a' rendtlenségből: szent hierarchia alakul, erősül és terjed. A' vallás biztosítá hódításait, 's meg akará azokat erősíteni: a' tanácscsal bíró városok püspököt fogadtak kebelökbe, a' város védelmezője az oltár' védelmezője is lön. A' nép részt vett a' papok', pöspökök' 's pápa' választásában, 's ezt legbecselebb jogának tekinté. A' cónonok vagy decretumok elintézték minden kétes pontot, 's törvény' erejével birtak az egyházban, melly a' birodalomban egy nagy köztársasággá lön. A' nyilvános bünbocsánat' szégyene, az egyházi átokhoz kapcsolt becstelenség, a' vétkektől elijesztve, megtisztíták az erkölcsöket; a' javak' közössége pedig és az ajándékozások' szokása meggyőzőek az embereket, hogy már szükség barátságban élniek 's egymást testvérileg segítniek. A' fájdalom' megvetésén alapult stoica philosophia bajak' elviselésére tanította őket; a' kereszténység ellenben azoknak békés türesére, 's főleg mások' szenvedéseinek leggyengédebb és legmunkásabb szeretettel való enyhítésére. Minden egyháznak volt alaptökéje ön fentartására, a' vendégszeretet' gyakorlására, betegek' ápolására, temetésekre, árvák', keresztények', 's különösen a' vértanúk' gyermekei' nevelésére, sőt a' kitétetett pogány gyermekekére is, hogy ezek az 'igaz hitben oktattassanak. A' boszúállásnak, mellyet Homer, minden nemes szívnek olly édesnek ábrázol, a' haldokló Krisztus' szava a' sérelmek' megbocsátását állítá helyébe. A' keresztények végre ítőztak a' cirçusi játékoktól; az öröm a' vendégségek, a' fényezés, minden javak, az élet' minden hiúságai meg

voltak nekik tiltva; imádkozás, bűnbánat, munka foglalkozások elnappalaikat 's éjeik' egy részét.

Constantin' idejében mindazáltal sebesen növekedett a' papság' hatalma 's gazdagsága. E' fejedelem' bőkezűsége nőttön nőtt az ő ajtatosságával és vétkeivel. Az ő uralkodásától fogva Justinianéig lefoylt kétszázad alatt a' birodalom' tizennyolczszáz egyházát, a' fejedelem és alattvalók sokszoros és elidegeníthetlen ajándékai meggazdagíták. A' püspökök szabadalmat nyertek csupán velök egyenlők által ítéltetni, 's azt meg is tartották. Az ő választott bírósági határozataik törvény gyanánt tekintettek, 's elejökbe vitetett csakhamar minden ügy. A' védhelyek' szabadalma áttétették a' keresztény egyházakba, 's a' püspökök' hatalmas közbenjárása védheté a' legjelesebb polgárok' vagyonát 's életét.

Más részről az erkölcsökre volt a' kereszténység felette jó befolyással az által, hogy a' házassági kapcsolatot megszentelé, 's a' nőtlenség és házasság közt, nem mint a' zsidók és pogányok, semmi közbelső állapotot nem ismert el. Az asszonyok társaságbeli rangjokat neki köszönik; ő szüntette meg a' nemek' egyenlőtlenségét, egyenlő lelki jótéteményben részesítvén mind a' kettőt. Isten' gyermekei vagytok mindnyájan, úgymond sz. Pál; most már nincs többé sem zsidó, sem polgár, sem szabad, sem rabszolga sem férfi, sem asszony; mindnyájan egy vagytok a' Jezus Krisztusban.

Az erkölcstudomány, nemzetek' joga, és philosophia, végetlen sokat nyertek tehát, de nem egyedül magok nyertek e' felséges és szent forradalom által. A' tudományok és művészetek, mellyek Augustus' századában olly élénk fénynyel tündöklöttek, elfajultak az ő alávaló és vérengző utódjai alatt; mert a' tudományok és művészetek a' nemzeti typus' mellözhetlen bélyegét viselvén, szükségképen következnek, hogy változnak és aljasodnak ok is, midőn a' nemzet' caractere, midőn annak szelleme módosul vagy hanyatlak.

Az általános hanyatlás' közepette, 's a' birodalom' rüt sülyedésében, egyedül püspökök 's remeték emelkednek századukon felül, egyedül ők hallatják a' teremtő lélek' isteni szavait vétekaljasította nemzetekkel, tu-
 ílatlan és vad népekkel. Két sir között születvén, köny-
 veik megmenekvének a' gothok' és vandalog' üszkeitől; azokból meritettek a' mai századok olly felséges ékesszó-
 lást, de szelidebbet, hatóbbat, 's menttet azon majdnem
 vad energiától, melly az előbbre haladott polgárisodás-
 sal és királyi hallgatósággal meg nem fér.

A' költészet is elenyészett; késő ébredése' alkalmá-
 val minták nélkül lévén, egyedül a' vallástól nyeré fel-
 sőséget a' hajdani felett. A' pogány menny, melly az
 emberiség' vétkeit visszasugárzani látszik, mérközhetik-e
 a' mai spiritualismussal, melly minden nemes eszmét föl-
 magasztal, 's az önzést lealázza? Mérközhetnek-e a'
 régiség' minden fényes hazudságai a' lélek' ezen költé-
 szetével, melly az isteni jóság' végetlenségéből veszi
 eredetét, 's ugyan abba tér vissza? Nem hiszszük.

Ha bár kevésbé nagy, még is észrevehető volt a'
 kereszténység' befolyása a' szépművészetekre is. A' görög
 és római templomok' helyét goth szentegyházak vál-
 ták fel. Ezek ugyan nem tökéletes stylusnak, de cél-
 joknak megfelelnek. A' goth bolthajtások vallási érzelem-
 mel hatják meg az embert, 's magábatérésre bírják. Az
 új vallás' szent titkainak e' merész, e' tekintetet paran-
 csoló eredeti formákra szükségök volt.

A' festészet is változtatá tárgyait; a' sz. atyák' tör-
 ténetei, az ó testamentom' tartalma, és az újnak még
 szelidebb, kedvesebb tárgyai lépének az örökös baccha-
 naliák', 's az istenségek' és hősök' helyére.

Hát a' természettudomány nem nyert-e ezen újjászü-
 letéssel? Mióta az ember meggyőződött, hogy egyetlen-
 egy értelem kormányozza a' világnak olly csodálatos ren-
 déd: tanulmányainak iránya sokkal következetesb lön,
 okot kerese mindenben, 's e' vizsgálódásból a' tudomány-

ra nézve szintolly számos, mint hasznos eredmények származtak.

Igy tehát a' polgárisodás huzá maga után a' kereszténységet; a' megalapított kereszténység pedig végtelen lépéseket tétete a' polgárosulással; elterjeszté jótéteményeit a' fölvilágosult Európában, az éjszak' barbarjainál, sőt még Afrika' és később az újvilág' sivatagaiban is. Egyedül az isteni bölcsesség állíthatott, úgy mond Hugo Victor, egy terjedelmes és egyenlő fényt az emberi bölcsesség' minden ingadozó világossága' helyébe. Pythagoras, Epicurus, Socrates, Plato fénypontok; Krisztus pedig maga a' nap.

Roux-Ferrand, előadván ekképen a' római polgárisodás' inventariumát, a' kereszténység' kezdetében, 's szemeink' elébe állítván a' mi időszámításunk szerinti négy első század' polgárisodása' rajzolatát: a' második kötetben az ötödik, hatodik, hetedik és nyolczadik századi haladását terjeszti elő a' polgárisodásnak, 's megismerteti velünk azon különböző elemeket; mellyeknek itt egykoru, amott egymásután következő, néha egymást felváltó keveréke szülé ama' sokféle változást és különböző színezetet, mellyben mind Európának általános történetei összesen véve, mind egyes nemzetek' külön legendái mutatkoznak. Hanem e' roppant rajzolat' helyes kivihetését, hihető, maga a' szerző sem reménylén, munkájának e' szakát nagyon is szűk korlátok közé szoritá, leginkább csak a' mai Franciaországra feszítvén figyelmünket. De ha igazságosok akarunk lenni, meg kell vallanunk, hogy az előadás' e' korlátoltabb módja, a' festés' általános igazságán keveset változtat; az időben ugyanis, mellyel most foglalkozunk, a' barbár erkölcsök mind ugyanazon egy, majdnem egészen hasonló képet viselék; 's a' polgárisodott nemzeteknek, a' római birodalom' leányainak erkölcei, szinte mind egyforma characteriűek voltak. Igy tehát ez uttal meglehetősen pontossággal vizsgálhatni az egészt annak egy részében. Egyébiránt is Gallia, éjszaki és déli Európa,

's az oczeán és a középtenger közti fekvésénél fogva, szükségképen az a hely volt, hol a polgárisodás és a barbárság küzdése legmunkásabbnak mutatkozott, hol a győzdelemért legtovább tartott a harcz, hol a barbárok anyagi erejének és a rómaiak értelmi hatalmának egyesülte legbensőbb lön, 's legnevezetesebb társasági tüneményeket szütle.

Azonban ha helyeseljük is a munka szűkebb körbe szorítását, azt mindazáltal lehetlen nem sajnálnunk, hogy a szerző jónak itélé, úgy, mint első kötetében, a politicalai események sorát előrebecsátani, 's azután adni az erkölceikét. A mi véleményünk szerint, a politicalai tett gyakran magyarázata az erkölcsi tettnek, mint viszont, néha az erkölcsi tett leleplezi a titkot, melly a politicalai tettet okozá; 's hajlandók vagyunk hinni, hogy ezeknek közelítéséből, összehasonlításából, világos oktatások és hatalmas igazságoknak kell származniok. Nem is követjük tehát e taglalatban a szerző methodusát; hanem a mennyire lehet, együtt adjuk elő azon különféle eseteket, mellyek az európai polgárisodás körébe tartoznak.

Róma megszünt a nemzetek királynéja lenni, 's Constantinápoly váltá fel, császárai gyalázatos életének, heréltei még gyalázatosabb hatalmának, 's a kebelében szüntelen újjá születő vétkeknek daczára. Ide menekedett a caesarok politicalai vénsége, 's itt kell annak kimulnia: úgy látszik, fájdalmas előérzettől vezetette helyezé Constantin Europa határára, 's messze a Tiberis partjaitól, e nagy császári sírt, hogy ne szomorítsa ennek látása a Scipiók, Augustusok, Antoninusok Rómáját, mellyet büszke köztársasági fiai, dicső despotái 's erényes zsarnokai örökre elhagytanak.

Az ötödik század kezdetében a Tatárság barbárjai a kelet és nyugot más barbárjaira rohannak: retentő rendülést érez Europa; 's ime China bástyáitól a Némettengerig, Scandinaviától a Rajnáig és Dunáig, számtalan népségek nyomólnak előre, 's mind együtt a

római birodalomra esnek, a római birodalomra, melynek gyámolai Arcadius és Honorius voltak! Akkor iszonyú lön az öszszetört királyi székek' lármája, 's a népségeké, melyeknek utósó halálos hörgése vérben fuladt el.

Mindezen iszonyatok' közepette egy nagy ember mutatkozik; Stilicho az, ki az italiai nemzetiséget karddal védi; de felgerjed ellene a gyáva nyugoti császár' féltékenysége, és Stilicho, a hazavédő, kiadatik elle-neinek, 's törvet neki véget. Már most nincs többé gátja a barbárok' dühének; háromszor vezeti őket Alarich Rómáig, 's a háromszor győztesek látják a királyi nép' utódjait a legtávolabb provinciákba szökni, vagy elaljasodott szolgálai fejeiket meghajtani.

Alarichot Ataulf váltja fel, 's Itáliát néhány évig szinlett nyugalomban hagyja; de, mint egy történetíró mondja: „a nyugoti birodalom darabonként roskadt, öszsze, hasonlólag egy ókori nagyszerű emlékhöz, mellyről az idő' vas keze, mindennap lefejt egyegy követ.“

'S mi történt ez alatt keleten? Arcadiusnak, a testvéréhez hasonló semminek, nem volt Stilichója, ki őt' védelmezze. A herélt Eutrop, egy idomtalan, mind erkölcsi, mind testi tekintetben egyaránt rút, születése-és vétkeinél fogva egyaránt alávaló lény, consul czim-alatt kormányzá a birodalmat. Végre nincs többé Eutrop, Arcadius és Eudoxia megszűnnek élni; 's a még gyermek II. Theodosius lép a császári székre.

Ekkor halad előre Attila, vezetve hunnjait, 's millió és millió barbárt hajtva maga előtt; győzelemre győzelmet, dulásra dülást halmozva, elér végre Konstantinápolyig, gyalázatos békét parancsolni a gyenge Theodosiusnak, ki kevéssel azután berekeszti haszontalan létét.

A hunnok' kincsvágya még nem lévén kielégftve, Attila nyugotra vezeti rémitő hadait. De Gallia' éjszaki részében egy kis germán eredetű nép nagy jövődö' alapját veté meg; a frankok átkelének a Rajnán, 's büszkén telepedének meg azon földön, mellynek kevéssel azután öök valának nevet adandók. Az isten' ostora száz

különféle népbeli félmillió katona' kíséretében feldúlja a' metzi síkságot, 's a' Rajna, Márna, és Szajna közti vidéket; azután a' catalaunumi síkra szál, elfogadni a' viadált, mellyel a' frankok' királya megkínálta, kit Aetius 's a' vizigothok es burgundiak, Galliának ezek déli, amazok nyugoti lakosai segítettek. Ezuttal megfutamodott a' barbár, holttetem halmokat hagyva hátra, 's elméjében nagy boszút forralva. E' rémitő mérszárlás után alig folyt le egy esztendő, 's ime Aquileja Attila' kezeibe esik, 's hamuvá égettetik általa. A' vérszomjas, különbség nélkül öleti az asszonyokat, gyermekeket és elaggottakat, 's a' városokat láng' martalékvá teszi. Megrémül ekkor minden, hódol minden; egyedül Leo pápa bátorkodik Rómát védelmezni; pápai öltözetében felségesen ballag Attila' elébe, ki tiszteletre kényszerítetik iránta. De csakhamar üt a' barbár' utósó órája: a' mint a' Duna mellé, királyi falujába visszatér, egy vendégség' részegségében elragadja a' halál.

• A' hunnokokat Attila hódítókká tevő: Attilával elhunyt a' hunnok' dicsősége; olly tagadhatlanul igaz az, hogy a' nagy emberek teszik a' nagy népeket!

Attila' pusztításai szülék a' velencei köztársaságot, Aquileja', Padua', és más a' hunnok' dühét kikerült városok' megszökött lakosai által, kik az adriai tenger' szigeteire és mocsárai közé menekvének. Így új világ emelkedék a' réginek romjain; Európa kicsinyenként fiatalabb, erősebb és szebb alakban álla elő. A' polgárisodás lassanként fog következni; de mivel nem vadság- és rablás, nem rabszolgaság - és despotismuson, 's főleg nem materialismuson alapuland: azért haladása termékenyebb, 's Europa' sorsa boldogabb leend.

• Azonközben új iszonyatok kinzák' Európát; Genserich, vandáljaival a' Tiberis' torkolatánál megjelenvén, tüzzel vassal állot boszút Román Carthagóért; egyedül gyermekeket és aggott ószeket hagyott az örök város' füstölgő romjai között, 's azután visszatért Carthagóba.

A' megmaradt rómaiaknak sem bátorságuk, sem hatalmuk nem volt császárt választani. A' császárok' ideiglenes felváltói fellépnek a' fejedelmi székre, és leszálnak, a' nélkül, hogy a' világ azt tudná, vagy miattok nyugtalankodnék; a' legfelsőbb hatalom csak árnyéka önmagának; a' császárok, senatus, legiók, minden csekély és nevetséges, minden gyenge és aljasult; e' nemtelen és vérengző parodiában semmi sem nagy, csupán a' véték az.

Ismét egy Augustus' fejét ékesíté a' császári korona: de e' név, mellyet hajdan a' császári szék' szerenésés alapítója dicsón viselt, még világosabbá teszi az ifjú fejedelem' semmiségét: végre lemond ő is Odoaker', Italia' ura' parancsára, 's azontúl a' nyugoti birodalom csupán emlékből él.

Illyen volt Róma' utósó ideje; azon Rómáé, mellynek gyenge kezdete, győztes szabadsága, zsarnokai, és megbukása felváltva érdeket, bámulást, rettegést és szánakodást gerjesztenek. Miután aggott despotismusával a' világot sokáig fárasztotta volna, a' hajlékony koloszsász ellentállás nélkül roskadt össze egy barbár' szavára. Ezen fontos esettől fogva Justinus' országlásáig, mintegy félszázad' lefolyta alatt, tökéletlen évkönyvek, ismeretlen nevek, 's apró tusákon kívül egyebet nem találni az elaljasult birodalom' történetírásában.

Mig Italiában illy hirtelen változott meg minden, mi történt az alatt Galliában? A' merovingi Childeriket, Chlodovig váltá fel, a' ki egyszerü néposztályfőnökből jeles hódító lön, 's letévén a' pogányságot Krisztus' vallására tére. Őt tehát kétféle dicsőség illeti, úgy mint egy nagy és fényes ország' alapítójáét, 's mint megerősítőjét az egyháznak, melly a' franczia népben általa hű szövetséget és hatalmas pártfogót nyert. Így, mig a' nyugoti birodalom felbomlik, mig Italia darabokra szakad: az alatt egy barbár főnök' keze új királyi pálczát alakít, politicája új monarchiát készít, 's munkája erőben elérendi, fényben meghalandja azt a' római birodal-

mat, mely a' régi történetírásban vágytárs nélküli óriásként tűnik fel. Így továbbá, (mert itt a' következesek legfontosabb érdeküek) a' szabadság, a' régi Gallia földén még élénkebb királyságot emelend, a' barbárság' Európa' középpontján még tökéletesebb polgárisodást fejtend ki; így az örök akarat, mely az egyetemet szabályozza, egykor még magának a' chaosnak kebléből idézendí elő a' rendet, 's a' világosságot a' setétség' mélyéből születtetendi!

Más részről a' brittek, elhagyatván a' rómaiak által, kikiáltják függetlenségüket, 's azután, a' dühös hegyi lakosok ellen segítségül híják a' szászokat, 's ezen új uraik alatt visszaesnek a' barbárságba, míg az egymásután többféle pusztító néptömegek által dúlatott Spanyolország, a' goth királyok alatt nyugodalmat talál.

Nem üzzük tovább azon physical nagy forrodalmak' előadását, mellyeknek Európa az ötödik század alatt ki volt téve; inkább az erkölcsi forrodalmat amazoknak elkerülhetlen következesét vizsgálgatjuk.

Az éjszak' fia már érzé a' letelepülés' szükségét, hogy éldelhetete baltája, vagy pallosa szerezte javait; azonban még egyre tódultak elő új meg új vándorcsoordák, a' kies déli tartományokat, vágyaik' 's küzdéseik' állandó tárgyait, elfoglalni szándékozők. E' kettős anyagi téteményből kettős erkölcsi tétemény volt eredendő: az, hogy az Europa' déli határain megtelepült győztes népségek, távol az egyre megújuló vándorlások' nézőhelyétől, mind inkább 's inkább elvesztendik eredeti energiájokat, 's a' nyugalomból szelid és asszonyias erkölcsüket meritendnek, azonközben, hogy a' birodalom' éjszaki tartományaiban letelepült hódító népcsoportok, magokat a' barbárok' új berohanásai ellen védelmezni kényszerítetvén, megtartandják durva' és hadakozó erkölcsüket. 'S im' e' kettős erkölcsi eredmény annyi századok' lefolyta után mai napig sem enyészett el egészen.

Hát a' tudományok' és művészetek' állapotát az ötödik században millyennek találjuk? Majdnem semminek mindenfelé; mert a' tudományoknak és művészeteknek is szabályra, hitre, jelképre van szükségök; ezeket pedig hol találhatták azon felforgatás' közepette, melly a' múltat szétdúlá, 's szüntelen kétesse'vé a' jövődöt?

Azonban még e' rontó örvény' határi közt is élt egy teremtő eszme, a' kereszténység; a' physicali erő' zsákmányává lett társaságban, egy erkölcsi ereje által hatalmasá lett társaság, az egyház növekedett. Ennél fogva meg kellett történni, 's valóban megtörtént, hogy a' tudományok és művészetek, mellyeknek kilátása ösztönképen és szeretettel nyugszik a' jövő időkön, azon egyedüli menedékhelyekre vonúlának, hol nekik a' jelenben pártfogás, a' jövődöre nézve remény kínálkozott; szóval, az egyház' karjai közé veték magokat 'S látjuk, milly művészeti emlékeket, milly tudományos munkákat, milly literaturai szüleményeket hagyott reánk az ötödik század! Az épületek, tudományos fejtegetések, literaturai munkák, a' vallási lelkesedés' bélyegét viselik; az építészet, festészet és szobrászat az egyház' számára dolgoznak; a' philosophia az egyház' felügyelése alatt fontolgat és oktat; egyedül az egyházban találni ittott ékesszólókat és költészeket.

A' barbárok' berohanása tehát felette kedvező körülmény volt a' kereszténység' megerősítése és kifejlődésére nézve; mert általa nyilvánosabbá téteték az ő szelidsége. Ez a berohanás felette kedvezett az egyház' hatalma' megerősödésé' és kifejlődésének; mert a' papság körén kívül minden ismeretet elnyomván, a' papi rendet annál nagyobb fényben tündökölteté, ő reá voná a' népek' figyelmét, 's őt a' királyság' szükségképi tanácsosává, a' nemzet' jogainak nélkülözhetlen védőjévé, közbenjárójává, sőt nem ritkán király és nemzet közti bíróvá is tevé.

A' kik szeretik Bossuettel az összeroskadó országok' morájában az isteniség' szavát hallani, nem mond-

hatnák-e azok, hogy isten a' keresztény polgárisodást (az erényes szabadság' polgárisodását), a' római világ' avult polgárisodása' (a' romlottság' és rabszolgáság' polgárisodása') alkalmatlan vetélkedésétől megszabadítani 's így haladásában siettetni akarván, meghagyá az éjszaki népeknek, ragadnának fegyvert, 's rohannának a' koloszsza, felfedezvén az ő hadvagyoknak a' déli európai földek' termékenységét, az ottani városok' kellemeit ?

Az ötödik század tehát, ha mint elv fontoltatik, egy a' legnevezetesebbek közül, mellyeket a' mult idő a' történetíró' vizsgálatinak kítár. Időszaka lévén a' rontásnak, időszaka a' teremtésnek, magában viselé a' mai egész polgárisodás' csiráját; ezen olly szelíd, olly csinos, olly illatos, olly kényelmes polgárisodását, mellyet apáink annyi szenvedéssel szereztenek számunkra, 's mellyet mi még is szüntelen kárhoztatunk, mert untat bennünket a' szerencse' állhatatlansága, és mivel sokkal könnyebbé lett az élet, hogysesm azt nagy becsben tartanók.

A' hatodik században Justiniánt látjuk a' keleti császárszéken ülni, 's azon nagy tartományok' visszaszerzésére törekedni, mellyeket a' barbárok' fegyvere, politicalai nevek, társasági kötelékek nélküli hirtokokká, sajátokká szagatott. Főleg Belizár és Narses jelesíték e' császár hadait, ki amaz iránt kegyetlenül háladatlan, 's ez iránt kevésbé háladatos lön. Ővé azonban a' dicsőség, hogy a' római törvényeket összeszedette, Codex Justinianus czím alatt; ezenkívül kihirdettette a' birodalom' törvénytudói' és bírái' határozatainak válogatott gyűjteményét, melly terjedelmes munka a' gögös Pandecta czímmel ékesítetett; az Institutumok' négy könyvét is neki köszönjük, mellyek mintegy kivonatai az érintett munkáknak. E' hármas tettet meg kell jegyeznünk; mert látni fogjuk, hogy a' jogtudomány' ezen emlékei az európai törvényadás alapjai lesznek, 's a' jogi oktatás' egyik legfontosabb részét teendik még mai napig is; 's valóban túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a' Justinián' pa-

rancsára készült Corpus Juris a' legbecsesebb hagyomány, melly az ó kor' polgárisodásáról a' maira szállott.

A' lombardok' Pannoniába nyomulta, hová Justinian által telepítették le, figyelmünkre nagyon méltó; mert kevéssel azután, Alboin' vezérlete alatt átkeltek éjszaki Italiába, 's a' monda szerint magokkal vivék oda a' feudalismus' azon szokásait, mellyek Európát terjedelmes hálójokkal befedvén, számos századokon által népnymó és királyokat háborgató kormánynyá alakultak. Alboint Cleph váltá fel, kit cselédei meggyilkoltak. Másfél évnyi ország-lása alatt meggyülvén a' lombardok a' királyi méltóságot, 30. vagy 36. fejedelmet választottak; a' nagy városok grófok', a' várak pedig várnagyok' parancsai alatt álltak. E' különös köztársaság 10. évig tartott. A' nemesség a' szegényeket csigázá, a' gazdagokat kirablá, feldűla mindent. Italia akkor, úgymond sz. Gergely, vad állatok' tanyájához hasonlított.

A' frankok által elfoglalt Gallia, vagy hogy rövidebben szóljunk, Frankhon, e' századi évkönyveiben merő vérengző tetteket mutat, mellyeket mi itten előadni nem fogunk. Azonban távol vagyunk a' történetírók' legnagyobb részének azon véleményétől, mintha a' merovingiek' történetírásának e' szaka egészen érdektelen volna, 's nem mondjuk például Hallammal, hogy csupa haszontalan és unalmas munka e' forradalmak' fonalát a' háborgások' és vérengzések' jelenetein keresztül követni, hol a' történetvizsgáló semmi fénysugárt, semmi érdekes pontot nem lel, mellyen fáradt szeme megnyughatnék. Sőt úgy hisszük, van sok látni és tanulni való azon történetekben, mellyeknek a' frank földek a' hatodik században nézőhelyei voltak. Észrevehető, miként alakul kicsinyenként a' polgári társaság political tekintetben; mint tér vissza a' rend; mint törekesznek napfényre mély nézetek, ámbár igen gyakran tör és méreg által. Igy Fredegonde és Brunehild világosan a' monarchiai egyiségre czéloztak, 's hogy ezen ösztönüket kielégítsék, egyik sem irtódzott vétekhez folyamodni, vétekhez, melly

mindig véráldozattal járt 's mindig új vétkeket szült. Véleményünk szerint rosszul ítéltek meg e' két asszony, mert bennök nem gyűlöletes vágytársakat, hanem inkább politicalai elleneket kellene látni, kik hogy czélt érjenek, kénytelenek anyagi erőt (hadat és gyilkosságot) használni olly időben, midőn az ész' eszköze (a' közvélemény és a' diplomacia) még nem volt kifejtve. Megmutatá mind a' kettő, hogy lelkök' mélyében olly nagyság 's talán olly érzékenység lakozik, melly ilyen században bámulásra méltó. A' roppant munkák, mellyekkel Brunehild' neve összekötte vagyon, 's mellyek közül néhány még maig is fenáll; az utak, hidak, mellyeket a' neki hódoló országban építetett, nem mutatják-e mind ezek, hogy ezen asszony előre érzé a' polgárisodást, melly az emberek' értelmi, politicalai, és kereskedési viszonyai által terjed és tökéleysül?

A' mi Fredegondát illeti, nem említvén azon hősi bátorságot, mellynek ő a' droissü ütközetben austrasiai Childebert ellen bizonyosságát adá, csak egy esetet hozunk fel, mellyet toursi Gergely, vele egykoru író ad elő. Fredegonde' és Chilperik király' fiai, ugymond Gergely, nehéz betegségbe esvén, ugy vélekedék Fredegonde, hogy talán büntetni akarja őt isten, gyermekeinek halálával, az általa elkövetett vétkekért: így szól tehát Chilperikhez, az ő férjéhez és büntársához; „Ime sokáig türe az isteni irgalom rosz cselekedeteinket; gyakran ostorozott bennünket lázzal és más bajakkal, 's mi nem javulánk meg. Gyermekeink közül meghaltak már néhányan; 's most a' szülék' könnyüi, az öregek' fohászai, az árvák' zokogásai, a' még életben maradtaknak is halálát okozandják, 's nem maradand reményünk valaki' számára gyűjthetni; kincseket szerzünk, 's nem tudjuk kinek. Kincseink, ragadmány- és átokkal teljesek, birtokos nélkül maradnak, Fér-e még pinczéinkbe több bor? Nincsenek-e magtáraink gabonával tele? Nincsenek-e kincstáraink tömve arannyal, ezüsttel, drágakövekkel, nyakkötőkkel és más fejedelmi ékességekkel? 'S ime elvesz-

tettük a' mi legszebbünk volt, elvesztettük fiainkat. Ha tehát megegyezel benne, jer, égessük el a' gyalázatos adó-lajstromokat, 's érjük be azzal a' mivel beérte Klotár király, a' te apád.“ A' midőn e' szavakat mondaná a' királyné, mellét öklével verdesé, azután pedig előadatta az ő városából öszszehordott lajstromokat. Tűzbe vetvén ezeket, a' királyhoz fordula, mondván; „Mi tartóztat téged? Cselekedjél, a' mint engem' cselekedni láttál: hogy, ha kedves gyermekeinket elvesztjük, legalább az örök büntetéstől menekedjünk. A' király bünbánattól elfogulva tűzbe hányata minden adó-lajstromot, 's elégetvén azokat, mindenfelé megtiltá ezen adók' jövendő beszédését.

Lehetett-e tehát olly szörnyü vétkes, olly borzasztó kegyetlen ezen anya, ki gyermekei iránt annyi szeretetet mutat; ez a' királyi nő, ki a' nép' sorsa enyhítéséről gondolkozik, ki bánatos könyüket hullat hibáiért, 's ki saját keble ellen dül, kétségbeestében? Lehet-e olly megrögzött a' vétekben, olly határtalanül gögös, ez a' királyné, ki magát vádolja 's megalázza isten előtt, 's ki az őt fenyegető rettenetes büntetés' igazságát megismeri?

De mellőzzük el a' közönséges következtetéseket, melyeket a' felhozott két tethől, Brunehild' és Fredegonda' javára húzni lehetne, 's menjünk át azokra, melyeket belőlök általában a' társaság' állapotjára nézve vonhatunk.

Látjuk, milly elömenetelt tett a' barbár egy század alatt! látjuk, mint haladt a' polgárisodás azon földön, mellyet az éjszak' fiai annyira pusztítottak, annyi rommal borítottak; Még alig egy százada, a' hódító csordák merő pusztító forgószél valának; védtelen prédára rohanni, megölni a' birtokost 's földét elfoglalni, zsákmányolás végett mindenfelé hadakozni; e' volt a' barbárnak, főnöknek vagy katonának czélja, 's újra meg újra kezdett foglalatossága! Rendre hiába intetik, neki nincs a' felöl fogalma; hiába kérdeztetik tőle a' jövendőnek eszméje, az ő durva lelke csak a' jelent látja. 'S ime! a' hatodik században megváltozott mind ez; a' barbár társaság a' polgárisodást 's ennek sikeres

eszközeit gyanítá, a' barbár társaság felfogá és gyakorlathá tevé a' rend eszméjét; tartományait utak hasítják, adója rendes lajstromok szerint szedetik be. A' főnök' tekintete királyságig, despotismusig emelkedett; a' mi a' népség' engedelmisségét sőt hódolását bizonyítja. Így tudta nélkül megy elő a' barbár szelídebb erkölcsök felé, 's a' szabadabb királyság a' hatalom' egységének megalapítását irányozza.

De Fredegonde' és Brunehild' gyermekei sokkal ifjabbak voltak, hogy sem a' királyi méltóság' terheinek megfelelhessenek, gazdag embereket, jeles harczolókat, tudós titoknokokat hitak tehát magok mellé, kik őket tanácsaikkal segítvén részt vettek a' fejedelmi hatalom' gyakorlásában. E' hatalom után sovárgó emberek azonban csak hamar csipdesték a' nép' jogait a' király' javára, későbbben pedig a' királyéit ön magok' hasznára A' VI. század' vége felé Franciaországban már erős és összetartó aristocratiát találunk, melly Childebertet és Gen-tránt kényszeríti az andelyi békekötésben kinyilatkoztatni, hogy nem állandó többé a' királyok' szabadságában az egyháziaknak, vagy világiaknak adományzott vagy utóbb adományzandó javakat tetszésök szerint viszszevenni. A' gyenge fejedelemtől ekképen kicsikart engedély által örökös nemesség alapítatott és függetlenné tetett a' fejedelemtől, kinek kedvét a' jótéteményben részesültek mind addig kényszerítettek keresni, engedelmisséget, hűséget, és készséget mutatva iránta. Ezentúl napról napra hanyatlik a' királyi hatalom, azonközben, míg az aristocratiá' hatalma napról napra nagyobb kiterjedést nyer, annyira, hogy végre a' palota' mairje, mint az aristocratiá' munkáló erejének személyesítője, a' királyi székről a' tehetetlen fejedelmet letaszítja, 's arra maga bátorodik ülni. A' VI. század tehát eleinte a' monarchiai egység' csiráját, későbbben pedig a' feudalis rendszer' korcsát mutatja. Azaz, a' VI. század, méhében hordá Franciaország' egész jövődjét, még a' nagy forradalmat, 's ennek okait is.

Állításom' helyességéről kiki meggyőződik, a' ki meggondolja, hogy I. Gergely' pápasága, a' római egyház' egyik legszebb szaka, a' papi uralkodás' megerősítését nagyon előmozdította, 's a' római széket a' politikai ügyekben majdnem az egész világ' birájává tette. Apapák' ezen óriási hatalma a' világra nézve bizonyosan sok jónak lehet forrása, midőn az egyházi trónon felvilágosult és erényes emberek ülendnek, mint nagy Gergely; hanem kincsszomjas és dicsvágyó papák' kezeiben, kik elfelejtik, hogy az evangéliom a' humanitás' alkotmánya, 's a' kik pápai méltóságukat szüntelen eszükben tartván nem eléggé fognak emlékezni arra, hogy keresztény papok: félelmes eszköze lehet és lesz is az elnyomásnak. Akkoron néma elégedetlenség ébredend az egyház' tekintete ellen, későbbben erőteljes ellentállás 's végre erőszakos visszahatás alapuland majd a' népek', majd a' királyok' részéről. A' XI. század, VII. Gergely' papa uralkodása alatt, fogja mutatni első általános jeleit azon küzdésnek, mellynek utójára szükségképen a' theocratiai hatalom' megbukásával kell végződnie. De ne előzzük meg az idöket, hanem térjünk inkább vissza a' VI. századra.

Britanniában, a' VI. században a' hétkirályság' megalapítása a' legnagyobb nevezetesség. Midőn a' százok hódításaik' gyümölcseit, mint látszik, békével éldelni akarták, más germán népségek a' hódított ország' megosztására kényszeríték őket. A' Tower és Tweed közt partra szállt angolok egyesülvén a' piktekkal, tüzzel vassal pusztítván az országot, mind a' győzelmeseket mind a' legyőzteket kényszeríték helyet adni, 's az ország' uraivá tevék magokat. Hét királyság emelkedett akkor Nagybritanniában, angol-szász heptarchia' neve alatt. Ezek szövetséget képeztek, mellynek kapcsa a' közérdek, középpontja pedig a' Wittenagemot vagy bölcsek' gyűlése nevü diéta volt. Ez a' heptarchia négy szász királyságból (Kent, Sussex, Wessex, és Essex) és három

angol királyságból (Northumberland, Nyugotanglia és Mercie) állott.

A' gothok egyre urai voltak Spanyolországnak, mellyet ők, ugymond Roux-Ferrand, a' legundokabb baromiséggal kormányoztak. Bocsánatot kérünk a' tudós szerzötöl, de mi nem lehetünk egészen véleményén. A' spanyolországi gothok' törvényadása világosan mutatja, hogy e' népek' a' polgárisodás' ösvényén messzebb haladtak, mint a' szomszédságukban lakó egyéb hódító néptörzsökök; 's a' történetírásban mindig úgy jelennek meg előttünk, mint a' római administratio' nyomdokait lehetőségig követni szeretők. 'S maga Roux-Ferrand is megvallja, hogy a' vizigothok' törvényadása gyakran használja a' római elemet, 's hogy mindig látszik rajta a' tanult 's polgárisodott papság' befolyása. Tagadhatatlan is, hogy a' *Forum judicum*, a' szokásoknak az V. században Eurik király' parancsára összeszedett gyűjteménye, philosophiai és vallási törvényadói bélyeget visel, minöt más győztes népeknél hiában keresnénk. A' VI. század' kezdetében Alarik, a' toulousei vizigoth király összegyűjteté a' római törvényeket, 's *Breviarium Aniani* név alatt törvénykönyvet teve közzé római alattvalói számára.

Mivel már a' római birodalom' különféle részeiben letelepült barbár csordák' törvényadásáról szoltunk, megjegyezzük, hogy elmellőzván a' vizigothokat, a' többieknél a' meggyőzött népekkeli egyesülésre, és következképen a' római erkölcsök' elfogadására különböző hajlandóságot veszünk észre. Ott, hol a' meghódítatott rómaid a' törvény a' győztes barbárral egyenlőnek tekintí, világos, hogy ez amannak erkölceit ellenkezés nélkül fogadhatja el; de hol a' törvény a' barbárt a' rómainál nagyobb becsü lénynek tartja: ott bizonyosan nem keveredik amaz ezzel össze. Ez így lévén, ha tekintjük a' sáli frankok', ripuári frankok' és burgundiak' törvényadását; úgy találjuk, hogy a' burgundiaknál a' barbár és a' római egyenlő elsőséggel éltek, 's törvény szerint ugyan-

azon becsők volt. A' burgundi és a' római egyenlő állapotban legyenek, úgymond a' törvény, 's e' jótékony rendelkezését gyakran ismétli. A' ripuáriaknál már máskép' állt a' golog; ezeknek törvénykönyvében ezt olvassuk: „Ha valamely ripuári idegen frankot öl meg, kétszáz sollal lakol aranyban. Ha idegen burgundit ölt meg, ítéltesék 160. solra aranyban. Ha idegen németet, frieset, bajor, szászt ölt meg, lakoljon 160, sollal aranyban. Ha idegen rómaid ölt meg, bünhődjék 100. sollal aranyban.“ Ime a' törvényadásban a' római az ő földjére települt barbárral nem áll egy fokon: csak felényit ér mint ez; a' sáli frankoknál a' különbség még sokkal szembetűnőbb: Ha valamely római frankot rabolt ki, 2500. denarra ítéltesék. Ha frank rablott ki rómaid, ítéltesék 1200. denarra. De még inkább kitűnik ezen különbség a' következő törvényből, a' ki nagy vadászkutyát lop, az állat' értékén és a' per' költségén túl 1800. denárt fizessen. E' szerint a' vadászkutya tolvaj két annyira büntetetik, mint a' római embert kirabló barbár! Ugyanazon törvénynek egy czikkelye így szól; Ha valamely frank törvényes ok nélkül füz lánczra egy rómaid, bünhődjék 600. denárral. A' római ember' szabadsága elleni vétek tehát két harmaddal csekélyebb, mint a' vadászkutya-lopás! Valóban igen kevésre becsülték a' sáli frankok a' rómaidakat, 's számos esztendőknék kellett lefolyniok, míg a' győztesek' gögje a' meggyőzöttekkel benső szövetséget megengedé.

Szeretnők e' fontos tárgy feletti vizsgálatinkat tovább is folytatni, de a' hely' szüke nem engedi; befejezzük tehát azon megjegyzéssel, hogy a' ripuáriak' törvényében több rendeletet találunk, mellyek a' vétség- vagy vétekről vádoltatott embernek megengedik, hogy ártatlanságát tanúk által bizonyítsa. Úgy hisszük, szükségtelen ez esemény' erkölcsi fontosságát, és azon befolyást bizonyítgatni, mellyel a' törvények' szerkezetére birnia kellett a' későbbi időkben, midőn a' szelidebb erkölcsök és a' felvilágosultabb ész a' törvényes párviadalt eltörlötték.

Vége nem hagyhatjuk el ezen időszakot, (mellyben a' szerzetesi életet sz. Benedek keletről nyugotra behozta) a' nélkül, hogy meg ne említsük, mikép' az 570dik évi september' 10kén koreisch néptörzsökben egy gyermek születék, kinek lángesze hatalmas befolyást volt gyakorlandó a' világ' sorsára. E' gyermek Mahomed volt, az Izlam' alapítója, azon hadiszellemü vallásé, melly két századdal utóbb becsapott Európába, hogy művészeteket tudományokat és literaturát hozzon ide, 's e' világrész' szokásait, erkölceit és törvényeit tökélyesítse.

A' VII. század nem sokáig tartóztatja figyelmünket. A' keleti császárszág Constantin' alávaló és tehetetlen utódjai alatt egyre jobban hanyatlik; a' nyugot, az Alboinok', Alarikok', és Chlodvigok' ügyetlen és durva örökösei alatt, napról napra jobban elmerül a' barbárság- és tudatlanságba. Miként a' polgári világ, úgymond Guizot úgy maga az egyház is barbárságba süllyedt. Ez az ő második állapotja. Ha összehasonlítjuk a' VIII. századbeli egyházi évkönyveket az előbbi századbeliekkel, a' különbséget véghetetlennek találjuk. A' római polgárisodásnak minden nyoma, még nyelve is elveszett. Egyfelől barbárok lépnek a' papi rendbe, papok 's püspökök lesznek; másfelől pedig püspökök fogadják el a' barbár életet, 's a' nélkül, hogy püspökségökről le mondanának, csapatfőnökökké lesznek, csatangolnak az országban rabolva, 's hadakozva, mint Chlodvig' bajtársai. Toursi Gergely több püspököt említ, kik ekkép' éltenek.

A' pápák azonban nemcsak megtartani, hanem nevelni is tudták hatalmokat azonközben, hogy a' szerzetes, rend Európában felette gyorsan kifejlett. A' szerzetesek inkább hatottak a' barbárok' képzelődő tehetségére, mint a' világi papok, úgymond az imént említett történetíró; számuk 's életök' különössége tiszteletet gerjesztett. A' világi papság, a' püspök, az egyszerű pap, nem volt többé ujság a' barbárok előtt, kik már megszokták őket látni, üldözni, rabolni. Ellenben valami zárdát, egy szent helyen összegyülekezett annyi szent embert meg-

támadni, felette nagy véteknek tartatott. Így a' zárdák a' barbár időszak alatt menedékhelyei levének az egyháznak, miként az egyház menedékhelyök volt a' világiaknak.

A' mi Franciaországot illeti, ez időből két esemény méltó leginkább figyelmünkre.

Első a' Párisban 615. esztendőben tartatott gyűlés, mellyben az egyházi és világi aristocratia az adomány javak' örökségét megerősíteté. Ez időtől fogva a' királyi hatalom egyre csökkent, a' nemesség ellenben egyre erősebb és függetlenebb lön.

A' második nevezetes esemény a' palota-mairek' hatalmának folytonos és szakadatlan növekedése. A' göggyében elvakult, 's a' királyi hatalom' csökkentésére szolgáló alkalmakat és eszközöket megragadni mindig kész aristocratia, a' mairekben általános felszabadulásának tanulékony eszközeit véle találni, 's nem vevé észre, hogy e' nagy tisztviselők őt használák saját felemelkedésök' tanulékony eszközéül. Ők ugyanis III. Thierri alatt a' Mars mezei törvényadó népgyűléseket helyre állítván, ez által még inkább gyengíték a' királyi felséget; a' népet ellenben magok iránt lekötelezék, sőt a' papi rend' gyámolítását is előre készítették.

Utóbb észrevette hibáját a' nemesség, 's iparkodott azt jóvá tenni; de már későn.

A' VIIIik században a' konstantinápolyi trón vallási vetekedések' színpadjává alakult. A' képviselők' felekezete buzgó pártolókra talált a' császári bíbor alatt. A' finom eszü és erős akaratu III. Leo becses lelki tulajdonait sz. apróságokról fecsegésre használá: a' birodalom' védelmezése helyett, számüzé a' képeket.

A' VIIIik században Francia- és Spanyolországokban egyesülnek Európa' minden nevezetes eseményei.

Franciaországban az alatt, hogy számos király észrevétlenül viselé a' királyi czímet, tetteg Pipin, a' maire, uralkodott. Ennek fia még gyermekkorában váltá fel atyját, 's némélly, hasonló esetben elkerülhetlen za-

var után átvevé az ország' kormányát, 's jeles győzödelmeket viva ki. Az alatt, míg Károly, ki utóbb Martell melléknévvel diszesíteték, a' németeket, bajorokat, és szászokat megverte, a' szaraczénok, Spanyolország' urai, ellepék Narbonne-t és Septimániát, átfuták Franciaország' síkjait, 's egész Poitiers-ig haladának, a' hol Károly' vitézsége egy híres ütközetben győzedelmet vett rajtok. De a' halál elragadta őt diadalma' közepette; Franciaország' s az egyház neki köszöntek mindent, és még is emléke megbecstelenítetett, 's lelke kárhoztattott a' papság által, mert vazalljait egyházi jószágokkal jutalmazá. Halála előtt megosztá hatalmát három fia között. Pipin, ezeknek egyike, a' más kettőt nyakáról lerádván, egyedül uralkodott. De a' népek, akar politicából, akar régi szokásnál fogva, még egyre szítottak törvényes királyukhoz; Pipin tehát, hogy nekik eleget tegyen, valamely zárdából előkeresi az utósó merovingit, kit III. Childeriknek nevezett. Azonban csakhamar meguná ezen árnyékkirályt, 's visszakiüldé zárdába; maga pedig, bizván a' nemesség' pártfogásában, feltevé fejére a' királyi koronát. Miután a' nép által is kikiáltatott volna, hogy méltóságának vallási caractert is adjon, felavattasát és Zachariás pápa' helybenhagyását szorgalmazta. „Inkább e' legyen király, ki különben is a' legfelsőbb hatalmat gyakorolja“, így válaszola a' pápa; 's ezen mély politicalai értelmű szó mind a' francia király' erejét, mind a' pápa' egyházi hatalmát nevelte.

Az egyházi főnökök' nagyralátása napról napra növekedett: most már nem elégedtek ők meg azzal, hogy a' földön Krisztus' lelki képviselőinek tekintessenek, hanem az isteni hatalom' világi képviselői közt is helyt akarnak foglalni, 's kémlelék azon kedvező pillanatot, mellyben nem evangeliomi alázatosság sugallta tervüket kivihelessék. Ez az idő elérkezett. II. István hadakozván a' lombardiakkal, hasznára fordítá a' bitorló' helyezését; elmene Franciaországba, felszentelé Pipint és gyermekeit, 's annak segítségét szorgalmazta. Pipin meg-

veré Astolfot, a' lombardiak' királyát, két izben, 's kényszeríté mindent visszaadni, mit a' pápától elvett volt. A' római egyház, ugymond Bossuet, sohasem nyert szebb ajándékot, mint akkor ezen kegyes fejedelemtől. Azután a' szászok és szaracénok ellen fordítá fegyvereit, melly utóbbiaktól elvévén Septimániát, Franciaországhoz kapcsolta. Aquitania' herczegsége is egyesítetett a' koronával. Időközben a' pápa újra megboszonkodván a' lombardiakra., még egyszer megkeresé Pipint, kinek segedelmével újra elégtételt nyert.

Pipin, trónra léptével véget vetett a' monarchiai elsőségért Austrasia és Neustria közt két század óta folytatott küzdelemnek, melly Brunehild és Fredegonde által kezdetvén, eleinte II. Clotár' személyében Neustriának és Fredegondének adá a' diadalt, most pedig Pipin' személyében Brunehildet és Austrasiát tevé végképen győztessé. E' nagy változást leginkább az okozta, hogy a' nyugoti és déli frankok nagyon gyéren voltak elszórva a' gallo-romaiak közt, 's így nálók a' hadiszellem csakhamar hanyatlott; az éjszakiak és keletiek ellenben nem csak kevesbé voltak kitétetve az elpuhulás' veszélyének, mivel sokkal számosabban laktak együtt, hanem ezen felül még egyre pótolattak is soraik mind azok által, kik Germániából akar szerencse vadászat', akár pedig az új vallás' kedvéért a' keresztény királyok' birodalmába költöztek.

Pipin meghal; fia Károly csakhamar egyedüli urává lévén a' birodalomnak, neveli azt győzödelmei és igazgatása által, melly neki nagy nevet szerez: győzetlen kara irgalom nélkül sujt mindent, ki hatalmának ellentáll; más részről pedig nemes lelke míveli a' tudományokat és litteraturát, jutalmazza a' művészetet és híres írókat; öszszehija 's letelepíti maga körül Európa' minden jeles eszü embereit; 's ő, a' mindnyájoknál jelesebb eszü, országainak közepette academiát alapít, 's iskolákat tervez állítani, hogy általok a' világság birodalma' minden részeiben terjesztessék; miután

pedig a' császári czímmel magában a' caesarok' városában ünnepélyesen felruháztatott volna, a' császári koronának visszaadja régi fényét, 's nyugotot ismét a' világ' fejévé teszi. Azonban alig hogy meghal 'nagy Károly, azonnal eltűnik Europa' egeről az újjá születő polgárisodás' napja, a' nagy birodalom darabokra szakadoz, a' győztes barbárság újra kiterjeszti ólom karját az elvadult népek fölé: a' nyugot megint holttetemmé válik, melly csak időről időre vonaglik galvanicus rángásokkal.

Szomorú igazság, de szerencsétlenségünkre minden népek' történetírása bizonyítja, hogy az eszök által száradukon felül emelkedett fejedelmek, országlásuk' munkájának ritkán adhattak tartós alapokat. Oka pedig ennek az, mivel magokon kívül elég szilárd alapot nem találhatván, az emelni szándéklott épületnek, egyedül saját lelkök' erejére kellett támaszkodniok; 's így mihelyt a' szerencse tőlök elpártolt, vagy a' halál éltöknek véget vetett, velek együtt az épület is összeroskadt. A' népek, kiknek büszkeségét vagy érdekét a' kolossz megbántá, ennek halála után tüstént fellázzadnak; 's ebből ered, hogy a' hatalom' és fény' napjait nem ritkán szolgaság' és setétség' esztendei követik.

De nem szándékunk ez uttal a' nyolczadik század után következő társas életi tüneményeket vizsgálni; megmaradván tehát azon korlátok között, mellyeket Roux-Ferrand mai taglalatunk' tárgyául szolgáló kötetének szabott, feljegyezzük, hogy nagy Károly' országlása' első felében keletkezett Európában az a' fényes hadi rend, melly lovagság' neve alatt ismeretes.

A' lovagság' bölcseje, több író szerint, éjszakon volna keresendő; mások azonban úgy hiszik, és talán méltán, hogy annak eredetét az arabok' európai földre települtének köszönjük. E' népek' kalandos szelleme, hadi szokásaik, katonai pompájok, az ő hajlandóságuk minden ünnepély iránt, hol a' bátorságot ki lehetett tüntetni, az ő galanteriájok a' szép nem iránt, mind ezen

elemek a' lovagságban szinte feltaláltak, 's annak különböztető, vonásait sőt fő bélyegét teszik. Már pedig felette csodálatos volna, az ázsiai és afrikai forró vidékekről jövő népeket, 's az éjszaki Európa' hideg tartományaiból kiindult törzsököket egymással a' mi szárazföldünkön ugyanazon izlés-, erkölcsök- és szokásoktól lelkesülten találkozni látnunk! Illyetén hasonlóság egyáltalán ellene van a' valószínűségnek, 's úgy hisszük, a' lehetőségnek is. Ezen felül ha megfontoljuk, hogy az Izlám' követői egészen kifejtett és megállapított vallással, eredeti és teljes törvényekkel 's polgárisodással érkeztek Európába, azonközben, hogy az európai társaság mind ezeknek hiával és képződési állapotban volt: könnyen át fogjuk látni, hogy az arabok az európaiaktól keveset kölcsönözhettek, Európa ellenben kénytelen volt az araboktól sokat kölcsönözni. Azonban legyen bár mint a' dolog, elég, hogy a' lovagság, azaz nem többé a' barbár' vad és rontó bátorsága, hanem a' polgárisodott ember' emberi és gyakran óthalmazó bátorsága a' nyolczadik században jelenik meg. Ez tehát megint egy új társasági elem, új előmenetel, a' polgárisodás' évkönyveibe méltán bejegyzendő.

Az arabok' Európába jövelele még más tekintetektől is megérdemli figyelmünket. Az ugyanis nem annyira hadi sereg' előnyomulása volt, mint inkább hódító népek' költözése. Új meg új csapatok tódultak napenként Spanyolországba, 's midőn ennek földjét kényelmes befogadtatásukra elegendőnek nem találták, a' nép' feleslege a' frank birtokokra rohant. Itt eleinte kedvezett nekik a' szerencse, de utóbb annyira elpártolt tőlök, hogy a' tourainei síkon, Martell Károly' fegyverei által háromszázezer holtat vesztenének. Tettek ők ugyan még több izben is próbát a' frank föld' elfoglalására, de mindig siker nélkül; végre pedig rövid Pipin keserűen éreztette velek, hogy még távol az idő, mellyben nem lesznek többé Pyraenaeusok Francia- és Spanyolországok közt.

Nem szándékunk fejtegetni, mi lett volna sorsa az európai polgárisodásnak és a' kereszténységnek, ha a' Koran' követői Franciaországot meghódíthatják; csupán azt jegyezzük meg, hogy az arabok' mindig fenyegető jelenléte Spanyolországban, 's az ő telepítvényeik az európai szárazföld' több pontján, a' keresztény nemzeteket egy közös érdekekben egyesítették, 's a' népeket és az egyházat egyre szorosabban kapcsolták egymáshoz; azaz: hogy Spanyolország' elfoglaltatása az arabok által az európai egységre hatalmas befolyással volt.

Szükség-e megemlítnünk, hogy nagy Károly, harmincz éves háboru és öldöklés után, végre kényszerítette az addig győzetlen szászokat törvényei' és vallása' elfogadására? 's hogy Velence, a' vizek' közepette egy marok szökevény által alapított köztársaság, a' 8dik században már olly erős volt, hogy a' frankok' fegyvereit dicsően visszaverte?

Már most az a' kérdés támadhat: haladt-e vagy hanyatlott az európai polgárisodás azon időszak alatt, melyet átfutottunk? E' kérdésre Roux-Ferrand' mély ítéletű végszavaival felelünk. „A' barbárok' berohanása kétségkívül iszonyu szerencsétlenség volt az akkori nemzedékekre, mint Tiberius' és Nero' országlása a' 2dik században éltekre nézve; de a' zsarnokok' országlása, a' zsarnokságot megutáltatván, nem hozza-e magával a' szabadságot? a' berohanás, a' szabadság' kicsapongásai és rendetlenségei nem hozzák-e magokkal a' rendet és nyugalmat? 'S ezen kétség kívül számos-, és sokakra nézve gyászos tapasztalatokból nem fejlődik-e ki valami erkölcsi igazság? Sőt magából ezen látszólag minden értelmességet előlő berohanásból nem fejlődött-e ki új világosság? A' déli emberek' vegyülete az éjszakiakkal nem szült-e erőteljes bátorságot azoknál, simaságot ezeknél, 's változatosságot mindenfelé, melly annyira különbözteti Európát a' mozdulatlan Ázsiától? A' római birodalom' alattvalóinak alacsonyságát kiirtá a' vándor népek' szabad szelleme; a' vándorok' vadságát ellenben szeli-

dité a' déli népek' polgárisodása. Az álpolgárisodás' mocs-
kát viselő elfajult népek' vétkei elenyéztek, a' germán er-
kölcök' szigorúsága előtt; a' ki ezen kételkedik, hason-
litsa össze a' romai évkönyveket és a' barbár törvénye-
ket. Ez utóbbiak hozták vissza a' szemérmet, melyet
a' rómaiak olly régóta elfeledtek, az addig ismeretlen
szeretetet pedig a' kereszténység oltotta a' népekbe. Za-
vartan forrott minden több századon által; de e' forra-
dalomból új polgárisodás keletkezett, az előbbinél hason-
lithatlanúl gazdagabb, termékenyebb és teljesebb azon
erővel, melly mindent éltet és lelkesít."

(*France Littéraire*. 1833ki X. k. és 1835ki III. füzeté után).

ZSIVORA GYÖRGY.

VI.

OKLEVELES TOLDALÉK.

XIII.

Kálmán győri püspök' 1356-ki octob. 13-kán költ, Mihályi és Beled megyés papjaihoz, mint a' rábaközi alesperestséghez, nem sz. Andráson, hanem a' viczai sz. Ferencz' kápolnájába temetkezett viczaiak iránt, intézett levele.

„**N**os Colomanus dei et apostolica gracia Episcopus ecclesie Jauriensis vobis discretis viris et honestis vycarchydiacono de *Rabakus* Thome de *Myhaly* et Thome de *Beledy* ecclesiarum Rectoribus salutem paterna cum benedictione Exueridica relacione nobilis viri et honesti magistri Adam nobilis de *Fortunadsalua* percepi-mus quod plebezany et populi de *Wÿcha* matricem ecclesiam ipsorum de *villa sancti Andree* pro sepultura relinquissent et quedam (igy) Capellam in prescripta villa *Vicha* in honore (igy) sancti Francissi edificatam elegissent cum in Jure cautum in veniatur ut Jura matricÿs ecclesie diminui non possint sed magis augmen-tari Idcirco vestre deuocioni in virtute sancte obedien-cie et sub excommunicacionis pena in ponimus quatenus mox literis nostris receptis ad predictam villam *Vÿcha* vocatam accedatis et ipsos prescriptos plebezanos et populos in Sepedicta villa existentes ad hoc inducatis et coartetis (igy) ut adata presencium nullam sepulturam in ibi habere dinoscantur quod si vestris amonicionibus ec-cliaisticis (igy) pro hÿbentur benequidem alioquin ipsos singulis diebus dominicÿs et festiuis *extinctis Candelis et pulsatis Campanis excommunicetis* et excom-municatos fore promulgetis In super siquos defunctos in eadem Capella uel extra capellam sepeliuissent tunc sub

premissa pena excommunicationis recipere, et ad matricem ecclesiam sancti Andree deportarý faciatis et in eadem sepeliri Datum Jaurini quinta feria proxima in quindenis beati Michaelis archangeli anno domini M. CCC-mo L-mo Sexto.“

Iróhártján eredetileg nyílt alkatban hitelesen költ példányomból; a' püspök' monoruan csúcsos pecséte, mellynek nagyobb átmérője 2,72'' kisebb általlója pedig 1,94'' (bécsi hüvelyk), az oklevélen keresztül vont hártyakötélékkel volt megerősítve, 's annak hátára veresviaszba nyomva, mellyből mivel eltöredezett, Kálmán' nemzetségi czimere, mit sajnálhatni, többé ki nem vehető.

Az egyházi átok azon időben épen nem volt szokatlan; az esztergami érsek 1231. és 1267-ki törvényeink' befejezése szerint, az alá veheté magát a' királyt, ha az az ország' sz. Istvántól engedett arany, az az: aranypecsét alatt megerősített szabadságait megsérténé *). Az oklevélben említett egyházi átok' szertartására nézve, 1280-dik évi oklevélben is ezek állanak: „*Sicut moris et juris est — — pulsatis campanis, et extinctis candelis — totam terram Dominae reginae senioris ecclesiastico subieci interdicto.*“ Az 1417ki ítéletlevélben ugyanaz foglaltatik: „*Incensis et extinctis candelis, pulsatisque campanis*“ **).

Kálmán győri püspök' majd homályba sülyedt eredetét a' mi illeti; Robert Károly egyébként istenfélő 's áhitatos királyunknak (1308—1342) volt Kálmán nevű, törvénytelen ölelésből 1318-ban született fia; mint a' királysága alatt íratott pozsoni krónikában olvastatik következőleg: „*Eodem anno (1318) Rex habuit filium ex concubina sua, quam acceperat de magna insula*

*) Josephi Nic. Kovachich, Sylloge Decretorum Comit. Pesthini, 1818. 8. Tom. I. p. 10. et 14.

**) Mart. Georg. et Jos. Nic. Kovachich, Astraea. Budae, 1823. 8. Tom. II. p. 230.

Danubii, quem appellavit Colomannum.“ *) Ugyan az mondatik azon dubniczai krónikában, melly Illésházy István gróf nagylelkűségéből nem régen jutott a’ nemzeti muzeum’ birtokába, és mellyhez férhetni felette nehéz, sorai Kálmánra nézve ezek: „*Eodem anno (1318) rex habuit de concubina sua, quam acceperat de magna insula Danubii, filium, quem appellavit Colomannum.*“ **)

Kálmán’ első ifjusága felől halgat a’ történet; annyi bizonyos, hogy papnak, hihetőleg Esztergamban neveltetik, legalább az ottani keresztes barátok’ monostorában költ 1328-ki oklevélben találtatik: „*Paulus filius Petri, Magister Domini Colomanni Ducis.*“ Őt, mivel egyházi rendbe lépett, előbb XXII. János (1316 — 1334) pápa, utóbb XII. Benedek (1334 — 1342) oldozá fel születési akadályától. Báthori András nagyváradai püspök 1335-ki jun. 24-kén arról tudósítá a’ pápát, hogy Kálmán, korának 17-ik évébe lépett, mit születése idejével (1318+17=1335) megegyező-

*) Georgii Pray, Specimen Hierarchiae Hungaricae. Posonii et Cassoviae, 1779. 4. P. II. p. 172. e).

**) E’ felette nagy érdekű krónika igazolja azt is, hogy mindig van könyv- és levéltárak’ rejtkeiben, mit régi homályból méltó napfényre hozni; nem is szükség a’ XIV. században íratott bécsi képes krónikát, mellyet Thuróczi János kiadott, kettőre osztanunk, és helytelenül *Thuróczi* és *Thurr.* két különböző krónikának tartanunk (Cod. Dipl. Tom. IX. Vol. V. p. XVI). Miféle évkönyveket említ Zsigmond királyunk’ 1405-diki törvénye, mellynek bevezetésében ez áll: „*Prout in Cronicis legitur Hungarorum.*“ ? Vagy hol rejtkezik még azon krónikánk, mellyet Barovius következőleg említ: „*Si unusquidam scriptor barbarus, nomine Marcus, maiorum nostrorum originem ac res gestas in adversaria non retulisset: peregrini certe ac hospites in ipso natali solo esse cogeremur. Ex eo enim Thuroczius materiam scribendi sumpsit omnem.*“ ? (Joannis Decii Barovii, Syntagma Institutionum Juris Imperialis, ac Ungarici. Claudiopoli, 1593. 4. In Praefat. s. p.)

nek látván Pray György, azt gyanítá, hogy ez az úgy is papnak neveltetett Kálmán nevezteték ki 1338-ban győri püspökké *).

E' Pray' véleménye ellen utóbb Katona István kelt ki, ha az úgy mond alapos, akkor 1318-ban született Kálmán 1338-ban győri püspökké nem lehetett; vagy a' mi egyre megyen: az 1338-ban győri püspökké neveztetett Kálmán, 1318-ban nem születetett; Róbert Károly ugyan is 1317 végével veszté el nőjét, Máriát, és 1318-ban már ismét volt neje, Beatrix. **) Ez azonban még is akként történt, mint Pray gyanítá; mert XII. Benedek pápa' 1335-ben költ, és Kálmánt valamint születési, úgy korbelt akadálytól felmentő levelében írja; „*Colomannus, natus carissimi in Christo filii nostri Caroli, Hungariae illustris Regis - - de rege conjugato, et soluta genitus,*“ ***)

Nem is volt Batthyáni Ignácznak helyes oka, inkább Katona István' ellenvetésére ügyelni, mint Pray véleményét követni; még is azon imént érintett Benedek pápa' levelének közlése után nyilván írja; „*Quid Colomanno huic deinceps factum sit, non liquet.*“

Fejér György, kiírván Batthyáni, után azon pápa' levelét megjegyzi, hogy Kálmán, pápának ezen ajánlatára esztergami prépostnak választaték. ****)

Ezek szerint, ha Kálmánunk neveztetett is 1335-ben esztergami prépostnak, a' mi úgy lehet: homályba sülyedt volna utóbbi sorsa, bizonytalan maradna, okle-

*) Specimen Hierarchiae Hungaricae. Poson. et Cas. 1779. 4. P. II. p. 173. a.)

**) Stephani Katona, Historia Critica. Budae, 1788. 8. Tom. VIII. p. 380. et seq.

**) Ignatii de Batthyán S. Gerardi scripta et acta, cum serie Episcoporum Chanadiens. Albo-Carolinae, 1790 4. In serie Episcop. p. 28—30.

**) Cod. Dipl. Tom. VIII. Vol. IV. p. 101. Cft. Index Cod. Dipl. stirpis Arpadiano Andegavensis p. 167.

velünk Kálmán nevü györi püspöke Robert Károly királyunk' törvénytelen, fia volt-e, vagy más Kálmán: ha az oklevelekkel hiven megegyező évkönyveink nem nyújtanának hiteles bizonytságot. Ám de Muglen Henrik, Kézai Simon krónikájának 1358—1369 évek közötti német fordítója, 's 1333-ig folytatója feljegyzette; „*In demselben iar (1318) het der Kunig einen sun pey seiner ammen vnd nante den Coloman vnd macht in pischhoff tzu rab.*“ *)

A' györi püspökök' sorát iróink ismét különbözöleg adják elé; Károlyi Lőrincz volt györi nagyprépost 1346-ra először Vilmost, ennek akar elhunytá, akár áttétele után pedig ugyan azon évre Kálmánt helyhez-teti a' györi püspökszékbe; mert miként állítja, Vilmos-ra nézve azon évről oklevelet olvasott **). Pray György, 1338-tól 1373-ig Kálmánt teszen egyedül, azonban megjegyzi, hogy ha Károlyi oklevele bizonyos, úgy ez időre két különbözö Kálmánt kellene tennünk, és Vilmost 1346-ra e' két Kálmán közé soroznunk ***). Schoenvisner István e' két Kálmánt már nyilván megkülönböz-tetvén, 1338—1345. II. Kálmánt, 1346-ra Károlyi oklevelére hivatkozva Vilmost, és 1346—1373-ig III. Kálmánt helyeztet a' györi püspökök' sorába ****). Két különbözö Kálmánt ad elé Román is, az ezek közé 1346-ra sorozott Vilmosra nézve szinte Károlyi' okleve-lére idézve *****)- Lukácsy, hogy többet ne említsek,

*) Mart. G. Kovachich, Sammlung kleiner noch unge-druckter Stücke. Ofen, 1805. 8. I. B. kap. LXIX. 90.

**) Laurentii Károlyi, Speculum Jaurinensis Ecclesiae. Jaurini, 1747. fol. p. 60. et seq.

***) Georgii Pray, Specimen Hierarchiae Hungaricae. Posonii et Cassoviae, 1776. 4. P. I. p. 318.

****) Stephani Schoenvisner, Antiquit, et Hist. Sabarien. Pestini, 1791. 4. L. VII. c. VI. p. 255. et seqent.

*****) Romani a S. Venantio Carmelitae discalceati, Syllabus Praesulum Jaurinensium. Jaurini, 1794. et 1822. 4. p. 27.

a' györi püspökök' sorát, mint látszik. Román idézett munkájának 1822-ki kiadása után szerkeszté *), csak hogy a' püspökök' évsorában az 1150-dik évet 1158-ra változtatá; az 1430-kát pedig 1630-ra igazítá.

Ezekből világos, hogy íróink egymást követve, Vilmos' 1346-ki györi püspökségére nézve egyedül Károlyi Lőrincz' oklevelére támaszkodnak; Vilmos, mond Károlyi, 1346-ban; mert ő erősíté meg Révfülöpy püspöki helység' általunk olvasott privilegiumát. Igen, de hol olvasta ezt? eredetiében-e, vagy másolatban? ha úgy, hiteles volt-e? És ha már olvasta, ha jól olvasta: miért nem adta azt ki, mint elhatározót, és Vilmos' püspökségének egyetlenegy nyomát? melyet méltó volna felkeresni, méltó hitelességét kivált Vilmos nevére, 's költének idejére nézve vizsgálat alá venni; addig a' körülmények, és az adatok' egybevetésénél fogva sem Vilmos 1346-ra, sem Demeter 1366-ra **), nem foglalhatnak igazságos helyet a' györi püspökök' sorában; hanem kénytelenek vagyunk, a' Vilmos előtti, 's utáni Kálmánt azonosítani, és györi püspökségét mind Vilmos mind Demeter' kihagyásával 1338-tól 1374-ig bezárólag kiterjeszteni.

*) Tudom. Gyűjt. Pesten, 1824. 8. IV. k. 60—63. l.

***) Cod. Dipl. Tom. IX. Vol. III. p. 572.

XIV.

A' györi káptalan' II. Gara Miklós nádor' 1428-ki apr. 28-kán költ iktatási parancsára zalogképen végbevitt beiktatásról azon évi máj. 14-kén költ tudósítása.

„Magnifico viro domino *Nicolao de Gara* Regni Hungarie palatino et *Judici Comanorum* domino et Amicorum honorando *Capitulum ecclesie Jauriensis* Amicie et honoris continuum incrementum literas vestras Statutorias nobis directas honore quo decuit recepimus in hec verba. Amicis suis Reverendis *Capitulo ecclesie Jauriensis* *Nicolaus de Gara* Regni Hungarie palatinus et *Judex Comanorum* Amicicium paratam cum honore dicitur nobis impersonis *Georgÿ Dominici Joseph* et *Emerici* filiorum *Petri* ac nobilis domine *Clara* vocate consortis *Laurencÿ* alias relicte condam *Johannis* filÿ predicti *Petri de Wadasfalwa* Quod ipsi in dominium cuiusdam terre seu possessionis *fferthonadsfalua* vocate inter possessiones seu terras *Zenthandrás* et *Felzerincha* vocatas penes fluuium *Raba* in vicinitate prefate possessionis *Vadasfalua* in *Comitatu Soproniensi* districtus de *Rabakuz* existentes ipsos titulo pignoris concernentes legitime vellent introire Superquo vestram Amicicium presentibus petimus diligenter, quatenus vestrum mittatis hominem protestimonio fidedignum Quo presente *Elyas* filius *Nicolai de Edwy* vel *Nicolaus* filius *Blasy* de eadem aut *Petrus* frater eiusdem sin *Georgius* filius *Johannis* de eadem siue *Valentinus* neue *Petrus* filÿ *Ladislai* de *Pastor* an *Lucas* filius *Georgÿ* de *Thata* Alÿs absentibus homo noster adfaciem dicte possessionis

Ferthonadfalua vicinis et conmetaneis eiusdem vniuersis inibi legitime conuocatis et presentibus accedendo introducat prefatum *Georgium* et alios predictos in dominium eiusdem Statuatque eandem eisdem premissis titulo pignoris ipsis incumbenti possidendam Si non fuerit contradictum contradictores vero siqui fuerint Citet ipsos contra Annotatum *Georgium* et alios predictos nostram in presenciam ad terminum competentem rationem contradictionis eorum reddituros Et post hec huiusmodi possessionarie introduccionis et Statucionis seriem cum nominibus contradictorum et Citatorum siqui fuerint terminoque assignato nobis Amicabiliter rescribatis Datum in *Harath* feria quarta proxima post festum beati Georgij martiris Anno domini Mille^{mo} quadrin^{mo} vige^{mo} octauo. Vnde nos vestris Amicabilibus petitionibus satisfacere volentes vnacum prefato *Elya* filio *Nicolai de Edwy* homine vestro imprefatis literis vestris inter alios homines vestros conscriptos expresse nominato nostrum hominem videlicet magistrum *Ladislauum* socium et concanonicum nostrum ad premissa peragenda nostro protestimonio fidedignum duximus transmittendum Qui tandem ad nos exinde reuersi nobis concorditer retulerunt quod prefatus homo vester presente dicto nostro testimonio feria sexta proxima ante festum Philippi et Jacobi Apostolorum proxime preteritum adfaciem predictae terre seu possessionis *Fferthonodfalua* vocate vicinis et conmetaneis eiusdem vniuersis inibi legitime conuocatis et presentibus accessisset Introduxisset prefatum *Georgium* et alios predictos in dominium eiusdem Statuissetque eandem eisdem premissis titulo pignoris ipsis incumbenti possidendam tenendam et habendam nemine inibi contradictore apparente tribus eciam diebus continuis in facie eiusdem *Juxta Regni consuetudinem* moram faciendo Datum sedecimo die diei Statucionis premissae Anno Domini M^{mo} quadrin^{mo} vige^{mo} octauo.“

Íróhártján hitelesen nyílt alkatban költ példányomból; a' káptalan' végkép eltöredezett kerek pecsété, mellynek átmérője 1,36'' (bécsi hüvelyk), az oklevél' hátára és azon keresztül vont hártyakötélékre volt nyomva. Alul ugyanazon kéz ezt jegyzé fel: *Non servit.*

LUCZENBACHER JÁNOS.

VII.

A' szőnyi béke. 1627.

Több gondot, több nyugtalanságot alig okozott valaha ember e' nemzet felkent koronás fejei egyikének, mint a' szomszéd erdélyi fejedelemszékben biztosan ülő Bethlen Gábor, a' némelly fonák elvek tömkelegébe bonyolított, 's napjait az azok-szülte sok vést hozó, mindig kétes kimenetű belháborúban leélt II. Ferdinándnak. Bethlent egy részről kellemes külsővel, szép lelki tehetségekkel, átható ítéllettel, másról alattomos terveit, titkos művelkedéseit, hámulható szinlelni, palástolni tudással ruházá fel a' természet; jól, legalább irányához helyesen választott, éber gondossággal, 's a' meggondoltaknak serény kivitelével eléggé fedett katonai 's polgári kormányösvényén *) állandó kegyével kísire a' szerencse; gazdag ajándékai, 's adott hitszavára keveset ügyelése a' törökkel, vallása a' két testvér haza protestansáival, a' hadakozással egybekötött szabados zsákmány a' harcos hajdúkkal tevé azon kedvező állásba, melly, hogy a' bécsi udvart szünteleni remegésben tarthatá, az európai nagyobb hatalmasságok kincstárának egy havonként 40.000 tallért ömlesztő csatornáját vezeté erszé-

*) „Retulisse Principem ad mensam, se se singulo tridui aut quadridui spatio Vienna literas accipere.“ (Alsó-lindvay János tudósítása, 1625).

„Qui saepius fidem fregit, quique celeritate praevertere solet tempus praeparationi necessarium.“ (Pázmány Péter levele, jul. 9. 1625).

nyébe akkor, *) midőn Ferdinand, az² ellene minden felől összetodult háborúk költségei miatt többnyire pénz szükében lévén, a' nádortalan ország védelmét nagyánt egyesek segedelmére, 's némelly roszul fizetett vezértelen hadakra bizni kénytelenitették. **)

Csupán innen magyarázhatni meg azt, hogy Bethlen az 1624diki bécsi béke erős kötése ellenére is, a' törökkel kezdendő újabb szerződést, miután annak pontjai közé saját érdekeit be nem szűrhatá, minden gondolható úton gátlá ***) , hogy már a' gyarmathi alkudozások alatt az 1625ki tavaszon a' hajdúkat táborba szállani parancsolá, hadfogadásra háromszáz zászlót kiosztogata, 's a' budai basa követével, úgy Thurn gróf által a' velenceiekkal, és a' brandenburgi választó fejedelemmel is, titkos hadi terveket forrala ****); és Ferdinand mind a' mellett, hogy ezekről részint az erdélyből május közepén visszatérő sebes hírnöke Alsóindvány János által,

*) Hammer's, Geschichte des Osmannischen Reichs. 46. Buch. 74. l. Pray, Hist. Reg. Hung. P. III. p. 319.

**) „Nullo unquam tempore res Ungariae magis confusas deprehendit Bethlenius quam jam. Nam in Confiniis commeatu et apparatus bellicus vix ullus est. Ujvárinum seu Neuhaus Capite et Supremo Ductore absente laborat, Filekio abest Supremus et Vice Capitaneus, Nogradino similiter. Comitatus quoque Palatino non existente, sine Magistratu sunt quodammodo. Populus terrae admirabiliter exacerbatus est propter metum vilem, ita ut passim maledicta et execrationes publice spargant.“ (Pázm. Pé. lev. jul. 9. 1625).

**) A' gyarmathi béke. Tudományt. új folyam. 1837ki II. K. I. f. 59. l.

****) „Dum pergeret in Transylvaniam (quod fuit ultima Aprilis) intellexit tribus septimanis ante, Bethlenum condixisse Haydonibus ut ad Lustram conveniant. Legati Bassae Budensis fuerunt apud Bethlenium, vidit eos in audientia Principis, fuerunt Equites 83. — Trecenta vexilla distribuit pro conscribendo et lustrando milite. — In egressu obvius factus Comes a Turn, Venetiis redibat; iam abit ad Brandeburgum.“ (Alsóind. tud.).

részint más bizonyos forrásokból elég korán értesítetett, őt mégis újabb kegyelmével, a' *Fenséges* (Serenissimus) czim reá ruházásával halmozá. Récsey Bálint vivé meg Bethlennek junius elején, mint követ, ez újabb megtiszteltetése hírét, őt egyszersmind a' törökkel kezdett béke véget értéről, 's arról, hogy ellenséges tervei tudvak értesítendő, ez okért a' bécsi szerződési pontok szoros megtartására is felszólítandó.

Bethlen egy részről e' királyi kegyelem, másról titkos czéljainak illy korán nyilván léte által, annyival inkább meg volt lepetve; mert az erdélyieken ez utóbbi időkhöz elkövetett zsarolásai, önkényes magaviselete, 's fejdelemhez illetlen bánásmódja, alattvalóit töle szerfelett elidegeníték *). Mi volt természetesb illy helyzetben, mint tagadni az üszögében felfedett tervet, 's szép színt ügyekezni adni a' lepelbe burkolt fortélynak. Szolgálatok hánytatásával, mellyeket soha nem teljesített, 's nem csekély adag tréfás gúnnyal rakva a' levél, mellyet Bethlen Récsey Bálinttól junius 18dikáról Gyulafejevárról intézett Sennyey István magyar kancellárhoz. „Hogy a' törökkel, úgy mond ebben, isten a' békét végre engedé hajtani, szüinkből örvendünk, annak állándóságát, hosszú időkre megmaradását tiszta szüiből ohajtjuk. Isten, és a' mi tiszta lelkiismeretünk tudja, nekiünk is van abban némi szolgálatunk, de erről most semmit nem irunk, hanem csöndes lélekkel viselünk minden rólunk elhírsztett rágalmakat. Bocsássa meg isten azokat! Tudunk minden véleményeket felölnök, *his quoque dabit Deus finem!* mi münnagunkat nem magasztalhatjuk, de igazat irunk: ha ideje korán szavunkat fogadják, hasznosbban lehet vala megkötni a' békét, mert

*) „Intendisse Bettlenum in singulis Civitatibus Saxonicalibus ternas officinas erigere constituisse; ubi mercatura exerceretur. Id Saxones succentes Principi nunciarunt illi, quod si hoc facere conaretur se se mercaturae exercitio valedicturos. Iudici Regio id dicenti alapam inpegit.“ (Alsóind. tud.)

ez bizony úgy látszik mi nekünk, igen csak jégre van építve. *) Mindazáltal nem akarunk ezekről tudni semmit is, nem felették vitatkozni, nem a' felölök szárnyaló hírekről irkálni; magok a' török biztosok mi nemü itéletet hoztak e' béke állandóságáról, másoktól megfogja érteni kegyelmed, mi annak csak megmaradását ohajtjuk“ stb).

„Mennyire terhünkre legyen, mi szerint a' felölünk koholt hazug hírek a' helyett, hogy szünnének, árviz módra nevedednek 's újjúlnak naponként, le nem írhatjuk; nem csak becstelenségnek, de halálunknál is nagyobb-nak tartjuk; mert a' jó hírü embernek semmi sem eshetik érzékenyebben a' hamis rágalomnál. Miként lehessünk illy helyzetben mi is őszinte egyetértésben ő felségével? módját nem látjuk; mert a' kinek nem hisznek, személye gyanús, lehetetlen, hogy bár mi szolgálatot is tehessen. Nem tagadhatjuk, a' legnagyobb boszorkodással, 's szübbeli fájdalommal tűrjük mind ezen rettentő hamis híreket. Mert az ő felsége alattvalói naponként járnak kelnek ezen vidékeken, magának ő felségének szolgálái szabadosan jönnek mennek udvarunkban, mennyi római hitűek laknak állandóan oldalunk mellett! hajlékainkban jesuiták vagynak, 's mind ezek ha igazat akarnának írni és izenni, ő felsége minden művelkedéseinknek végére járhatna, piaczon szedett hírekre udvarokban nem építenének **). Valóban, gyalázat az ő felsége

„Adverti potest quod indigenae Transylvaniae alienissimo sint animo contra Principem, ex eo capite, quod motu duntaxat proprio, absque demerito vel causa jurisque ordine bona illorum adimat. Ferri pro nunc pluribus ablata esse quam Nro 25. Sigismundo Lónyai 1000. Colonos ademit.“ (Alsólind. tud.).

*) „Nam ista certe nimis super glaciem videtur nobis aedificata.“

***) „In foro publico collectis rumoribus in Aulis non superaedificent.“

udvarának az is, hogy a' hamis hírek terjesztését megengedik, de az még sokkal nagyobb, hogy azoknak tüstént hitelt is adnak. Az ő felsége Szendrőben és Eperjesen lévő tisztei, kik ezen hamis hírekkel udvarát eltöltik, büntetést érdemlenének. Mi már annyira jutottunk, hogy még zsoldos katonáink szemlét sem tartathatjuk, midőn azoknak hópénzt osztatunk, egyik lakó helyünkről másikra nem mehetünk, sőt ha csak nyúl vadászatra is lépünk ki, kegyelmeteknek mindjárt azt viszik be, hogy ő felsége ellen indulunk *). Jobbnak látnók nyilvános ellenségeskedést gyakorolnunk, mintsem illy becstelen életet élnünk. Mert ez, hol az áruklodók az annyszor ismételt *te monddával* ügyekeznek ellenséges zavarokká tenni a' fejdelmek közötti egységet, nem tisztességes béke, nem állandó szerződés“ (**).

De mesterművét a' színlelésnek, melly ezen levél egész tartalmán előmlik, csak akkor tökélette meg Bethlen, midőn abba e' sorokat tűzé; „Minden napi imádságunkban azon kegyelmet kérjük úr istentől, hogy mi is ő felségének, irántunk mutatott kegyességeért, bár csekély, de hasznos szolgálatokat tehessünk minden alkalommal. Csak értsük, és vegyük ő felsége parancsait, mennyire erőnk engedi, tiszta szüből fogunk ügyekezni szolgálni ő felségének; sőt dicsőségnek tartandjuk, ha mi-
ben ő felsége velünk parancsoland.“ (***) Mert Récsey Bálint jó szerint még csak alig érkezhették fel Bécsbe,

*) „Etiamsi solummodo ad venationem leporum egrediamur, confestim Dominationibus vestris perferunt, Nos contra Suam Majestatem proficisci.“

**) „Nam haec non est honesta pax, stabilis pacificatio, ubi toties repetitis Tu dixisti conantur proditores homines, unionem inter Principes in perturbationes hostiles vertere.“

**) „A Domino Deo in quotidianis precibus nostris gratiam imploramus ab hoc, ut Suae Majestati nos quoque omni occasione exigua licet, utilia tamen servitia praestare possimus, ob benignitatem nobis declaratam.“

midőn az erdélyi fejedelem már követe Keresztési Pál által, a' török udvarnál arra, hogy a' Ferdinand iránt ellenséges indulattal viseltető europai hatalmasságokkal szövetségbe léphessen, s' a' brandenburi választó fejedelem testvérével egybekelhessen, az engedelmet nem csak sürgette, de főként az angol követ Sir Thomas Roe működésére, ki neki a' fényes portánál fögyámola volt, csakhamar meg is nyerte *).

Augustus 17dikén tért vissza Keresztési Pál, a' török követ Juszuf Murtaherrel, ki a' jóváhagyás' örvendetes híréen felül még, gazdag ajándékokat, 's célba vett házasságához jó szerencse kívánatokat is hozott a' kajmakám részéről. **) Hogy Bethlen még is mind e' mellett, csöndesen hagyá felövedzett kardját nyugodni hüvelyében, jó részt alattvalóinak felebb említettem idegensége, nem kevéssé házassági készülleteivel bajlódása, de főként a' keleten kifejlett váratlan események lehetének okai. Miután ugyanis a' Konstantinápolyban és Várnában felzendült katonaság szeptember közepe táján nagy bajjal lecsendesítetett, hirtelen a' kozákok támadák meg a' porta hajós seregét, az 1624ki december 29-kén elhunyt Cserkesz Mohammed basa nagyvezér helyét elfoglaló Háfisz pedig Bagdád ostromát vala végre elkezdendő, mi felett Diárbeke előtt felütött táborában tavasztól óta fontolgatá terveit. ***) Ide járulván még az is, hogy Ferdinand az ország békés állapotja fenntarthatása, új nádor választás, és fiának megkoronáztatása tekintéből szeptember hónapban a' haza rendeit egybehívá, 's

„Dummodo intelligamus et accipiamus mandata
Suae Majestatis, in quibus sufficientes sumus, sincero
corde servire contendemus Suae Maiestati. Imo laudi
ducemus, si in quibus Sua Maiestas nobis mandaverit.“

*) Hammer. 73. l. Khevenhiller, Annales Ferdinandi. Tom. X. p. 695. ki ezeket hibásan szeptember hónapra teszi.

**) Hammer, ugyan ott.

***) Hammer, 40. 45. 46. 47. l.

hogy már october 24-kén a' hadi mint polgári dolgokban nagy tapasztalású Eszterházy Miklós gróf nádernak választaték *), az erdélyi fejdelem meg elégedett ez idén azzal, hogy a' gyarmathi békében biztosságokra halasztott pontokat felélesztette, Zemplén vármegye főispánját Alaghi Menyhartot, és a' leleszi prépostot Telekesi Istvánt küldvén october 1jén Szathmárról Ferdinandhoz azon utasítással, adnák elő ezek levele kézhez szolgáltatása mellett élő szóval bővebben: miképen a' budai basa a' szolnoki béget néhány előkellő törökkel a' végett küldé e' napokban hozzá, hogy ő a' Zsitva torkánál szerzett, 's mind a' bécsi, mind közelebb az esztergomi **) alkudozások alkalmával jóvá hagyott 's megerősített egyesség szerint, a' törvényhatósága alatti hódolt falukat, mellyek hajdan adófizetők voltak, eresztené vissza 's engedné ismét adót fizetni; de ő a' török küldötteknek azt adá válaszul, hogy mivel a' zsitvatorki béke még boldog emlékezetű Rudolf csacsár alatt kötött, 's Magyarországot illeti, találják meg ezen kérelmek iránt azon ország királyát 's rendeit, és a' mit ezek e' részben határozni fognak, ő abban megnyugszik, sőt magát ahhoz alkalmazandja. ***).

Azonban mind a' mellett, hogy hadi készületeit alattomban folytatá, hízelt maga viselete, mellyet a' múlt év utó felében Ferdinand iránt kitüntetett ***)) öt négy szövetségeseinek, úgymint az angol, francia, hollandi, és velencei hatalmasságoknak követei előtt olly gyanúsá tevé a' bealott 1626ki év elején a' portán, hogy ezek, a' szerződés szerint öt illető 40.000 tallér honaponkén-

*) Pray, 316. l. hibásan teszi 1626-ra.

**) Ugyan az a' gyarmathival, nevezteték szögyéninek is, így nevezi Kazy, Hist. Regni Hung. Tyrnaviae, 1737. 221. l.

*** Bethlen levele, oct. 1-ről 1625.

***) Engel, Gesch. des Ung. Reichs. 5-dik K. 445. l.

ti járandóságot csak nagy nehezen fizeték ki neki, sőt a' franczia követ, bár első nyilatkozott az ígélet pontos megtartása mellett, őt a' szövetségből egészen ki szerette volna rekeszteni. *). Így Bethlen visszatartóztatva magát, minden szembetünőbb hadi mozgásoktól, a' török udvar dolgainak a' keleten naponként komolyabb 's kétesb helyzete okozta aggodalmát, a' brandenburgi fejedelem nő keze elnyeréséből bőven ömlő örömeivel üzé, 's vidor fényüzéssel laká el Kassán martiusban, megúnt özvegyi életének ismét tavasz felvirulta reményét nyújtó, rég' ohajtott menyegzőjét, hol maga a' Ferdinand képviselője váczai püspök és udvári kancellár Sennyey István is, túltéve magát az egyházi köntös szűkebb korlátain, szökellekre kerekedék, a' diszelgő fejedelmi menyasszonnyal **).

Ellent nem állván, hogy a' porta parancsára Podoliába berohant tatárokat a' lengyelek annyira megverték, hogy maga a' khám is csak egy ümegeben szaladhata el éjjel, gyalog egy közel ingoványba ***); Háfisz 'nagy vezír pedig Bagdad alatt a' perzsáktól csaknem tönkre tétetett ****), a' kozákokon nagy győzedelmet nyert török hajóserég fényes diadallal tért vissza aprilisban Konstantinápolyba. Kedvező viz volt ez Bethlen malmára, 's elég indító ok arra, hogy ismét megzörrentse fegyverét.

*) Hammer, 74. l.

***) Engel. u. o. 446. l. A' müncheni 15-k századbéli magyar Codex, *szökelle* szavat használ a' német eredetű *táncz* helyett.

****) „Certum esse Tartaros per Dominum Hetmanum profligatos, ita ut Cham ipsemet in indusio (noctu enim aggressi) solo tectus, pedes coenum quoddam ingens peteret.“ (Ferenczffy tudósítása 2-dik majusról 1626.)

Hammer, 59. l.

*****) „Ex literis Hetmanni scriptis ex Zaroszlaw. stb. Explorator meus retulit, quod Persa Turcarum exercitum ad interneccionem cecidit.“ (Ferenczffy tud.)

Hammer 50. l.

Nem késett Toldalaghit azonnal a' portára küldeni, hogy ez a' segedelem iránt parancsot hozzon onnan a' budai basához, egyszersmind a' spanyollal kezdett alkudozásokat semmivé tegye, 's a' tatároknak Lengyelországba ismét beütését kieszközölje. Toldalaghi a' budai basához intézett azon parancsolattal tért vissza, ha a' béke megújítása Ferdinanddal a' porta részéről elkezdetnék, abba Bethlen is befoglaltassék; 's ennek következtében a' törökök megpendíték a' már ősszel mozgásba hozott, biztosságok által elintézendő kérdéseket. Szofi Mohammed budai vezér aprilis 24dikéről, Murad basa azon hó 25ről, Redzsep basa pedig 26ról, szemrehányásokkal teljes leveleket irának az udvari hadi tanács elnökéhez gróf Althánhoz az iránt, miért nem tétetik elég a' békekötés pontjainak; *) nyomban erre pedig hadaikat is kezdék egybegyűjteni.

De más részről, az országtól minden fenyegető veszedelmek elhárításában, királyi tisztének 's hivatalának nem fogyatkozék meg Ferdinand is, ki a' Bethlen által hozzá írott levelek közlésével ennek hitelét a' portán gyöngítvén**), a' résen vigyázó új nádor örökösére biztosan hagyhatá a' sok vész érte haza gondjait. Mindazáltal, a' mint az évszak előhaladtával az idő melege, Bethlen forrongása is azon fokban kezdte naponként mindinkább lángba borítani. Egymást gyorsan felváltó időszakoként, több felől érkezőnek hírek ellenséges mozgásairól. Aprilis 27dikén Koháry Péter közlé Érsekujvárról Pálffy Istvánnal, 's ez a' nádorral, hogy a' portáról hirtelen két kapucsi küldetett Budára, kik azon hó 26dikán már sietve valának Konstantinápolyba visszatérendők; ezekkel a' Bethlen követei az elmúlt szombat, reggeltől délutáni 2 óraig tanakodnak a' vezér basánál tartatott divánban; e' tanakodás iránya még nem volna ugyan egész bizonyossággal kipuhatolva, a' Beth-

*) Hammer, 45. 46. 74. 76. l.

**) Hammer, 74. l.

len követségéhez tartozó egy ember mindazáltal annyit már felfedezett némelly budai meghittjének, hogy a' fejdelem rövid idő multával erdélyből kiindulni, 's Szolnoknál fogna átkelni a' Tiszán. A' nádor, kinek ezeken felül még az adatott tudtára, hogy Bethlen pünkösd után Munkácsra jövend ki, azon törekedve minden mód' miképen találkozhassek Mansfelddel személyesen, a' lengyelek pedig félvén az erdélyi fejdelem berontásától, számos hadakkal tölték el az ország határszéleit, sietett mind ezen gyanús mozgásokat a' nála épen követségben járó Ferenczffy Lőrincz udvari titoknok által, május 2dikán királyának értésére juttatni, ennek egyszersmind figyelmeztetőleg javallani; „költessenek fel azonnal a' megyék, 's irássék meg egy felől az erdélyi fejdelemnek *szerény modorban*: nem gondolja ugyan ő felsége, hogy jelennen a' török, vagy bár ki is más, ellene, induljon, miután azonban szomszédját fegyvert köszörülni látja, annyival inkább illik, vigyázzon ő is magára, mert a' török, a' vele függőben lévő egyezkedések kétes kimenetele miatt, az előkészületek nélkül hagyott ország ellen, könnyen megkísérthetne valamit, más felől a' budai vezér basának *panaszkodva*: hogy a' török részről, mi irányból? nem tudni, sereg gyűjtetik, 's ez az elkezdett egyezkedések jó kimenete minden reményét elhervasztja.“ *)).

Nem kevéssé aggaszták Ferdinandot ezen, 's ezekhez hasonló fenyegető hírek akkor, hol a' római birodalom fejtelmei' 's herczeginek, a' személyes elnöksége alatt tartandó kisebb gyűlést már kihirdeté, 's így országait egy időre távolhagyni kényteleníték. Hogy tehát gondviselet hián ne hagyná e' hazát, sőt azt minden előre nem látható fergeteg ellen biztos oltalmi állásba helyhetné, czélszerű rendeletek tétele végett Bécsbe hívatá főbb magyar tanácsnokait. Május 11dikén gyülekeztek egybe a' királyi udvarban: Eszterházy Mik-

*) Ferenczffy tud.

lós gróf a' nádor, Pázmány Péter esztergami érsek, a' kalocsai érsek, az egri és győri püspökök, Sennyey István váci püspök és udvari kancellár, Czobor, Pálffy, Osztrócsics, Eszterházy Dániel, és Cziráky Mózes; kik között a' király reggeli 7 órákor személyesen megjelenvén, elejébe terjeszté irásban: „Miképen, nem kétli még eleven emlékezetökben lesz az ő kegyelmes, kegyes és atyai gondoskodása, mellyel ezen nekie különösen kedves országa épségét, fenntartatását, és csündes megmaradását, nem csak szívében viselte mindenkoron, de uralkodása' kezdete óta leginkább azon ügyekezett is, hogy annak határait a' jogsértésektől megóttalmazza, méltóságát, és dicsőségét nevelje; nem csekélyebb kegyes indúlattal ügyelvén tehát a' dolgok jelen helyzetére 's állapotjára is, illőnek itéli, hogy a' közjó iránti gondviseletről, a' szükséghez képest, alkalmas rendeletek tétessenek ideje korán.“

„Mivel pedig nem épen bizonytalan hírek szárnyalának immár minden felé, hogy a' török hadi seregeit készíti, néhány bégek a' véghelyekről Budára 's Pestre gyülekeztek, több basák pedig katona csoportokkal váratnak, nem lévén tudva hova czéloz ezen művelkedése, 's mi tekintetből készíti már illy kora kikeletkor e' rendkívüli táborozást, nem csak tanácstalan nem lesz, de a' political helyes kormány 's igazgatás elve javalja, hogy a' szomszéd is üdvösen gondoskodjék saját bátorságáról. Ez okért hív tanácsnokai véleményét 's javallatát kívánja tudni az iránt; a' dolgok illy bizonytalan állásában mit látnának szükségesnek cselekedni az ellenség netalán felingerülése elhárítására, jelesbben, csak behúnyt szemmel kell-e nézni az egészset? vagy pedig az ország törvényei által elhatározott módon nemesi felkelésről gondolkodni, 's ez esetben mi útat követni? “

„Ide járul még, hogy ha a' török mint imént említett ellenséges mozgásokat tenne, és így szükségkép' ellentállási eszközökhez kellene nyúlni, mi lenne mitenni, ha a' török ellenséges ügyekezetéhez *mások is*

segéd fegyvereikkel járulnának, vagy megtámadó háborút kezdenének, és az ország részei megrohanására gyűlöletes indulatot nyilvánítanak.“

„Meg van győződve a' felől; igenis tudva lesz a' magyar tanács előtt, a' római szent birodalom, 's a' keresztyén tartományok, már több évek óta milly vészes lángjaitól emésztetnek a' belháborúnak, melly harczviharok lecsendesítésére és szétozlatására, hogy a' keresztyén országok és birtokok a' végveszélytől megmentessenek, az ő különös még pedig nem csekély gondja, munkája, sőt személyes jelenléte is megkívántatik. Mire nézve, mivel a' római birodalom választó fejedelmei' hercegei' és más e' végett küldendő rendeinek a' kisebb gyűlést már kihirdette, ott meg is jelenni feltette magában; nehogy azonban távolléte alatt ezen országnak valamely kára történjék, sőt inkább mindenek rendesen igazgattassanak, és az ország lakosai helyzete 's állapota is bátorságban, nyugalomban maradjon, érteni kívánja: mit javallhat a' tanács, mi ezen tárgy iránti gondviselethez megkívántónak látszanék, és mi rendeleteket tehetne, parancsolhatna ő is maga részéről“?

„Nem utolsó helyet foglalnak pedig el az ország illyetén több köztárgyai között a' véghelyek is, hogy azok mind magok épségében megtartassanak, mind pedig örsereggel és zsoldosokkal is illendően ellátassanak. Miként kelljen ezekről gondoskodni, gyámolításukról, felsegélésükről miként rendelkezni? a' tanács' javallatát 's ítéletét kéri kegyelmesen.“

„Hasonlóan, kegyelmesen kívánja érteni az iránt is véleményét: a' törökkel kezdett béke előmozdítására, hogy az ennyi hosszadalmas alkalmatlan alkudozások és nagy költségek után, valahára véget és ohajtott sükert érhessen, mit látna nézetei szerint hasznosnak“?

„Végre, mivel nem kétli, tudva van az is a' tanács előtt, hogy az elmúlt háborgós időkben, köz zavarokban, és belső forrongásokban, feles költségeket vala sőt még most is folyvást kénytelen tenni, az ország köz

jogai védelmére, hasznai előmozdítására és biztosítására megkivántató szükségek pedig láthatólag fognának növekedni, ha az ország ellen netalán háborúságok intéztetnének, a' dolog ezen fekvését is elébe akará a' tanácsnak terjeszteni, 's attól megérteni, mi módot javallana, hogy mint említettett, valamely rendkívüli szükség előálló esetében az ő kincstára felsegélésére némi szaporaság nyújtatnék, jelesül pedig az országgyűlésen rendelt és határozott segedelem mellett még, különösbben az uradalmakat és birtokokat valló nagyobb méltóságú főrendü lakosok, a' köz jóra mit áldozhatnának saját vagyonukból.“

További kegyelme és kegyessége ajánlása mellett, azon megjegyzéssel rekeszté be a' király, tanácsosaihoz intézett jelen előterjesztményét; hogy ezen segedelemre csupán ez egyszer szólítatnának fel, nem pedig hogy az például szolgálva jövendőre, bár miképen is szokásba hozatnék valaha; *) kegyelmes bizodalommal lévén egyébként, hogy hűségök' 's őszinteségöknél mellyel iránta, szeretetöknél, mellyel a' köz haza, úgy az épségben maradás fenntartása és előmozdítása iránt viseltetnek, végre derék és elégséges voltoknál fogva, minél hasznosabbat fognak e' részben feltalálni és neki engedelmesen javallani.

Mi czélszerű intézkedéseket tanáclának mind ezen kívánatok iránt a' haza egybehívott főnökei fejedelmöknek? azt, az az óta egy pár száz években lefolyt agg idő leple fedí. Háfisz basa egész május és junius hónapokban változó szerencsével csatáza a' perzsa sachchal Bagdád alatt, 's juliushan a' táborában kiütött zendülés miatt kényteleníték az egész ostromot félben hagyva a' legnagyobb zavarban visszavonulni. Ann yokának a' szultánnának működésére dicséretet kapott ugyan a' szultántól a' 9 hónapi ostromnak olly türedelemmel kitartá-

*) „Pro hac tantum vice, non autem ut tali exemplo, in usum futuris temporibus quovis modo trahi deberet.“

saért, de Konstantinápolyban az ostrom félben szakasztásaért leginkább a' kapudán basa Redzsep unszolására fellázadt katonaság mind addig le nem csönDESíTETHETETT, míg a' 90 éves Gurdzsi Mohammed kajmakám meg nem zsinoroztaték 's helyébe Redzsep ki nem nevezteték. *) Így, azon czélszerű rendelkezéseken felül, mik a' magyar tanács javallata következtében Ferdinand által tétethettek, ezen események lehetének okai, hogy Bethlen, ki Gurdzsi Mohammedben legnagyobb pártfogóját veszté el még mindig visszatartóztatá magát a' kirohanástól. Nem késett ez alatt Ferdinand is, a' gyarmathi béke megerősítését, a' portán ülő követe Lustrier Sebestyén által augusztus 16dikán ünnepies szertartással átadni a' török udvarnak, 's ez alkalommal minden ügyeket oda fordítani, hogy egy részről a' porta és a' spanyol udvar között célba vett, de később leginkább az angol követ ellendolgozása miatt semmivé lett béke alkudozások ohajtott véget érjenek; másról pedig a' Bethlen ellenséges művelkedései meggátoltassanak. **) Azonban az erdélyi fejdelem sajátos ügyességgel tudá Ferdinand mind ezen ügyekezeteit, a' magyar főnökök minden tanakodásait meghiúítani, 's a' portánál Bornemiszsa által kieszközölni azt, hogy a' békés Szofi Mohammed helyett, az új kajmakám Redzsep kedvelte harcos bosnyák Murteza basa, tétetnék budai helytartóvá ***).

Mihely dolgait a' keleten ekképen jó rendbe hozható, eddig lappangtatott forrongásai mérgét egy leveleiben önté ki hirtelen, mellyet aug. 21dikén Gyulafejérvárról intézett Ferdinandhoz. Ál hizelgésekkel, egyszerűsmind szemrehányásokkal 's fenyegetésekkel telvék annak sorai, miként azokat minden illyes alkalmakkor vegyesen szokta volt használni. „A' császári királyi felséggel utóljára kötött szerződés után úgy mond, men-

*) Hammer, 56. l.

**) Hammer, 72. 74. 76. l.

***) Hammer, 74. l.

nyire ügyekeztem légyen a' békeség és köz nyugalomfentartásán, milly pontosan teljesíttem mind azokat, miket a' megállapított egyesség szerint teljesítnem kellett, a' dolog maga nyilván bizonyítja, és még is midőn minden gondolatom oda van irányozva, hogy a' sok fáradságos munkával, és ennyi tömérdek költséggel megállapított béke mind két részről épségben megtartassék, miszerint mind azok, mik engemet a' szerződésnél fogva illetnek teljesítenének, mind pedig egyszersmind személyem is sértetlen maradna minden önkénytől és jogtalanságtól felséged részéről, ki iránt én eddig elő minden tartozó tisztelettel viseltetem, és méltóságát szentül szemem előtt tartottam; midőn mondom, mind ezeket híven teljesítve magamat hasonló kegyelmes indulat viszon jeleivel kecsegtetem, a' reményletteknél sokkal szigorúbbakat kell szenvednem. Mert a' felséged főbb tisztviselőitől, kiknek cs. k. felséged után, az országok's tartományok üdve és nyugalma első gondjuk tartoznék lenni, sokszerű, még pedig a' legnagyobb gyalázattal egybekötött, és így, egy keresztyén fejdelemhez legméltalább jogtalanságokkal illettetem stb. A' honnan, bár ki is igen könnyen átláthatja, hogy én hasztalan fáradozom ennyire a' béke megtartásában, hiában tisztelem felséged' méltóságát" *).

„A' béke pontjai ellen rajtam elkövetett azon jogtalanságok közül némellyeket jelen levelemben csász. felségednek ime megemlítendőknék gondoltam. Midőn a' múlt évben, felséged és a' török császár között a' békealkudozások folyának, és az én, általam a' közjó tekintetéből oda rendelt, biztosaim azt előmozdítani szinte törekedve, a' többek között erdélynek hajdani állapotjáról is említést tőnnek, és akarák hogy arról a' béke cikkelyei közé szinte iktassék valami ez pedig, a' men-

*) „Vnde colligere cuius promptum fuerit, frustra me in conservanda pace tantopere laborare, in vanum dignitatem Maiestatis Vestrae venerari.“

nyíben ott semmi más, kérdésben nem forgott, mint hogy erdély azon helyzetében maradna és tartatnék meg, mellyben vala az üdötől óta, midőn a' fejedelmek bizonyos egyezkedései által, a' magyar koronától különvált fejedelemséggé emeltetett, csász. felséged minden kára, minden sérelme nélkül. Magyarország mostani nádora, erdélynek megemlítésén egészen felháborodván, néhai Nagyságos Kamuthi Farkas és társai, nekem biztosaim előtt, nyilván és világosan azt állítá: készebb ő az egész béke folyamát megtörni, mint engedni hogy erdélyről a' béke cikkelyei között csak egy szóval is emlékezet legyen, minthogy erdély felett bár mi egyezkedés is nyilván sérelmével törtennék Felségednek, kinek az iránt mint magyar királynak saját követelései vagynak."

„Elhalgatom úgy mond, az ő többi mocskos szavait, és rágalmait, nemcsak hogy egy istentől rendeltett fejdelemhez, de bár melly egyes nemesi személyhez is méltatlan szitkait, mellyekkel engemet nyilván mint titkosan sértegetni, már mintegy szokásba vett.“ *) Nyiltszívüségemnél fogva mindazáltal, tudtára kívánom csász. Felségednek adni, hogy én, *miután erdély, ellenségei eltiprásától több évek óta isten után főként a' török segedelme, ereje, által szabadított és óalmaztatott meg,* **) feltettem magamban, azon béke feletti alkudozások alkalmával, mellyet csász. Felséged a' török császárral elkezdeni maga részéről netalán czélszerűnek látna, magamat a' törökkel egybeköttnöm, és így azok iránt, mik az én és birtokaim békesége 's bátorsága megállapítására tartozandóknak fognak látszani,

*) „Taceo reliquas eius probrosas voces et diffamationes, adeoque nedum Principi a Deo constituto, sed quavis Nobili persona indignissima convitia, quibus me publice et privatim proscindere quasi in more habet.“

**) „Quandoquidem Transylvania a compluribus annis, ab oppressionibus hostinum suorum, secundum Deum Turcarum praecipue auxilio et viribus sit liberata et defensa.“

velek együtt alkudoznom és egyezkednem császári Felségeddel.“ stb.

Több illetén nyiltszivüségí tanutételekkel rakva e' 7. nehezségi pontokra osztott levél, de jelen értekezésem irányára nézve legérdekesb annak azon kardcsörrenéstől kísért záradéka, mellyel törvényszerüséget iparkodik adni panaszainak. „Ezen jogtalanságokat és nehezségeket úgy mond, elébe akarám adni csász. Felségednek, hogy így e' részben is a' szerződéshez tartanám magamat, melly a' kölcsönösen eredt vizáلكodásokat, mielőtt fegyverre kerülne a' dolog, előleges alkudozások útján parancsolja kiegyenlíteni. Mire nézve, hogy csász. Felséged is mind ezek iránt nekem *minden időhaladék nélkül, még pedig elegendő elégtétellel*, adja válaszát, ismét meg ismét kérem Felségedet.“ *)

September 9dike éjén érkezék meg e' levéllel Bethlen sebes hírnöke Pozsonba a' nádorhoz, ki azzal, 's a' hirtelenében egybegyűjtött tanács véleményével másnap azonnal útnak indítá a' pozsoni kamra elnökét Pálffy Pált a' királyhoz, felette kérvén ezt: méltóztatnék az előterjesztett pontokra minél hamarább adni kegyelmes választát. **) De mit használt e' serénykedés akkor, midőn Bethlen be sem várva még, hogy hírnöke Ferdinandhoz érhessen, september 7dikén már, ellenséges csapataival kirohanván a' köz haza ellen, azon hó 13dikán Debreczennél, 23-dikán Rima-Szombathnál, 25dikén pedig Füleknél ütö fel táborát, 's Pozsonnál áll vala meg ismét hihetőleg mint 1619-ben, ha a' nyitrai oldalról,

*) „Eam igitur ob rem Maiestas quoque Vestra Caesarea, super iis omnibus, omni exclusa mora sufficienti cum satisfactione ut sese mihi resolvat, eandem iterum atque iterum rogo.“

Engel is emlékezik e' levélről, de azt mondja, Ferdinand már sept. elsőjén válaszolt rá, (448. l.) pedig Bethlen hírnöke csak sept. 9kén érkezett vele Pozsonba.

**) Eszterh. Mik. lev. Pozsonból, sept. 10. 1626.

a' Bethlen által ígért feles segedelmek reményével berontó, 's kegyetlenül dúlva, pusztítva mindenütt, már egész' a' bányavárosokig nyomult Mansfeld hadai, midőn azon segéd hadi népett olly kevésnek látnák, hogy számuk 3.000-et sem tenne egészen, gúnyoló kifejezések közt, hogy Bethlen azt bizonyosan nem azért küldötte, hogy segedelmökre legyen, hanem őket Magyarországból, visszatértökben kikésérje, *) fel nem kerekedtek, 's azon úton, mellyen jöttek visszavonúlva Galgóc mellett nem veszteglettek volna. Ez alatt a' török is elöttoppant ugyan segedelmére Bethlennek, 's Nógrád vármegye nagyobb részét siralmas állapotra juttatván, magát Nógrád várát is erősbben kezdé lövetni, **) de egy részt a' Mansfeld visszavonúlása, más részt a' nádornak Érsekújvár mellett számos sereggel táborba szállása, de főként a' győzedelmes Wallensteinnak, 's a' vele együtt táborozó még csak 28. éves ifjú hős Zrinyi Györgynek roppant hadi erővel közelgetése ***), annyira megrettenté Bethlent, hogy ez semmit sem késnék sebes hírnökét küldeni Ferdinandhoz, ki ezzel elhítesse, hogy ő csupán a' török parancsára fogott ismét fegyvert, kész volna egyébiránt nem csak maga részéről megkötöni bizonyos feltételek alatt a' békét, de azt közbenjárása által a' töröknél is kieszközölni. September 26dikán érkezett e' hírnök a' nádorhoz érsekújvári táborába, ki azt maga épen a' török ellen indulván, más nap Pozsonba, 's innen a' Pálffy János által hozzá adatott Wattericher nevű, kamrai tisztviselő kíséretében azon hó 28di-

*) „Et cum milites a Bethlenio submissos viderent adeo paucos esse, ut trium millium numerum non attingant, dixisse feruntur, hos a Bethlenio non ut opem ferant, sed ut redeuntis extra Vngariam comitentur, submissos esse.“ (Pázmány Péter lev. sept. 25. 1626).

**) Ugyan ott.

***) Wallenstein seregét Engel, Zrinyi és a' nádor hadain kívül 32.000-re teszi (448. lap.) Kazy 66.000-re (226. lap.).

kán, azon megjegyzéssel utasítá rendeltetése helyére: hogy mivel Bethlen egész szándéka világosabb a' déli napfénynél, ez iránt nem látá szükségesnek véleményét adni, azt az egyet mindazáltal megakará említeni, miszerint az erdélyi fejdelem kijelentvén a' többek között világosan, hogy ő a' török nélkül békét nem köthet, 's jellemen is a' török akaratjából vala kénytelen a' szerződések' ellenére is fegyvert fogni, ő felsége magas ítéleténél fogva át fogja látni, egy a' török kényének ennyire hódoló emberrel minő sikerrel lehessen valamely béke alkudozásokba ereszkedni, ez okért levelére leginkább azt lehetne válaszolni, hogy addig semmi vele kezdendő béke alkuba ereszkedésnek helye nem lehet, míg a' magyar királyi birtokokból, seregével együtt ki nem takarodik *).

Ebersdorfi várában találá Ferdinandot a' fejdelem hirnöke, kitől october 2-dikán következő levéllel útasított vissza küldőjéhez; „Fenséges fejdelem, becsülendő sógrunk! kedvességed levelét, mellyet különös udvari hirnöke által küldé hozzánk a' táborból, kegyelmesen, elégségesen megértettük, és úgy látjuk, kedvességed terjedelmes egész iromány velejét 's alapját azokba helyheti, mik emez újabb ellenségeskedések, zavarok, és homi egyenetlenségek eredtét tárgyazzák.“

„Mi a' kedvességed', mint mondja erdélyi birtokaiból sereggel kiindulása iránti intézkedéseit és tetteit illeti, maga tudja ugyan, mi szándékból, mi ügyekezethől kívánta légyen azt célba venni; mi azonban, kik a' kedvességeddel kötött béke szerződéseket szenteknek tekintjük, azt hisszük: maga sem kétli, hogy nem legfőbb ohajtásunkúl tettük volna fel magunkban mindenkor azt, mi szerint semmi legkissebb ellenségtől, annál kevesbbé háborúságtól sem lehessen még csak távolról is tartani. A' honnan mi, valamint legnagyobb gonddal ápolgattuk

*) Eszterh. Mik. gr. lev. az érsekújvári táborból sept. 26. 1626.

a' kedvességgel kötött békét, úgy áttól is ovakodtunk szorgalmasan, nehogy legkisebb is történjék, mihöl méltó'ok vétethetnék a' háborúságra. És bár tökéletesen értesítettünk mind azokról, miket kedvességgel, a' kereszttyenség ezen vész tele korszakában, mellyel annak a' fejdelmek átok fogta vizáلكodásai miatt küzdenie kellett, részint a' török udvarnál, részint birodalombeli ellenségeinknél szorgalmazott és tanácskozással alá vett: mindazáltal istenre bizván igaz ügyünket, inkább akartuk a' rajtunk elkövetett jogtalanságokat elfeledni, és leplet húzván azokra, miket méltó sérelmünknek tekinthetünk, inkább azt tettük, mi szerint a' kedvességgel szívet újabb meg újabb megtisztelésekkel 's jótétekekkel ügyekezzenk magunkhoz fordítani."

„Nem kevésb őszinteséggel és jó lélekkel hajtattak végre a' törökkel kezdett alkudozások, köttetett meg a' béke, határozattak és állapítottak meg ünnepies szer-tartással a szerződés, mind általunk, mind a' szultán teljes hatalmú biztosa a' budai basa által; mégis e' béke megerősítése, bár elég szorgalmasan sürgettetett is részünkről a' török udvarnál, miért nem eszközöltet-hetett mind eddig? az iránti nézetek azt hisszük sokkal inkább tudva lehetnek kedvességgel, mint más bár ki előtt is. Hogy pedig jelennen, a' török, Mansfeld, 's kedvességgel hadai, úgy szólván egy zúdúlással 's rohanással áradtak el e' mi Magyarországunk szent koronája birtokain, 's öldökléssel, rablással, égetéssel, várvívásokkal, és az ellenségeskedés minden nemeivel, nem csak a' török 's Mansfeld boríták el ezen mi Magyarországunkon felül még más tartományainkat is, de ugyan azon időben kedvességgel is felségünk birtokaiba nyomúlt, az országban ellenségszerűen dühöngő Mansfeldnek segedelmet küldött, némely királyi városainkat, 's birtokunkban fokvő más helyeket meghódított, híveink jószágait elfoglalta, vármegyéinket felkelésre kisztette, mind ezen tetteit kedvességgel, bizonyosan senkivel sem lehet

elhitetni, hogy azok jó indulatának, hajlandóságának, és a' békéhez vonzalmának volnának szüleményei.“

„Mi ugyan, országunk ezen inségeit, fenyegető romlását és pusztulását fájdalommal szemlélvén, bizonyos reményünket 's bizodalomunkat helyhetjük az isteni felség igaz itéletében; megfogja hoszúlni a' békétörököt, 's azokra fordítani az egésznek sulyát, kiknek a' köztársaság ezen insége és általános veszedelme egyedül tulajdoníthatik; mindazáltal hisszük: igazságos itélettel és akarat-
tal kedvességed sem fogja, a' török szünteleni sürgetéseitől meggyőzetve is magát arra határozni, hogy az erdélyi tartományi népséget fegyverfogásra, annál kevésbbé a' magyar szent korona alattvalóit, kik közül jól tudjuk, hogy némellyek élte napjáig neki engedtetek, eddig hallatlan példával, a' köz haza és saját véreik ellen szegezendő nyilvánásra, vagy pedig a' mi országunk nádora, vagy más valamely egyes személy miatt, kiknek magános szenvedélyeik és indulataik, ha mellyek volnának is, a' keresztyén köztársaságban közönséges viszátkodás és veszély támasztására elegendők nem lehetnek, kardrántásra kényszerítse. Távol kell vala lenni kedvességednek minden az iránti félelemtől, hogy ellene a' nádor, ki egyedül a' mi parancunktól függő hadi seregeinkről ön kénye 's tetszése szerint nem rendelkezhetik, talán valami sérteni kívánó tervet 's csel-szövényeket készített, vagy birtokaiba beütni szándékozott volna.“

„Nem szükséges pedig, hogy kedvességed jelennen a' török béke dolgait is, mellyre közbenjárási fáradságát ajánlani látszik, ide vegyítse, mert ha mit e' részben csak ugyan kell kezdenünk, azt tenni, mód és alkalom nélkül szükölködni nem fogunk.“

„A' háborútól tehát, mint az előszámlált veszedelmek, és mintegy köz romlás, inség és pusztulás táplálékától borzadván, bár melly újabb meg újabb alkalmatlanságokat is inkább akaránk békétüréssel elszenvedni, hogy így mik békekötés által szereztettek, minden

csekélyebb ok miatt össze ne zúzassanak; *) és így mi a' békétől, mellynek szabályait minden módon kívántuk megtartani, most sem vagyunk idegenek, csak az úgy kötthessék meg, nehogy jelennen is attól kelljen rettegni, mi eddig elő boldogtalanul történt igen gyakran, midőn csaknem minden évben újabb háborúságok indittatván, újabb alkudozások is valának mindenkor kezdendők.“

„Mivel pedig kedvességed, akaratját és hajlandóságát nyilatkoztatja a' békéhez, hogy ezen köz jóra célzó akarat 's ohajtás ment legyen minden bal gyanútól, minden ellenséges indulat jeleitől, szükség eltávoztatni és megsemmíteni az okokat is, mellyek azokat szülhetnék. Megkívántatik tehát, hogy kedvességed seregei felségünk birtokaiból, a' mi híveink jószágainak minden kára nélkül kitakarodjanak, az elfoglalt helyek és javak pedig visszaadassanak és eresztessenek. Ezeken felül annak megbizonyítására, hogy az országunk szélleire berontó, ottan rabló, 's több vétkes tetteket elkövető Mansfeldet sem nem csalta, sem nem akaratjából jött be, mert ő nyilván ezzel kérkedik, pártfogását, segedelmét, mellé ne adja, sőt hadai vezérét Horváth Istvánt, ki mint a' hir szárnyal magát vele már egyesítette, visszahija, 's társaságától elválassza. Nem fogjuk elmulasztani azután mi is a' kedvességed kívánatait megérteni, és magunkat azon kegyelmességünknél fogva, mellyel a' köz nyugalom előmozdításán 's állandósága megalapításán ügyekszünk, a' közönség javára nyilatkoztatni és harározni stb. Kinek egyébiránt szerencsét 's állandó egészséget kívánunk. Költ Ebersdorfi várunkban, october 2-dikán 1626.“ **).

*) „Ut quae per pacificationem coaluerant, leuiori quavis tandem de causa non convellantur.“

**) Ezen levelet is említi Engel, de úgy, mintha Ferdinand ajánlotta volna elébb Bethlennek a' békét, 's ez oct. 10kén költ válaszában ahhoz szinte hajlandónak mutatkozott volna. 451. l.

Azon hó 10-kén költ újabb levelében Bethlen ismét hajlandónak nyilatkoztatá ugyan magát a' békéhez, de más oldalról nem késett már korábban september 28-dikán Balassa-Gyarmath mellett. Csalománánál felütött táborából Horváth Istvánt a' végett küldeni előre, hogy ez magát Mansfelddel egyesítse; october 1jén pedig a' Mansfeld és a' weimari herczeg 8000 emberből álló seregével, 's a' Nográd ostromát félbenhagyó törökökkel maga is egyesülvén, miután fő czélját, melytől már a' gyarmathi béke alkalmával is elesett, hogy ha a' törökkel ismét egyezkedésre kerülne a' dolog, a' béke czikkei közé, Bocskay példaja szerint saját érdekeit is befoglaltathassa, Ferdinand eme' válaszában, olly keves szavakkal 's olly hidegen látá elvágatni, rettentéssel kíváná kitüzött irányát elérni. Nyitra vármegyének 26. falui, mellyeket felégetett, 's számos lakosai, kiket fogásra vitetett lönek e' boszújának áldozatai, 's ellenségeskedései fakonként nevedekének hihetőleg; mert az eleség megfogyta miatt már Wallenstein is visszavonta magát, ha october 15dikén hirtelen dugába nem dől egész hadi terve az által, hogy Verebélynél a' török hadak, sz. Demeter napja beközelgetése miatt fellázadván, Murtéza sátorát megtámadták, öreit lekaszabolták, 's olly zavarodást okoztak az egész táborban, hogy csak Bethlen bátor fellépte által, ki rájok ütven parancsoló hangon adá tudtokra „ő fogja majd meg határozni, mikor légyen sz. Demeter napja“ nyerhete a' dolog csendesebb helyzetet. *) Egyebeket elhalgatva, már csak e' körülmény is elég indító ok lehete arra, hogy Bethlen magát hátrább vonja. October 18dikán még Kéméndnél táborozott, de itt nehezen szívelvén a' török, hogy az Erztergomhoz közel vidéket egészen eléli, a' budai vezér személyes unszolására is, felebb vonult a' Garan mellé. Mind a' kéméndi táborból már, mind később a' barsiból, nem

*) Engel, 448 — 451 lap. Hammer, 74. l. Khevenhiller, 1287 l.

csak Bethlen maga, de a' veletartó megyék is nyugtalanabbúl kezdék a' nádorhoz, 's az esztergomi érsekhez küldözött leveleik 's követeik által, előbb a' fegyvernyugvást, azután a' derék békét is sörgetni *); mi leginkább ezen két férjfi hathatós közbenjárására, december' hónapban Pozsonban létre is jutott. Mansfeld népe nagyánt elveszett, egy része Silesiába visszavonult a' császár kegyelmeért esedezendő, maga Mansfeld a' Bosnyaságban halt el. **) Bethlennek meg kellett elégednie az 1624diki bécsi békekötésnek rá nézve nem nagyon kedvező féltételeivel, 's magára vállalni, nemcsak a' fegyvernyugvásnak, de a' foglyok szabadon bocsátatásának, 's a' Bercsényi gondviseletlensége miatt elfoglalt Damasd visszaadásának kieszközlését is a' török udvarnál, ***) mellyel novemberben, követe Borsos Tamás által csak 10.000 darab arany lefizetése mellett hitethető el, hogy a' magyar királylyal szükségkép' meg kell békéllenie. ****).

Mihelyt Bethlennel a' béke dolga rendbe hozathaték, minden gondját oda fordítá Ferdinand, hogy a' szerződést, mint más több hasonló esetekben már, a' törökkel ismét megújíthassa. Kedvező környülménynek látszék erre nézve, hogy a' nagyvezér táborában Hálebben a' katonaság között zendülés támadott, 's Abaza basa mozgani kezdé Erzerumban, mik szülői valának, hogy de-

*) A' Bethlennel tartó magyar 'rendek levele a' nádorhoz. Ex Castris ad Kemend positis. 18. Octob. 1626.

Bethlen levele ugyan ahhoz, ugyan onnan oct. 19. 1626.

Azon rendké az esztergomi érsekhez. Ex Castris ad Bars. 25. Octob. 1626.

**) „Milites Mansfeldii majori ex parte interiorunt, reliqua pars in Silesiam pergit, gratiam imploratura, ipse vero Mansfeldius procerto in Bosnia mortuus est.“ Eszterh. Mik. lev. januar. 11. 1627.

***) Engel, 453. l. Pázmány Pét. lev. jan. 9röl 1627.

****) Hammer, 74. l.

cember 1jén mind Háfisz nagyvezér, mind Chozrev jan-
csár aga, hivataluktól megfosztván, a' portára vissza-
hivattak, 's az elsőbb helyét Chalil basa, az utóbbét pe-
dig Ali csauzbasi foglalá el; *) sürgetővé tevé pedig az,
hogy Bethlen azon pillanatban, mellyben a' pozsoni bé-
két aláírta, négy szövetségesei követének a' portánál,
már ismét újabb hadi terveket terjesztgete elő, ezen fe-
lüll, nejét az erdélyi rendekkel jövődjő következőjének
a' fejdeleltségben elválasztván, annak részére Mikó Fe-
rencz által nem csak az illető oklevelet, de a' szokott
megerősítési jeleket, úgymint a' botot és zászlót is már
az 1627diki januarius elején kieszközlé a' török csá-
szártól **). Siete tehát Schmidt Rudolf Jánost, kit Lus-
trier Sebestyén sebes hírnökül küldte fel Bécsbe, a' bé-
ke dolga előmozdítása végett a' portához visszautasíta-
ni, de ez a' nádor fegyvernyugvás iránti biztosító le-
velének késedelmezése miatt, Murtéza által Budán letar-
tóztatván, csak februarius végén érkezhettek rendeltetése
helyére. ***) Lustrier, ki Schmidt által azon utasítást

*) Hammer, 58. l.

**) „Siquidem Principissa Bethlenii Coniux a Statibus et
OO. Transylvaniae, communi consensu, in legitimam
Transylvaniae Principissam accepta et approbata est. -
- - Turcarum Imperator quoque pro confirmatione
istius negotii praelibatae Principisse de more et con-
suetudine portae Otthomannicae, tamquam Vasallae, bal-
theum una cum vexillo ad Albam Juliam expediverit.“
Eszk. Mik. lev. januar. 12ről 1627. Hammer (75 l.) mar-
tius 25ről költnek állítja a' megerősítő levelet, 's cso-
dálkozással említi, hogy arról, és hogy Bethlen a'
jóvá hagyást a' portánál munkálódta volna, semmit
sem szólnak a' magyar történetírók, úgy látszik, En-
gelnek következő szavaira. „Bey dem Ansehen, das
Bethlen bey den Türken hatte, war es ihm leicht hiezu
die Beystimmung von Konstantinopel aus, und eine Fah-
ne für die Fürstin zu erhalten“ nem figyelmeztet Ham-
mer.

***) „Quantum ad Cursorem Agentis ad portam Ottho-
mannicam attinct, is ut existimo Budae ea de causa de-

kapta Bécsből, hogy Murtezának, mint Nógrádot a' gyarmati béke kötés ellenére nyilván ostromlónak, hivatalából letétetését és érdeme szerinti megbüntetését eszközölje, Bethlennek pedig a' béke dolgába minden befolyását gátolja, martius 3dikán nyújtá át Konstantinápolyban Redzsep kajmakámnak, Ferdinand emlékjegyzékét (memorialis), ki is megértvén annak tartalmát, eleinte tagadni kezdé, hogy a' török hadak Nógrádot ostromlották volna, miután pedig Schmidt arról nyilván bizonyosságot tett, azt felelte, hogy midőn azon török hadak Bethlennel akartak volna találkozni, menetelek alkalmával, a' várbeliek néhány ágyút rájuk sütöttek, s ők csak a' hason üdvezletet kívánták visszaadni, több illetén fogatkozások után pedig csakugyan hajlandónak mutatá magát a' béke megújításához. *) Azonban már martius 2dikán elterjedvén azon hir, hogy mind a' volt jancsár aga, mind a' perzsa hadban vezérséget viselt Háfisz basa Konstantinápolyba fognának rövid idő mulva érkezni, még pedig ez utóbbi azon reménnyel, hogy kajmakám leend, Lustrier tanácsosnak tartá, addig még bizonyosan el nem határoztatik elnyeri-e Háfisz a' kajmakámi tárczát, vagy sem? minden elhatározó alkudozást elhalasztani a' béke dolgában. „Mert“, úgy mond, „ha Háfisznak sikerül reménye, akkor Ferdinand teljesen meg lehet nyugodva, de ha Redzsep marad kajma-

tentus est, quod Assecuratoriae mae necdum illuc pervenerant, jam vero, cum illas Vezirus accepit, singulariterque postmodum de illo scripserim, non video difficultatem de ipso libere emittendo.“ Eszt. Mik. lev. januar. 11röl 1627.

*) „Il quale doppo haverne inteso il tenore, cominciò à negare l'assedio di Novigradt, et non ostante la replica di Rodolfo Schmidt disse, che nel passare per ritrovarsi col' Bettlem, quelli della fortezza habbino sbarato alcuni pezzi d'Artegliera; e lui poi habbia reso simil saluto, et oltre diversi spropositi, in effetto dimostrò assolutamente pronta volonta verso la Pace.“ Lustrier tudósítása, mart. 13röl 1627.

kám, nagyobb nehezség fog elő gördülni, a' mennyiben ez Murtezának nagy pártfogója, 's nagy hitelt ad, a' nádor részére, mint állítatik a' béke dolgában kiadatott azon teljes hatalom levélnek, melyet Murtéza másolatban küldé he a' portára. És bár nem szenved kétséget, mind a' mellett hogy e' hónap 1jén a' visszatérő Mehemed effendi és alaihéég által, már a' porta is küldé Murtezának hasonló teljes hatalom levelet, ha áll Ferdinandnak azon erős elhatározása, hogy ezzel teljességgel nem akarja a' béke alkudozásokat elkezdni, annál kevésbbé pedig a' dologba Bethlent is belé vegyítve látni, kevés sikere lesz ezen teljes hatalomnak, sőt az is bizonyos, hogy ezen esetben, miután már a' szultán annyira hajlandó a' béke megkötésére, Murtéza meglakolását is ki lehet eszközölni, mindazáltal, mi Bethlent illeti, őt mint adófizetjőket inkább védeni fogják mint üldözni, a' honnan, utolsó kirontása alkalmával ellene tetlegesen fellépni sokkal czélirányosb, és könnyebben is kimenthető dolog lett volna " *).

Azon hirt, hogy Ferdinand 's az erdélyi fejdelem között a' béke megkötöttét újságúl közlé ennek ügynöke martius 5kén Lustrierrel, mit ez csupán mesterséges fogásnak nézett, hogy amaz töle azokat miket Ferdinand Schmidt Rudolf által a' portán ki akart vinni, kitudhasa. Martius 7dikén Háfsz basa csakugyan megérkezett Konstantinápolyba, 's egybekelt a' szultán 10 éves hűgával, **) de kajmakámságáról még semmi bizonyos nem

*) „Ma il secondo cioè Bettlem; come tributario difendarano piuttosto che lo perseguitarano, e perciò un' attual dimostrazione contro di lui seguita costí ne gli ultimi humori sarebbe stato di segnalato profitto, e quí facile á rispondero.“ Lustr. tud. mart. 13. 1627.

**) „Li 7. detto, entro il Haffis Achmet Bassa già Generale in Persia se accaso con la Sultana sorella del Sultano.“ Lustr. tud.

hallatszék, sőt Redzsep kajmakám, úgy értesítetvén, hogy Zrinyi grófon kívül a' nádor, sőt még Bethlen Gábor is meghalálozott, azon hó 8dikán kijelentette, hogy mind Lustriert, mind Schmidtet, mind pedig a' tolmácsot Budára küldje, 's csak ezek által előhordott több alapos ellen-okok bírhaták arra, hogy a' dolgot egy újabb szembenlétig elhalassza. Nagy kívánsággal várták a' követésiek a' kajmakám elhatározó feleletét, kinél jól tudták, hogy szép szavakkal kevesre boldogulhatni. *) Végre martius 12dikén tanácskozás alá vétetvén a' köz divánban Ferdinand emlékjegyzéke, ismét azt vevék határozatúl, hogy a' béke létre hozásának előmozdítására mind hárman induljanak Budára. Ellenszegültek a' követésiek ismét a' lehetőségig, de hogy a' feltételeiben állhatatos Redzsep kimondott szavát megváltoztassa, annál kevesbbé reménylheték, mert annak fogattha vétele tekintetéből a' más alkalommal már egész Bécsig járt Abdi csauzt is azonnal hozzájuk rendelé útítarsul. Egybe vetvén mind ezen környülményeket, martius 13dikán költ tudósításában szükségesnek véle Lustrier némmely véghelyeket örseregekkel minden esetre megrakni, hogy így hol a' Bethlen haláláról elterjedt hír megvalósodnék, az erdélyieket, ha ezek a' kormányt az ő özvegyére ügyekeznenék átruházni, szabad fejdelem választásukban meglehessen akadályoztatni.

Mielőtt Lustriernek e' tudósítását vevé, a' biztosok kinevezéséről már korán gondoskodott Ferdinand, hogy így mihelyt a' török jóváhagyása hozzájáruland, a' béke alkudozások azonnal elkezdehessenek. A' teljes hatalommal felruházott nádornak tevé ez okból kötelességévé, hogy azon biztossági elnökség elvállalására a' győri püspököt felszólítsa, 's értésére adja Cziráky Mózesnek is, mi kedves dolgot cselekednék, ha e' biztosok egyikéül magát ismét felajánlaná. Ez, nem csak kész-

*) „Poiche li mezzi piaceuoli presso questo Chaimecan poco vagliono.“ Lustr. tud.

nek nyilatkozott megbízatásának megfelelni, de azonnal útnak is indult; a' győri püspök azonban, beteges állapota ellenvetésével ügyekezett magától e' sok kellemetlenségekkel egybekötött foglalatosságot elhárítani, mitől, noha a' nádor, ezen betegséget mellyben már rég óta sínlődött olly neheznek nem látá, hogy a' mellett nem tehetné szolgálatját, fel is mentetett. Ez alatt Bethlen ellenséges mozgásai felől ismét újabb hírek érkezhén, Damasd visszaeresztésétől pedig a' budai basa még mindig vonakodván, a' nádor, egy részről erdélybe köldé királyi jóváhagyás reménye mellett különös emberét, ki a' fejedelmet adott szavára emlékeztesse, másról pedig a' hozzá érkezett csauzzal a' budai basához ereszté postáját, Damasd visszaadását még egyszer kívánni, egyébiránt nem mulasztá el martius 19kén Kis-Martonban költ levelében' királyának is előterjeszteni; miként ő jelennen, hol már a' törökkel kialakudott fegyvernyugvás is végét érte, minden történhető veszedelmek elhárítására legfőbb eszköznek javallhatja a' békének minél előbbi létre juttatását, mert bár ha a' tapasztalás bebizonyította is már, hogy Bethlen ellen ez sem elég fegyver, mindazáltal az nem kevéssé vissza fogja őt rettenteni szándékaitól, 's a' békét megszegni nagyobb nehezséget gördítend mind Bethlen, mind a' török eleibe.

Az önkényesen elfoglalt Damasd visszaadásában késedelmes török ellen, végre szinte önkény kezde használtatni. Murtéza ugyan is Ahmet esztergami bégnek az ottani vár megépítését parancsúl adván, a' dunamelléki egyszer'smind érsekújvári főkapitány Pálffy István, attól a' hódoltságai 60. falukat eltöltá, 's tilalmát mind addig vissza nem voná, míg Murtéza Damasd visszabocsátását ki nem jelenté, hozzá intézett 's itt szórol szóra következő levelében: „Mi vezér Murtéza pasa, istennek kegyelmességébül a' hatalmas és győzhetetlen császárnak a' tengeren injed lévő országának gondja viselőjő, hadainak szerdára, Budán, a' hozzá tartozandó országában, helytartója.“

„Tekintetes és nagyságos vitézlő úr, jó szomszéd barátunk! Minden hozzánk illendő tisztességes dolgokban ajánlok jó akaratunkat, és istentől kívánunk minden jókat megadatni nagyságodnak.“

„Jó akaró úr, szomszéd barátunk! Ezen órában érkezék az esztergami Ahmet bék levele hozzánk, melyben minékünk írja: a' tartományokkal a' mi Hatalma *) várát építeni akarván akaratunkból és parancsolatunkból, nagyságod 60 falunak, a' vár építésére jövetekben ellentartó lévén, be nem bocsátta nagyságod. Minékünk azt írja: azok a' faluk pedig ennekelőttö is az ő Hatalma Esztergam várát építvén, az előttiünk Budán meghólt vezér Mehemet pasának egy fő embere kapocsi basája a' faluk jobbágyit az esztergami csináláson találván, a' szegénységtől megkérde, hogy ha mindenkor ők Esztergamhoz szolgáltak volna? a' szegénység is azt felelte, mi mindenkor Esztergamba szolgáltunk. A' magok nyelvek vallása és ígéretek szerént, a' kadiánál, igazság szerént, a' törvénybe iratta az a' kapocsi basa fő ember a' bék előtt.“

„Jó akaró úr, szomszéd barátunk! az igazságot így megértvén Nagyságod is, a' régtől fogván való, szolgáló adófizető jobbágyinknak e' részre bejövetelekben ellentartó ne legyen Nagyságod, mert az országban való szegénység is ez részre münd szintén az részre jobbágy; a' jó szomszédságos barátság haz, és a' köztünk való indiczióhoz **) nem illik; a' vára is, az ország is Ő Hatalmaé.“

„Jó akaró Úr, szomszéd barátunk! Damasd felöl a' műnemü levelet az esztergami béknek ír Nagyságod, értjek. azért a' dologbul a' mi szónk, ígére-tünk, helyén megmarad, de valameddig Nagyságodnak ez részről hirt nem adnak, addig a' várba jövő embereket el ne küldjő Nagyságod. Isten tartsa meg jó

*) az az: császárunk.

**) Inducia helyett.

egségben Nagyságodat. Iratott Budán. Aprilj die 20 Anno 1627. Nagyságod szomszéd úr barátja: Vezér Murtéza passa.“ *)

Május kezdetével a' béke dolga némi előhaladást kezdte tenni, ha bár nem nagyon szembetűnőt. A' kinevezett magyar biztosok Sennyey István udvari kancellár elnöksége alatt Komáromba gyülekeztek, sőt némelly török biztosok is jelentkeztek már a' közel vidéken, de a' magyarok egy részint a' török dolgainak a' keleten szűkebb korlátok közé szoríttatásáról értesítetvén, más részint pedig mind azokkal mik egy illy nevezetes munkálatra megkívántatnak, felruházva nem lévén, szorgalmasan kerültek minden alkalmat, nehogy a' török biztosokkal a' béke tárgyát illető bár mi kérdések feszegetésébe is ereszkedjenek, sőt Sibrik Pál komáromi alkapitánnyal is olly választ irattak az elnökséget vivő esztergomi bégnek, ki őt levelével megtalálta, hogy abból azok semmi alkalmat ne vehessenek a' hozzájuk küldésre. Május 2dikán következő, mind tartalmára mind nyelvére nézve érdekes tudósítás érkezett Sennyey Istvánhoz, egy török meghíjtétől, kinek mind nevét, mind lakhelyét titok fedi: „Szolgálók Nagyságodnak, mint kögyelmős Uramnak. Illyen hírt bizonyosan tudom mondani. Elsőbben: Hogy a' közölbas **) az elmúlt napokban annyi vesződelmet, romlást tött a' császár népén, hogy vesztött el a' császárnak 60. ezer népét, mastan is égeti, rabolja, várasit faluit a' császárnak röttenetösen, sőt azt beszéli a' mi jó akarónk,

*) E' levelet czéломhoz vezetőbbnek tartám eredetiből is, megtartva a' nyelv sajátosságait, mostani helyesírással adni, mint a' diplomaticai szigorúbsághoz ragaszkodva, az akkori írásmód helyes olvasásában járatlanok előtt, annak érdekét csontkítani. Ezen észrevételemet a' többi itt eredetiből közlött irományokról is kívánom érteni.

**) Igy nevezik a' törökök a' perzsákat, e' két szótól: *kizil* - veres, és - *bas* - bosa, fő.

Budán a' ki lakik, hogy ha innen fölyül is frigyöt nöm vethet Ferdinand császárral, általánfogva el köll romlani, ü nekik, söt ugyan kétségbe estenek hogy innen fölyül is sömni békösügök nöm lészön, a' mint vötték is eszökbe. Másodsor azt beszéli a' mi jó akarónk, hogy mastan Bötlehemhöz küldöttek követöket a' portáról a' császár és vezérök, hogy a' Bötlehem, fogadása szörent munkálkodjék, és intercedáljon abban, hogy a' két császárt békéltesse mög egymással jó kötés alatt, valamint 's valahogy löhet cselekedje mög. Mört jól tudja azt Bötlehem mit mivelte ü vele a' hatalmas császár, Erdély országban fejedelmé tötte. Annak fölötte tekintse mög istenét is, hitit, fogadását. Mönnyi erős kötéssel való hit-levelei a' hatalmas császár kebelében vagyon, mindennap olvastatja, 's gondolkodik hitiröl, fogadásáról, és egyéb végezéséről. Azt is beszéli a' mi jó akarónk, hogy általánfogva onné alól simni segítség nöm adatik. Söt, ha innen fölyül végezést töhetnének, ezöknek is többire mind alá kölltenéjek mönni. Így is biztat a' mi jó akarónk, hogy ha mastan akarják a' magyarok és Ferdinand, biztonnyal kikergethetik a' török császár népét jól magyar országból, ha a' némöt és magyar nemzetség egyes lészön egymással."

Mind ezekből jól látván a' magyar biztosok, hogy a' töröknek nagyon szíven fekszik a' béke, 's így a' dologgal gyaníthatólag szokásán kívül is gyorsabban fog bánni, ne hogy magoktól valamely hibás lépést kövesenek el, május 5-dikéről költ feliratakban az iránt kívántak felsőbb helyröl rendelést tétetni: jelenjenek meg a' többi császári biztosok, és küldessék le a' bátorság levél is, miröl a' törökök bizonyosan emlékezetet fognak tenni, még ezek nem történeendének, a' töröknek, kitöl felszólításukat minden órán várják, alig fogván valamit felelhetni. Ez alatt a' nádor teljes hatalmánál fogva szinte elkezdé az alkudozásokat a' budai basával. Két követeit, kiket ez ezen időben hozzá küldött, külön két embereivel 's levelével bocsátá vissza. Május

8dikán érkeztek e' követek Komáromba , hol a' nádori-ak egyike hirtelen nehéz betegségbe esvén , a' törököket a' budai basához intézet következő levelével ereszté útnak Sibrik Pál : „Tekintetes és nagyságos úr. ! Nagyságodnak minden hozzám illendő tisztességes dolgban szolgálatomat ajánlom , kívánok az úr istentől nagyságodnak jó egészséget és hosszú életet megadatni. Nagyságodnak ezt akarám tudására adni , hogy a' melly követi nagyságodnak mostanában palatinus uramhoz , ő nagyságához felmentenek volt , azok ma harmad napja hogy ide érkeztenek Komáromba , mind a' palatinus uram ő nagysága emberivel együtt , a' kiknek palatinus uram hagyásából be kellett volna Budára nagyságodhoz menni , de az egyikén olly szerencsátlanúság (igy) történt , hogy minekutánna ide érkezett , fölötte igen nagy és nehéz betegségbe esett úgy annyéra , hogy szekerre sem vehetni , a' mint magok is látták , és megtudják mondani a' nagyságod emberi. Ez okért , minthogy a' nagyságod emberinél nagyságodnak szóló levél vagyon , nem akarám a' nagyságod emberit itt tartóztatni és késlelni , isten áldomásával elbocsátottam nagyságodhoz , ha az úr isten a' palatinus uram ő nagysága emberének is gyógyulást adand , ő tudja miben kellett volna járnai nagyságodhoz , és tudni fogja mit kellessék cselekedni e' dologban. Palatinus uramnak ő nagyságának e' történt dolgot tudására adtam. Tartsa meg az úr isten nagyságodat jó egészségben sokáig. Irtam Komáromban , die 10. may , anno 1627. Nagyságodnak , minden hozzám illendő tisztességes dolgokban jó akaró szolgája : római császár ő felsége vice helytartója és gondviselője Komáromban , Sibrik Pál de Szarvaskend.“

Ez alatt nem csak a' Lustrier működése , de a' perzsák újabb nagy hadi készülteiről , sőt mint imént látók győzedelmeiről is érkezett hírek , változást tönnek a' portán a' dolog előbbi állásán , 's aprilis 26dikán , a' czélba vett béke előmozdítására nézve , legkedvezőbb válaszszal eresztetek el Schmidt Rudolf , már csak egye-

dül, Konstantinápolyból. *) Nem lesz érdektelen itt fordításban adnom a' török nyelven szerkezett levelet, melyet Redzsep kajmakán aprilis 24dikéről intézett, és Schmidt által küldött Ferdinandhoz, mind azért, mert bő világot vet e' jelen történetek folyamára, mind mert előtűnteti, millyen viszonyba helyheté magát egy török basa a' római birodalom császárával. Tartalma ez: „A' Jézus hitén lévő dicsőséges fejdelemnek, a' messiásban hívó hatalmasságok választottjának, a' keresztyén népek közötti perlekedések közbirájának, nagyságos és felséges úrnak, dicsőség és méltóság birtokosának, Németország császárájának, a' mi szerelmes barátunknak, és szeretett szomszédunknak, kinek boldog legyen kimúlása, szívés és barátságos üdvet! Értesítünk, miképen hírnökök kezéből, kit a' felséges portára küldétek, átvevők kedves leveleteket, és azt, miután a' fővezérek és országlárok jóvá hagyásából lefordították, a' mi hatalmas császáruink felségének is elébe terjesztők, 's nem csak az ő császári értelme felfogta annak egész tartalmát, de velem együtt kegyesen felfogták az említett valamennyi vezér és országlár urak is. És mivel előterjesztétek: a' köztetek és a' mi hatalmas császáruink felsége között köttetett béke' folytatása, újonnan megerősítése és megtartása, milly nagy jótékonyágú lenne a' szegénységre nézve, egy császári levélben azon nyilván parancsot küldtük a' méltóságos Murtéza vezér basához, és minden alatt lévő beglerbégekhez, szándzsákokhoz és kormányzókhöz, valamint a' keresztyén fejdelmek között dicsőséges erdélyi fejdelem és magyar király Bethlen Gáborhoz is, kinek boldog legyen kimúlása, ovakodjanak

*) „Ausz hiemit ganz verendert, vnd durch mein inständiges protestieren, auch einkhomenen Zeittung von ansehnlich Persianischer Kriegsberaitschaftt, mit eruolg gezimender andtvort vom Sultans verbeszterter expedition Johan Rudolf Schmiden, werden Euere stb. die diszeits zum friden gedrungene guette disposition stb. abnembem.“ Lustrier tudósít. april. 26. 1627.

szorgalmasan, nehogy míg az utolszor kötött béke ideje tartand, császári felséged birtokai' határszélei, bár mi-képen is megkárosítassanak. Mivel azonban már néhány idén, majd a' Buda, majd a' Bozsaság és Kanizsa fel-öli határszéleiteken katonaság gyülekezett össze, 's az több csineket is követett el, az azon határok kormá-nyát viselő vezérek szinte kénytelenítettek a' szükséges örökös végett, hatalmuk alatt lévő katonaságaikat egy-behíni, de ha a' ti részetekről a' mi császárunk bir-tokai meg nem fognak károsítatni, tökéletesen bizhat-tok és elhihetitek: az ottomán seregek sem teendnek leg-kisebb kárt is birtokaitoknak. A' béke dolgára nézve, Murtéza vezér basa úrnak, kivel e' leveltekre adatott válasz is közöltetik kivonatban, már teljes hatalom kül-detett. És mivel felséges császárunk rendeletéből azon békének a' már említett Murtéza vezér basával, Beth-len Gáborral, kinek boldog legyen kimúlása, és más az egészben megbízott barátainkkal kelletik tárgyaltat-nia, miután hatalmas császárunk is ira egy szeretettel teljes levelet, akarók mi is jelen barátságos sorainkat írni, oly czélból, hogy azokat a' felebb említettekkel közöljétek, megparancsolván hadvezéreiteknek: ügyeke-zenek a' béke előmozdításán, mellynek létre hozatala olly nagy javára lesz a' szegénységnek, és mutassanak igaz készséget annak állandó megerősítéséhez. Én, ki őszinte barátotok vagyok, bizonyosokká teszlek mindent el fogok követni, hogy köztetek és az én császárom között jó barátság, egyetértés alakúljon, 's ennek hasznos sükere világoljon a' szegénységre. Ezzel bere-kesztjük levelünket; üdvöz legyen ki igazán hiszen. *)
Konstantinápoly. Sabán hó 15dikén 1036."

*) „Assicurandovi, che da me vostro sincero amico, sa-rá fatto ogn' opera, accio fra voi et il mio Imperato-re naschi buona amicicia et corrispondenza, et venghi-no in luce gli effetti utili alla poverta; con che facci-amo fine; salute sia sopra di quelli che vogliono il bene.“

Schmidt Rudolf 15. napi útazása után május 13-dikán Budára érkezvén, „mint a' hajós úgy mond, mely a' tömérdek orkánok, veszélyek és szenvedések után, látja a' rokon kikötő helyet, 's még sem érhet szárazt“ nagy nyugtalanságok között várta tovább bocsátását. *) Murtezától elég emberséggel fogadtaték ugyan, de a' melléje örül rendelt CSAÚZ, túlságos bánása módjával eleinte kétes állásba hozá, mi miatt, bár nem vala bizonyos, a' vezér basa parancsából történik-e ez vele, kényteleníteték ennek némelly keményebb kifejezéseket is oda mondani; később mindazáltal a' vezér magát e' dologból kimenté, 's több udvarias nyájaskodás mellett egy más CSAÚZT rendelvén hozzá, a' velebánást annyira javítá, mi szerint ha szíve egyezik vala a' külszinnel, ez meggyőződéséből mondhatá felöle, mit DÁRIUS nagy SÁNDORRÓL, hogy édes ellenségét találá benne. **) Oda fordítá mind e' mellett Schmidt minden ügyekezését, miként szabadúlhatna ki a' vezérnek kezei közül. Szép reménye virult már egy izben erre nézve, 's már már BÉCSBE vala menendő egy CSAÚZZAL, átadni a' szültán levelét FERDINANDNAK, de egy váratlan környülmény felforgatá ismét az egész dolgot. Az erdélyi fejdelemnek Budára érkezett követe ugyan is, lovainak 's kocsijának ajánlása, 's több másféle hizelgések között tudtára adá, hogy vele igen ohajtana beszélni. Schmidt ezen udvariaskodás megköszönése mellett azzal ügyekezett magát a' dologból kifejteni, hogy azt a' vezér basának nyilván megegyezése nélkül nem tehetné, így akarván minden eselt annal inkább kikerülni, mert Murtezát minden levél

*) „Dopo tante borasche, pericoli et patimenti, finalmente la mia nave é capitata qui, et io simile al nocchiero, che vede il porto vicino et non puó prender terra; arrivati in Buda alli 13. di questo, et hoggi sono 18. giorno della partenza de Constantinopoli.“ Schmidt lev. gr. Althanhoz maj. 16. 1627.

**) „Potrei dire ancor io, comi Dario d'Allessandro, d' haver trovato un dolce nemico.“ Schmidt lev.

rezzenéstől remegőnek látá. Azonban Bethlen követe, május 15dike estén ismét hozzá küldé nagy kérelmekkel, szerencsésítse őt másnap ebédjén megjelenésével, mire ő e' napon a' vezérnél ebédelvén már ennek engedelmét is megnyerte. Most már nem felelhetett tagadólag kívánatára, de a' minden mozzanataira legnagyobb kitelhető ügyességgel vigyázást erősen feltevé magában. Több illy közbe jött akadályok miatt még hosszabb időre nyúlt Schmidtnek Budán mulatása, mi neki naponként annál türethetlenebbé lön, mert több öly dolgokat vala közlendő, miket levélre csak azért sem bizhata, mivel azt Lustrier neki nyilván megtiltotta, 's így csak némely titkos jelekkel írott tudósításokat juttathata néha Bécsbe, az ottani török tolmács Asquier útján. *)

A' Komáromban ez alatt felgyógyúlt, 's rendeltetése helyére elérkezett nádori követ, élénk vidorsággal 's tisztességgel fogadtaték Budán, nemcsak a' vezér basa de a' Bethlen követe által is, annyira hogy a' még mindig kétségek között veszteglő Schmidt Rudolf bámula mennyire becsüli Murtéza a' magyarokat, 's mennyire teszen mindent vaktában kedvökért, részint a' Bethlen iránti tekintetből; részint a' vele folytatott jó egyetértés miatt. Két titkos kihalgatás után, mellynek egyikében sem volt Schmidt jelen, a' mennyiben a' vezér' nyilván felszólítása nélkül magát a' dologba elegyíteni nem akará, jó válaszszal ereszté vissza a' nádor követét, a' dolog jó kimenetét igen ohajtó Murtéza, ki Bethlennel együtt nem csak szavát adta már előre a' portának, de azt értesítette is az iránt, hogy mindent elvégzett, ki Damasdot is csak azért adatta vissza, hogy így a' biztosok

*) „Qui resterebbe ch' io dessi conto d'ogni successo, ma perche ciò contiene particolari, et considerationi che malvolontieri commetto á lettere, et così me la raccomandato il Signore Lustrier, lo tralasciero sin al mio arrivo costa. Il Sign. d'Asquier al quale scrivo in ziffera alcune cosete, ne dará notitia a Vostra Eccellenza.“ Schmidt lev.

mind előbbi összejövételét eszközölje, *) 's ez által eleve érdemeket szerezzen magának arra, hogy tőle a' teljes hatalom vissza ne vétessék, sőt kiről azt is beszélték, nem fogja a' hódolt faluk kérdését sem nagyon sürgetni, csak azt megnyerhesse, hogy a' portára Ferdinándtól követség küldessék. Azonban a' mufti, ki szinte egy volt a' kinevezett török biztosok közül, nem nagy reménye lévén a' czélba vett béke jó kimenetele felől, nyilván kezdé Schmidtnek panaszkodni, „hogy ő örömet kihúzná magát az egész dologból, mert annak semmi jóvégét nem látja, még a' Ferdinand biztosai közé a' németek is meg nem érkeznek, sőt maga gróf Althan le nem jó ismét az alkudozásra, így lévén pedig már a' dolog, olly zavarban vagyon, nem tudja mit tegyen, ha egy ugrásra Konstantinápolyban lehetne, tudna magán se séteni, 's tudná mit mondjon felsőbbiségének.“ Előhozá azt is; „hogy ő nyilván megmondta a' vezérnek, nem lehet semmi a' békéből a' német urak nélkül,“ és kéré Schmidtet írnia Althan grófnak, ne sajnálja magát még egyszer belé avatni a' dologba. A' dolog illy helyzetében is, hogy a' Budán lévő főbb törökök az ohajtott útra vezérlendik Murtézát, 's nemcsak meg hiúitandják Bethlennek minden ellenműködéseit, de egyenesen a' németek tanácsát követendik, annál bizonyosban hívé Schmidt, mert a' mufti azt is felfedezé előtte: „hogy mint nekie írták némelly barátai a' portáról, ha a' béke annak idejében végre nem hajtatik, a' vezér nemcsak hivatalától, de éltétől is meg fog foszthatni, sőt ő maga is remeg azért, mert a' többi budai főbb törökkel együtt hamis tanútételekkel menté ki a' portán Murtezát az előbb történtek iránt, mikből Bethlen is hasonlóan menteté ki magát mások által.“ **)

*) Engel azt állítja (455 l.) hogy Toldalaghi vette rá Murtezát Damasd visszaadására.

**) Schmidt lev. gr. Althanhoz. maj. 30-ról 1627.

Ez alatt nagy híre futamodék Budán, hogy Kénán basa, és az Ali Pogácsa fia Nándorfejérvárra érkezének, mint némellyek mondák nem akarván a' nagy úr parancsainak engedelmeskedni, ellene hadat gyűjtendők, mások szerint pedig egészen eltitkolt irányból; 's hogy még néhány kapucesik is jövendnek a' nagy úrtól, kiket számos hadak fognak követni, azonban mind ezek iránt Schmidtnek meghagyá Murtéza; írja meg az illető helyekre, ne legyen semmi félelem, hogy az említett hadak talán valamelly károkat fognának elkövetni, mert ha kétszáz ezeren volnának is, ő azokat olly zabolán fogja tudni tartani, 's annyira foglalatoskodtatni, hogy nem lesz szükség csak egy arasznyira is visszahátráltatni. Bethlenhez a' timár defterdárt küldé ugyan ekkor a' vezér, azon kaftánnal, melyet már előbb hozatott számára a' portáról, egy mással, mely a' Mansfeld hadai vezérének vala szánva. *)

Míg ezek Budán így folynak, alákküldeté a' török biztosok számára a' bátorság levél, miről Ferdinand biztosai, május 5ről költ felirátukban emlékezetet tönnek, de a' benne előforduló czimben Murtéza gáncsot találván; követeit küldé ezekhez Komáromba, azon kéréssel: ne vennék neki rossz neven, ha azzal meg nem elégedhetik, sőt a' szent béke előmozdítása tekintetéből, melyre ő annyira hajlandó, eszközölnék annak azon alakban kiadatását, mellyben az ezennel kezökhez szolgáltatott, viszon bátorság levél készülve vagyon az ő számukra. Majus 25dikén fogadák el a' császári biztosok, névszerint: Clebel J. Eszterházy Dániel, és Cziráky Mózes, kitelhető tisztességgel Murtéza küldötteit, 's ezeket miután a' szokott tisztelkedési szertartások mellett, megbizatusuk

*) „Il Vesir mando al Bethlem il Timar Teftedari con il Caftano, che fece portar per auanti dalla porta per esso Bethlem, et ancora un' altro caftano per il capo del l'essercito delli ribelli ch' erano venuti con il Conte di Mansvete.“ Schmidt lev.

tartalmát a' Bethlen Gábor Budán mulató követe levelével együtt barátságosan előadák, mind azért mert egy más levéllel a' nádorhoz sietének, mind pedig mivel a' magyar kancellárt bizonyos környülmények Bécsbe híván, ez biztos társainak semmi utasítást hátra nem hagyott, azon nyilatkozásuk mellett, hogy a' szent béke iránt ők is hasonló hajlandósággal viseltetnek, újtokra bocsáták, nem mulaszták el azonban más nap, az az május 26dikán költ levelökben Sennyey Istvánt is felszólítani, hogy vagy sietesse visszatérését, vagy eszközöljön bizonyos tanúságot e' részben a' királyi felségtől. *)

Junius elején a' kívánt alakban megérkezvén a' bátorság levél, azt Eöry Zsigmond által azonnal kézhez juttaták a' császári biztosok, barátságos iratuk mellett, Murtézanak, mit ez, a' Bethlen követével Toldalaghi Mihállal, és Moharren szolnoki béggel közlés után helyben hagyván, azonnal útnak indítá mind ezt, mind amazt a' többi török biztosokhoz, azon utasítással, siessenek minél előbb mindnyájan Szőnybe, mint a' nádor helyben hagyásával a' béke alkudozásokra közösen kitüzött helyen megjelenni, értesíté egyszersmind ez iránt junius 12dikén költ levelében Ferdinand biztosait is; azon megjegyzéssel, hogy ezentül a' béke dolgát tárgyzó minden kérdésekben azon teljes tanúsággal felruházott török biztosokat találják meg, 's azokkal végezzék kölcsönösen, mik annak előmozdítását illetik. Levele szóról szóra ez: „Mi vezér Murtéza pasa, istennek kigyelmességébül a' hatalmas és győzhetetlen császárnak a' tengeren injed lévő országának gondja viselője, hadainak igazgató szerdárja, Budán, a' hozzá tartozandó országában helytartója. Tekintetes és nagyságos urak, mineküink jó akaró szomszéd úri barátink! Sok köszönetinknek és minden mi hozzánk illendő dolgokban való kedves jó akaratunknak ajánlása után, istentül nagyságtok-

*) A' biztosok deák leveléből Sennyeyhez, a' felül említett napról.

nak minden jókat kívánunk. A' nagyságtok levelét, együtt a' római császár ő felsége a' mi részünkrül való commissariusinknak hátorságos úti járásokrul való levelével, a' nagyságtok böcsületes emberétül Eöry Sigmundtül böcsülettel elvettek (*tük* helyett), a' mi commissariusinknak is egyike szolnaki Moharim bék, és az erdélyi fejedelem ő fölsége mi kedves atyánkfiának embere is Todalagi Mihály itt mellettünk lévén, a' római császár ő fölsége levelét elegendőnek ítéltek.“

„Hogy nagyságtok is a' szent békeségnek tractájának elkezdésében melly szorgalmatos legyen, levelébül és mindenek a' császár ő fölsége levelének megküldésébül megértettek, mellyet nagyságtok mint békeség szerező eszes úri emberek cselekeszi, mi is hasonló jó akaratunkat igérjük, annakokáért Moharem bék hüüinket és Todalagi Mihály jó akarónkat itt nem akartok (*tük* helyett) késlelnie, a' több commissariusokhoz fölbocsátottok, meghagyván hogy a' megnevezett, és immár pallotinus ő nagysága és mi közöttünk elvégezett helyre Sziünybe a' tractára, késedelmet nem tévén, illendőképen fölmenjenek, kinek napjárul nagyságtokkal végezzenek, szóval is nagyságtok a' mit izent, azt is megértettek, kirül mi is szóval izentünk, mind azokrül és egyebekrül is a' tractához illendő dolgokbul, ezután immár nagyságtok a' mi részünkrül való commissariusinkat találja meg, és velek végezzen. mivel mi tüünk mindenekrül tanúságok *) vagyon, ha mit mi nekünk értésünkre köll adni, azok mi nekünk tudásunkra adják. Isten tartsa jó egészségben nagyságtokat. Iratott Budánjunii die 12. 1627. nagyságtok jó akarója: Vezér Murtéza pasa.“

A' császári biztosoknak Komáromban, hol már Senyey István is jelen volt, junius 14dikén adaték meg e' levél, mellyet azon hó 18dikán a' török biztosoknak, névszerint; Isza Effendi budai mufti, Mehemet egri basa,

*) Ma; utasítás.

Achmet esztergomi bég, Moharrem szolnoki bég, és Dzsíha budai azabok agájának Szönyben megjelenése követett. Azt lehetne gondolni, az előkészületek ekkénti meghaladása után már, idő haladék nélkül létre jutand a' béke, mit mind a' két rész annyira ohajta, ámde mindjárt a' derék tárgyalatás kezdetében egészen más alakot ölte magára a' dolog, 's olly nehézkes események gördülének elé, mik csak egy hajszálon függött, hogy béke helyett ismét a' harc viharát nem önték a' megpedett hazára. A' császári biztosok ugyan is, részint hogy közülök némelyek másokkal, jelesbben; Clebel, Questenberggel; Crirák Mózsés pedig Koháry Péterrel, váltátának fel, részint hogy a' béke megkötését magok részéről nagyon sürgetősnek ne mutassák, a' szembenlét után halaszták egy két nap a' derék kérdésekbe ereszkedést, a' törökök pedig, kik mohón megragadának minden alkalmat, hogy a' békének talán nem sikerülte minden okait amazokra vethessék, azonnal panaszt tőnnek a' budai basánál, 's ez nem volt késedelmes csauzát mindjárt útnak indítani, mind a' császári biztosokhoz, mind pedig a' nádorhoz intézett leveleivel. A' csauznak Szönybe megérkeztével tüstént sürgeték az elhatározó választ a' török biztosok amazoktól az iránt: kivánnak-e vagy nem valódiabban fogni a' dologhoz, mint ezt junius 21dikén eredetileg török nyelven költ, 's a' császári biztosság által magyarra fordított következő levelök bizonyítja: „A' fölsiges római császár részéről rendöltett fő commissarius uraknak minden illendő dolgokban ajánljuk barátságunkat. Minekutánna mi, minden jó szívvvel és szeretettel a' szent békesig szerzésnek okáért ide Szönyre jöven, és immár negyed napja hogy itt találtatunk, azt reményelttük vala, hogy másod nap nagyságtokkal jó szívvvel szemben lévén, 's egymással barátságához illendő szeretetünket és jó akaratumkat mutassuzk egymásnak, a' mellyre mi bizonyára készek voltunk, de mivelhogy olly véletlenöl nem lön a' mi akaratumk, és immár másod napja, hogy nagyságtoktól mi

nekünk semmi választ nem jött, kiért mi nem tudhatjuk miben áll a' dolog, melly dologról a' vezirt is megértettük, mellyre a' vezir im nagyságtoknak és a' nagyságos palatinus úrnak is emberit levelekkel fölbocsátott, mellyből nagyságtok mindeneket megértvén gondolkodjék nagyságtok a' dologról úgy, hogy nagyságtok is a' szent békesighez és barátságához illendő jó kedvét és szeretetét mutassa, és ne olly igen hideg szívvel legyen nagyságtok; és ha mi közöttünk és nagyságtok között eligazodhatik és megalkodhatunk ezen a' dolgon, tehát *) nem leszen szükség a' csáúznak palatinus urunkhoz való menése, hanem térjen vissza, ha penig nem alkatunk magunk közt a' dolgon, tehát mindjárt felküdjön nagyságtok a' csáúzt, hogy ne késleltessék a' dolog közöttünk, mi bizonyára igaz szívvel volnánk a' szent békesígnék elkezdésére. Ezzel isten áldja nagyságtokat mind fejenként minden javaival. Mufti Isza Effendi. Mehemet egrí pasa. Ahmet esztergami bég. Muharemb szolnaki bég. Csiha aga, budai azabok agája."

Komolyabban kezdék venni a' császári biztosok a' törökök' ezen nyilatkozását, és siettek junius 22dikén deákül szerkezett hit levelök mellett, küldötteiket elég tanúsággal ereszteti hozzájuk, hogy ezek, levelök egész tartalmára élő szóval felelnének, kérvén egyszersmind őket: adnának nem csak teljes hitelt mind azoknak, miiket nevökben előterjesztendének, de egyenes viszon válaszukat is. Azonban egy újabb nehezség még hátrább taszítá a' dolgot. Valamint ugyanis a' gyarmathi egyezkedés alkalmával a' közel vidéken katona csoportok szálítottak le, úgy most is, részint a' biztosok bátorsága, részint a' törökök illendő elfogadása tekintetéből, felesebb katonaság telepített meg Szöny körül a' császár részéről, és bár a' kölcsönös egyezés szerint annak nagyobb része már másfelé útasított, néhány száz mégis

*) A' bécsi és müncheni magyar codexekben is így fordul elő e' szó mindenkor.

az esztergomi érsekséghez tartozó Mocsá *) nevü helységben vesztegle. Fenn hangon kezdének a' törökök panaszkodni, hogy az említett előleges egyezés szerint egyik résznek sem lévén szabad az alkudozások folyamata alatt hadakat tartani a' szegénységen, ök a' magokét mihelyt felérkeztek azonnal visszaereszték, a' császáriak mégis számos katonaságot tartanak a' rokon helységeken, név szerint Mocsán, melly minden eleséget annyira elemészt, hogy még ök magok is pénzért sem kaphatnak legkevesebet is. Az ohajtott kedvező válasz helyett tehát a' következő napon, melly junius 23dika volt, jelen, fenyegetéssel párosult panaszos levelét küldé az egri Mehemet basa a' császári biztosság elnökéhez Sennyey Istvánhoz: „Mi Memhet pasa, a' hatalmas és győzhetetlen török császárnak fő begler békje, és Egren fő helytartója. Minden hozzánk illendő tisztességes köszönetünknek és magunk ajánlásának utánna, istentül jó egészséget kívánunk nagyságotnak. Tekintetes nagyságos úr, szomszéd barátunk! nagyságotat e' felől kellett tudósitanunk: mivel mind a' két pártrul el vagyon végezve, hogy a' szegénységnek könyebségeirt, miglen az előttünk való szent békesígnak tractájában foglalatosok leszünk, hadakat sem a' mi pártunkrul, sem a' nagyságotok pártjárul a' szegénységen ne tartsunk. Mi is arra nézve valami kíséző hadainkkal ide feljöttünk, a' szegénységnek könyebségeirt minden hadainkat, és ide kíséző vitézinket visszabocsátottuk, egyedül csak a' magunk udvarunk népével itten maradtunk. A' nagyságotok pártjárul nem tudhatjuk mi okokbul és mire nézve, nagyságotok egynéhány vég-várbeli vitézit a' környül való falukban tartja, úgymint Macsán is harmadfél száz vitézi vagynak nagyságotoknak, a' mellyek mi nekünk minden ide hozandó élésünket, a' kik a' szegénység közül pénzünkre ide hoznak is, semmi élest nem hozhatnak,

*) Komárom vármegyében, a' gesztesi járásban.

mivel mostani takarodásnak közel lélelben a' szegénység a' nélkül is igen megszükölködött mindenbül, hogy a' hová ő nekik parancsolják mind a' két részre eleget nem tehetnek; hanem 'nagyságotul kívántatik, hogy nagyságot azokat a' Macsán való vitézeket, és a' kik itten a' közel való szomszédságban volnának, onnét elszállítsa, hogy a' szegénységnek nehezséget ne szerezzenek, mivel minden esztendőt által való élléseknek takarodások mostan rajtok vagyon, mert hála istennek, mostan mi ide azért nem jöttünk, hogy egymással hadak által vigezzük a' két hatalmas császárok között való reánk bízattott dolgokat, hanem szomszédságbeli barátságosképen egymással minden dolgok felől vigezzünk. Ezzel isten áldja nagyságotat, és választ várunk. Datum in Szűny, 1627. die 23-a junii. Nagyságot ur barátja: idem qui ut supra.“

„P. S. Hogyha nagyságotok azokat onnét el nem szállítja, mi tülünk is kívántatik, hogy a' közel való végházakbul vitézinket a' közel való szomszédságban szállajtuk, a' melly a' szegénységnek nagy nehezségére leszen.“

De Sennyey István igen jól látván e' kötekedések irányát, szinte nem kiméllé tollát a' válasz irásban. Sok eredetiség, erő, és bátor szellem ömlik el, junius 24dikén saját kezével feltett válaszában, mellyben nem csak szemére veti a' törököknek, hogy ők magok eveznek a' lében, mellyet másokra kívánnak hárítani, sőt nyilván kijelenté azt is, mi szerint ő illetén fenyegetéseiktől pap létére is meg nem ijed. Szóról szóra ekként szólt az egész; „Mi Sennyey István püspök, a' hatalmas és győzhetetlen római császárnak, magyarok királyának tanácsa, és cancellarius Magyarorszában. Minden hozzánk illendő tisztességes köszönetünknek, és magunk ajánlásának utána istentől jó egészséget kívánunk nagyságotnak. Tekintetes és nagyságotos ur, szomszéd barátunk! Elvöttük a' nagyságot levelét, mellyben panaszkodik, hogy Macsán lévő keves vitézlő nép miatt

a' nagyságtok élése megfogyatkozik, és hogy a' közöttünk való végezés azt tartaná, hogy a' vitézli rendet haza bocsátottuk volna, kire való képest a' nagyságtok részéről immár mind elbocsátattak volna, azért kívánatnék, hogy mi is meghagynók, hogy azok elmennének a' szegénységnek könnyebségeért. Tudom nagyságod szintén olyan jól tudja, hogy a' kiket azért hivattunk volt is, hogy midőn isten nagyságtokat ide hozza, illendő becsülettel fogadjuk, régen elbocsátottuk, hogy pedig Macsán még az egynéhány lovas volt, nagyságtoknak semmi akadékjára nem tudom hogy lőtt volna. De ha nagyságtok a' szegénységet olyan igen szánna, és a' mint írja kevesed magával volna, nem tudjuk mire való az a' sok ezer kenyér, sok vágó marha, és egyéb élés, a' mellyet a' szegénységre felvetett nagyságtok, elhiszszük, nem azért kell a' szegénységnek adni, hogy Szőny-nél a' Dunába hányják, hanem sok embernek kell olyan sokat megenni. Vétessen számot nagyságod a' gondviselőktől, hány falura, és mennyi élést vetettek, abból megtanólhatni, mennyi embernek legyen az szükséges. Ez előtt nagyságtok úgy adta értésünkre, hogy a' nagyságtok részéről való pénzén fognak élni, de úgy veszszük eszünkbe, hogy nem igen fogja megkaszdagítani *) a' szegénységet a' nagyságtok kevesen való léte. Igen könnyű végére menni, kinek vagyon több népe, és az után panaszolhatni; a' hol pedig írja nagyságod, hogy többen is kell jönni a' nagyságtok részéről, annál jobban épülhet a' szegénység. *A' mit pedig nagyságod nálunk véghez akar vinni, nem kell azt fenyegetéssel cselekedni, mert az nem barátságához való dolog, és ha pap vagyunk is, embernek tartjuk magunkat. A' miből tudunk pedig, igen örömet is kedveskedünk jó akaróinknak, minthogy Macsát is mi inkább akarjuk oltalmazni hogysesem mint a' magunk jószágát, mert az*

*) Ezen szó is így jó elé a' bécsi és müncheni magyar codexekben.

olly apánk úré, a' kit inkább szeretünk magunknál. *) Azzal nagyságodnak magát fárasztani, és fejét fájlalni szükséges nem lőtt volna. Ezzel isten áldja meg nagyságot, és adjon minden jókat. Komáromban, a' mi számunk szerint 24dik napján juniusnak. Nagyságod úr barátja: idem qui supra.“

Szükségesnek láták ezen felül még a' császári biztosok, a' budai basát is megtalálni külön levelökben az iránt, utasítaná oda a' török biztosokat, mutatnának valódibb készséget a' béke végrehajtásához, 's ne húznák halasztanak hasztalan gáncoskodásokkal a' dolgot. Murtéza, bár a' végvárakbeli basáknak és szárdzsák-bégeknek már kiadá a' parancsot, hogy a' Rákosra gyülekezzenek, a' szultántól csak épen ekkor kapott kemény, feddő parancs miatt, mellyben számadás alá vétetik: mi lehet oka, hogy a' béke megkötésében ennyire késedelmes, egyszersmind az is tudtára adatik; ha életének örül, az általa és Bethlen által adott ígélet szerint azt, ha a' török udvar kárával is minél előbb végrehajtsa, megváltoztatá kitűzött tervét, 's a' béke lehető gyorsabb előmozdítását azonnal meghagyá a' török biztosoknak, kérvén egyszersmind Ferdinandéit is, ügyekznének ők is tetleges készséggel járulni, a' mind két részről ohajtott cél sikerítéséhez. Levele, mellyet junius 26kán török nyelven intézett ezekhez, azon kori magyar fordításban szóról szóra így szól: „A' felséges római császár részéről szent békeség szerzésire rendeltett és teljes hatalom adatatott tekintetes fő nagyságos commissarius urak' mint nekünk bölcsöletes úr barátinknak, tisztesség és barátságához illendő jó kedvönknek és szeretetünknek ajánlása után. A' mi állapotunk felől hála istennek a' mi császárunk kegyelmes hatalma alatt jó egészségben, a' szegénységnek jóvára való igaz szívvél és igyekezettel lévén, érkezék a' nagyságtok levele, kit mi nagy bölcsölettel vévén és continentiaját meg-

*) Érti Pázmány Pétert.

értvén. Becsületos úr barátink! tudja az isten, hogy mi a' mi nekünk adatatott teljes hatalomnak rendi szerint a' szegénységnek jóvára való békességszerzéshez nagy szeretetes jó igyekezettel lévén, a' mi bücsületos commissarius urinkat immár alkalmas ideje hogy elküldettük, a' mint most is ő nagyságoknak a' mi akaratumkat levelünk által megjelentettük. Kérjük annakokaért nagyságtokat is a' szegénységhez való jó akaratumkat igyekezettel megmutatván, a' békeséghez illendő jó dolgokban accommodálván és hozzákezdetvén, confirmáltassék meg a' szent békeség, mellyért a' szegénység mind a' mi hatalmas, s mind penig a' fölséges római császárnak, azonképen az urakért is, a' kik szent békességszerzésben forgolódnak, hálaadók lévén, isten imádók legyenek. Ezzel isten áldja Nagyságtokat hoszú élettél és jó szerencsákkal. Datae Budae, ujság szerint 11a die julii, anno 1036. Vezér Murtezan basa."

A' császári biztosok mind ezen, mind a' még junius 14kén a' csauz által küldött levelére Murtezanak, egyszerre válaszoltak azon hó 30dikán, ismét olly értelemben, hogy ő rajtok a' béke megkötése épen nem múlik, csak a' török biztosok tiltassanak el a' hasztalan gancsoskodásoktól. Válaszuk következő volf; „Tekintetes és nagyságos vezér, szomszéd úr barátunk! Minden hozzánk illendő dolgokban jó akaratumkat ajánlván, istentől minden jót kívánunk nagyságodnak. Két rendbeli levelét vőtök nagyságodnak illendő becsülettel és tisztességgel, egyiket a' nagyságod fő csauza által, másikat a' nagyságos urak, fő commissariusok által, melly mind a' két szeretettel és jó akarattal volt teljes, vesszök is eszönkben nagyságodnak a' szent békeséghez való jó akaratumját. Minthogy azért azt istenes dolognak látjuk lenni, a' hatalmas császároknak is akaratumkat úgy ismerjük, a' nagyságod szép intése a' mi szivönkbe behatott, látván a' szegény megnyomorodott községnek mindenütt való nagy mondhatatlan romlását és pusztulását. Nagyságod' is azért szeretettel kérjük, a' nagyságos

commissariusoknak adjon elegendő tanúságot, hogy a' miben a' közönséges igazságot látják, annak felépítésében mi velünk együtt legyenek jó fáradozók, és héaban való dologgal egymás fejét ne fájlaljuk, és ne is fárasszuk. Nagyságod azt mi bennünk valóságosan megtapasztalja, hogy az egy igazságnál egyebet nem követünk. Ezek után istentől nagyságodnak hoszú életet és jó szerencséket kívánunk. Datum 30. junii 1627."

A' budai basához Konstantinápolyból érkezett sürgető parancs előbb kezdé hatását mutogatni, mint gondolható vala. Már június 27kén átküldék a' török biztosok Betyir agát a' császáriakhoz, tudakozódni ezeknek akaratjok iránt, 's az ez által vett izenethez képest még azon nap írt levelökben értésükre adák, hogy ők más nap bár mellyik orában, készek Moharrem bégét és Dzsihan agát hozzájuk eresztetni, kikkel az egyezkedés dolgaiban értekezni lehessen. Azon kori magyar fordításban így szólott levelök: „A' fölséges római császár részéről szent békeség tractálására rendeltetett tekintetes és nagyságos fő commissarius uraknak, mint bücsöletes úr barátinknak, illendő szeretetűnknek és kedves barátságunknak ajánlása után. A' mi bücsöletes emberinktől úgymint Betyir aga által, a' nagyságtok becsületes izenetit mi is, nagy kedves becsülettel vévén, megértettük, és a' nagyságtok kedves akaratjok szerint mi a' mi commissarius uraink közül nagyságos Muharrem bégét, úgymint szolnaki fő száncsák bég, és a' budai gyalogság fő agájok Csihan agát, isten engedelmeből holnap, valamelly órára nagyságtoktól megizentetik, tehát nagyságtokhoz köldjük, hogy egynéhány dolog felől a' mi izenetünket beszélgethessenek és minden jót végezthessenek. Isten tartsa nagyságtokat sok esztendeig jó egészségben. Kült Szünben, az ujság szerint július havának 12dik napján. Nagyságtokhoz igaz szeretettel lévő commissarius baráti."

Így hát valahára már elkezdették a' derék bealkudozás. A' megyék küldöttei is megérkeztek a' pana-

szok és kártetelek összeirataival. Hazánk történetei némi kiegészítésére nem lesz talán érdektelen egy illy összeiratról, mellyet Nógrád vármegye rendei május 26-dikán (feria secunda proxima post Dominicam Exaudi) Losonczon tartott törvényszékökből utasításul adtak ki e' békealkudozásokra küldött követőknek, közre bocsátanom itt azokat, mik e' megye nehezségeit 's panaszait tevék részletesen. „A' törököknek, (mondának az említett megye rendei ezen összeirat deák előszavában), mint az egész keresztyénség természeti ellenségének, gonosz, undok állhatatlanságát, különböző rablásaik sokféle nemeit, és alattomos ember - 's gyermek-lopásait alig lehet eléggé összeírni, mindazáltal azok, miket a' szügyéni vár alatt 1625ben történt egyezkedés után a' fileki erőség mellett és körött fekvő falukon elkövettek, eként soroztathatnak el. *)

„Csak az egri zsidó Memhet pasának idejében, a' Mátra környül való tartományban, a' hódoltságból negyven gyermeknél többet loptanak el az egriek, hatvaniak, és budaiak, kik közül a' keserves atyák a' pasáknak, fő embereknek hátok megett, találtak meg, szintén magánál is az előtt való vezérnél, de csak egyet is ki nem szerezhettük, mert szintén úgy gyűiték mint a' ménest, 's a' portára vivén azzal keresnek magoknak kedvet és tisztet“ stb. „Ugyan ezen zsidó egri pasának idejében a' hajnácskói drabantok a' falukon kenyeret kéregetvén magoknak, Sárvári István nevő *tizedest* **) nyolezad magával levágták. Szintén a' szügyéni tracta alatt egy Kis János nevő fileki legént a' sirokiak a' faluról elvittének, és im csak mostansággal, sarczon bocsátták el. Ugyan akkor azon sirokiak és egriek Somoskőnél lesben állván, a' *porkoláb* ***) fegyver

*) Ezen túl magyar nyelven van, szórol szóra mint következik.

**) Ma *káplárnak* mondjuk.

***) Ma *várnagy*.

nélkül, bizván a' békeséghez, kinn sétálván, megragadták, és a' jámbor fő embert a' fához kötevezvén egy erdőben, kegyetlenül lekonzolták. A' sirokiak a' tarjáni tó-gátnál lesben állván, a' füleki gyalog legényekre ütven, kettőt lekonzoltak benne nagy véletlenül a' békeség alatt, hatvaniak pedig im nem régen a' békeség alatt füleki egy igen vitéz *kalauz legént* *) Kecskeméti Jánost másod magával Hasznos nevű faluban, mikor semmit nem félne, az istállóban levágták. Ez elmúlt nyárban, a' Bethlen fejedelemnek *indulatjának* előtte, az egiiek pani-daróczi pásztorokra ötvén, a' lovakban elvittek, a' gyermekekben kettőt levágtak, kettőt elvittének, kiket immár *fel is borotváltanak* volt, de a' pasa nem tehete egyebet benne, a' két gyermeket kibocsátta, de a' lovak ugyan oda maradának. Ez előtt is, másfél holnappal az után hogy Murtéza vezér pasa a' fagyos törökkel haza ment Budára, az új induciák alatt, a' sirokiak néha megizenték a' bíraktól, hogy ők a' mostani békeséghez tartják magokat, azért ne féljenek semmit a' hajnácsköiek, más felől megállották útjokat, és reájok ötvén, a' hajnácsköiekben egynéhányát megsebesítették, a' ketteit darabokra vagdalták.“

„A' Bethlen fejedelem indulatja alatt mennyi kárt tettek, mennyi falukot elégettenek, mennyit kóborlottanak, ki tudná megbecsülni és megszámlálni! Hanem mostan az induciák alatt, a' mikor semmi hódoltatásnak és fenyegetésnek helye nem volna ha hitetlenek nem volnának, ő maga az egi pasa minemő levelet küldött az erdélyi fejedelem levele mellett, meg fog ott bizonyosodni, azért méltó hogy szemire vettessék mivel hogy ő maga is ott leszen.

„Igen méltó és szükséges arról is panaszt tenni, hogy mivel az elmúlt üsszel, mikor a' török ellenségképen Bethlennel együtt táborban volna, a' füleki katonák

*) Ma *szárnyas legény*.

találtak volt valami török-olasz áros törökeket felverni, a' kik a' gyöngyési kalastromba szaladtak volt, mivel a' város megellenzette volt nekik, hogy félelmes volna dolgok, mert most békeség nem volna, és a' fülelkiek igen csatáznának; ezért a' dologért a' mostani Murtea vezér pasa a' gyöngyiesieknek az elajét, és a' barátokban is kettőt Budára vitetett, és reájok fogta nagy szemtelenöl, hogy ő magok a' gyöngyiesiek verték fel az árosokat, és a' barátokat is azon árosok árólták el, maga a' szegény barátok, életjeket is megtartották elbujtatván őket, *marhájoknak* *) is jobb részét a' barátok röjtegették el, az után ő magok szegények késértették Szeged felé, a' mezőben is reájok találtak a' katonák, és mivelhogy a' barátok velek voltak, békével bocsatották el őket; és im mégis ez a' vezér *mind a' bírákot barátokat*, **) nagy méltatlan, karóba akarta vonyatni. A' barátokat, kiket ennyi sok esztendőől fogvást nagy békeséggel oltalmaztanak meg sok hatalmas császárok, hatalmas, becsületes, nagy török urak 's vezérek tisztességben és oltalmok alatt tartottanak, a' mostani vezér pasa nem tekéntvén és becsölvén a' császárok, vezérek, és maga csak az előtt egynehány nappal adott levelét is, a' szegény koldos barátokat a' jancsárokkal hurczoltatott (igy) veretett, taszigáltatott, és ha a' pesti bék *mellettek nem támadt volna*, ***) gyalázatosan meg akarta öletni őket. Végteére mégis azon koldos barátokat, kiket az előtt való törökök segéttetek, tizenöt száz tallerra sarczoltatta, kiért az egyházi

*) az az portékájoknak.

**) Kedvelt szállásmód volt ez az elődöknél, e' helyett: *mind a' bírákat mind a' barátokat*.

***) Előfordül ezen szállásmód már az 1-ső Lajos király decretuma után lévő eskü formában: *Szűz Mária mellett te vég napodon szent Fiának előtte úgy támadjon; mennyivel szebb ez, a' latin intercedere szóból fordított közbenjárni-nál; 's mi kár, hogy egészen kihalt mostani nyelvünköl!*

marhádt kellett zálogosítani. E' vezérnek méltatlan és minden ok nélkül való dolgot nem kellett volna cselekedni, mert ő tartoznék másoktól is a' hamis és törvénytelen cselekedetet megtiltani. Ezt nagyon kölly exagrálni követ uramnak."

„A' portán is el vagyon végezve, hogy a' holdolt-ság sem magyart sem törököt ne tartozzék oltalmazni, hanem egybetéven kezeket veszteg legyenek, a' ki kardot hordoz magát oltalmazza, most pedig *mihelyen* *) leszáll lováról, a' paraszt ember kezibe adja lovát, hogy lássa őrizze, ha azonban (már ekkor is *n*-nel irák) elvesz, a' falun veszi meg lova árát. A' csatázók vitkei-ért a' parasztságot büntetik. Azért végezésnek kölly róla lenni."

„Némelly iszpaják kegyetlenől és törvénytelenül bánnak a' jobbágyokkal, képtelen' sarczolatják őket, a' mikor irnak mellettek, kegyetlenül megverik a' szegénységet hogy panaszolkodnak és injuriájokat megmondják. Abban azért módot kölly találni és rendelni, a' mikor a' féle injuriákat forgatni kezdenek, promoveálni kölly, hogy ha a' jobbágyok magyar uroknak vagy kapitánjoknak panaszolkodnak, ne bánják, és ne sanyargassák a' szegény embert, sőt igazságot szolgáltatassanak."

„A' melly falukot a' mostani fordításokban megégettenek magok a' törökök a' németek is, és azon kívül némellyek el is pusztúltanak, megkevesedtenek, marhájok is elveszett, a' féléknek semmiben engedelemmel lenni nem akarnak a' törökök, hanem fizetést, szolgálatot, egészen vagy feljebb is kívánnak annál a' mint az előtt volt. Azért arról is végezni, kölly, hogy szabadságot, könnyebbséget és engedelmisséget is adjanak a' törökök, mert egynéhány falu haza sem akar szállani ez okokért."

„Illy csalárdságok is vagyon a' törököknek, hogy vagy táborba való szekeret, vagy élésért, avagy más

*) Ezért: *mihelyt*.

név alatt, ha nem szükség is, annyi szekeret kéjván (igy) a' ki képtelen, és azonban ha egyet kettőt viszen el, a' többit mind sarczon engedi meg.“

„Bosnyák uram ő nagysága ellen sok panaszolkodások léssen a' pogányoknak, főképen hogy zszindelt, deszkát kopját, zszindel - és lécz-szeget, kívánságok szerint bevitetni és hordatni nem engedte, kinek ezek voltak az okai; elsöbben, hogy a' parasztság hasznos kereskedésnek okaért neki édesedett volna, ide fel az országot megszüketették és eldrágitották volna. A' török is példát vévén a' kereskedésben, némelly jobbágyát elfogyatta és elfárasztatta a' sok zszindel, deszka, vas, és szögek hordatásával, Szegedre, Pestre, Budára kereskedtenek vele. Ha pedig néha a' szegény ember megfogyatkozott 's nem vihetett, nyúzták, verték, fosztották, fogva tartották érette, 's azért volt megtiltva; de a' ki emberségesen megtalált és kért, békeségönk helyben lévén, meg volt engedve. Ha pedig a' juhok és barom elhajtását, 's azon kívül való csatázásokat fülekieknek fogják előhozni, azok in octobri et novembri voltanak, olly időben hogy ök sem kedveztek nekünk, és akkori időben, ha lehetett volna, nem csak marhájokot, hanem magokot is mind elvesztették volna.“

„Hatvani törököknek főképen olly szokások vagyön, hogy a' mikor Gyöngyösröl, Patáröl, és onnét alól bort hoznak ide fel tömlökkel megállják az útakat, és úgy csapolják a' hordókot, a' mellyeket szintén szeretnek ha tömlője nincsen, mégis megveszi a' borpénzt.“

„A' mikor bort hoznak ide fel *urnák* *) avagy nemes embernek, egyaránt mint szintén a' paraszt embe-
rét megharminczadolják és vámolják, a' harminczadját pedig annál a' mint szokás volt sokkal feljebb verték, és sok szokatlan sarczolásokat szerzöttek. Azon kölly lenni, hogy a' mikor urak vagy nemesek számára hol-

*) Úrnak csak az országnagyot nevezték a' régiek.

mit vásárolnak, nem harminczadolnák sem vámolnák meg.“

„Az sem volt szokás hogy a' mikor dézsma bort, búzát és egyéb a' félét a' magyar úrnak fölhoztanak, hogy azt is megharminczadolják és megvámolják, azt is csak most kezdték. A' mikor és a' holdolt helyen vagy magyarnak avagy töröknek majorsága volt, a' félét sem török sem magyar meg nem dézsmálta, a' minthogy most is a' magyarok meg nem dézsmálják, de a' török a' magyar majorságát megdezsmálja.“

„Egy Ágos igen régi pusztá vár vagyon a' Mátrában, a' kinek határában egy Hasznos nevő falu vagyon. Egy rosz egri török nem tudott mit egyebet megkérni, hanem gondolta azt, hogy a' várnak talán magán való határa vagyon, azért ha övé leszen, a' mennyi faluk arról az Ágosvár vagy Hasznos határát élék, ha mind fizetnek neki, jövedelme egy faluval vetekedik. Kit megkérvén, a' Hasznos nevő falut, többeket is kik ott körül vadnak igen háborgatni kezdte, és külemb határt akarna csinálni, Annyira vagyonimmár annak az ő dolga, hogy háborgatása és nyughatatlansága miatt sok faluk kezdének volt pusztulni. Hasznosiak török urak, kadiák elejébe küldtenek, és sok falubeliakkal megbizonytótatták, hogy azon Ágasvárnak Hasznostól soha külemb határa nem volt, és így megnyerték törvénnel, kiről török levelek is vagyon, de változván a' török urak, a' püres török megint háborgatni kezdett, és mint-hogy egy török úr a' másik levelét, fogadását, törvényét, örömet meg nem állja, e' dologban is hátra vetették a' bizonyság- és törvény-leveleket; azért emlékezni köll, hogy ne tökéletlenkedjenek, hanem a' mit egyszer végeztenek megtartsák, és ne engedjenek a' török urak háborgatni, mert egynéhány falunak romlására leszen.“

Az egész megye által vallott 181.432 frt kárból, ezen összeirat szerint következő mennyiség esett minden egyes helységre. A' Libercsey Mihály főszolgabíró

járásában, hogy a' török az Osztrocskán átment, Losoncznál meghálván a' *Losoncz-tugari* házakat mind elhordatta tüzre, a' kár 1500 frtra becsültetett, *Losoncz* városáé 2000-re, *Kisfaludé* 400. *Parucsdé* 95. *Zavodáé* 235, *Hartyané* 300. *Alsó-Sztrégováé* hol a' szentegyház felveretett, két oltár lerontatott, két harang elvitetett, egy összetörtetett, mintegy 3000-re. *Nagy-Liberce* 1000. *Brezova* hol 9. ház és 19. pajta minden takarmánnyal elégett, és egész csorda elhajtattott 2000, *Szenna* 1000. *Priboj* 200. *Nagy-Lam* 1000. *Borosznok* 800. *Süle* 500. *Felső-Sztrégova*, hol a' szentegyház felveretvén az oltár szinte összetörtetett 2000. *Lesth*, hol Viszocsányi János és Benkovics András főnemes személyek, három szécsényi katonával és két szolga legénnyel együtt megölettek 's a' szentegyház felveretett, 4000. *Ráros - Mulad* 1600. *Turopolya* 250 frt kárt szenvedtek, ugyan itt az elenség, az egyházat is felvervén az abban volt szép papi öltözeteket is mind elragadta, továbbá *Veres* 100. *Nyelleste* 40. *Madacska* 30. *Abel-Lehota* az egyház felveretésén kívül 200. *Polichna* 70. *Dévén-Tugar* 95. *Buda-Lehota* 3000. *Dévénallya* 350. *Kochman-Lehota* 25. *Vámosfalú* 40. *Lónyabánya* 300. *Lentvora* 50, *Dobroc* hol az egyház hasonlókép' feltörtetett 150. *Padercsánban* 3. csürt minden takarmánnyal előbb a' németek égettek fel, ezek példáját követve a' török egy házat felgyújtott, 's a' táborból visszatérőben még egy csürt ismét felegetett, a' kár 1500 frtra becsültetett, *Udornydé*, hol a' török 9. zszindel fedeles csürt tett hamuvá, Bethlen népe pedig két házat, 1000-re, *Thamásié* hol 4. házat égetett el a' török 200. *Pani-Daróczé* 300. *Maskfalváé* 500. *Lehócskáé* 400. *Gácsé* (Gács) hol a' német egy házat megégetett 80. *Jelsöczé* hol a' német egy házat hamvasztott el 1000. *Thörincsé* 1000. *Lupóczé* 300, *Prágáé* 250. *Róthéé* 400 (itt is felegétek a' németek egy házat) *Gergelyfalváé*

317. Miksié 800. az egész járásé, lehúzáván a' németek és Bethlen népe által okozottakat, 32.677 ftra.

Jelicsics Horváth György fő szolgabíró járásában: *Kis-Újfalu* 2000. *Tereske* azon kívül hogy a' török midőn Nográd alatt volt, két házat kivéven, egészen porrá égette, csak takarmányban és életheben 2000. *Szelő* mellynek *Kékkő* alól 334. darab szarvas marháját hajtott el a' török, ruhában és gabonában 2597. *Felső-Esztergár* 9000. *Szelcz* 2000. *Alsó-Vadkert* 800. *Szécsén-Kovácsi* 1000. *Nagy-Sztráczin*, mellynek 137. darab marhája elhajtattott, ruhában és takarmányban 2950, *Galábocz* 2000. *Csalárd*, honnan a' török egy harangott is elvitt 2000. *Nagy-Szelő* 10.000 *Tholmács* 500. *Birju* 298. *Szente* 350. *Óvár* 4.000. *Nándor* 400. *Muhara* 200. *Hugyak* 800. *Varbó*, hol csak 3 ház maradt épen 2500. *Szentpéter* 2000. *Sihlevnik* 700. *Kis-Sztráczin* 2200. *Horpács* 400. *Rétság* 500. *Felső-Vadkert* 500. *Jenő* 2150. *Dejtár* hol szinte csak 3 ház maradt meg, 's *Kékkő* alól marhájakat is elhajtotta a' török. 1000. *Ebeczk*, mellynek marhája *Kékkő* alól hasonlóan elhajtattott, 's *Palánk* kastélya hol minden takarmánya volt elhamvasztatott, két leány belőle fogságra vitetett 's egyike még ekkor is Váczon tartatott, 200 tallér sarczon megváltandó, 5000. *Nagy-Kürtös* 1500, *Busa*, mellyben 10. ház, minden takarmány' 's élet elégett 1500. *Oroszfalu* 1800. *Nőtincs* 300. *Kékkőalja* 700. *Felső-Petén* 800. *Patak* 1500. *Alsó-Petén* 400. *Rád* 100. *Alsó-Esztergár*, hol az egyház felteretett, lerontattott, és minden egyházi öltözetektől megfosztatott, mindenféle marhában és takarmányban 15.000. *Verőcze* 609. *Köd* 400. *Szalatna* 1000. frt kárt vallott. Ezen felül, *Szécsény* alatt lévén táborban a' török, *Pethőfalvát* is egészen elpusztította, 's malmát porrá égette, szinte mint *Ipolykért* honnan nem csak elhordatta a' házakat és épületeket, de még később sem szűnt meg a' lakosokat budai Rezmán iszjaja által hasonlóval rettengetni. Ezen já-

rás legtöbbet szenvedett, kára öszvesen 86.345. frtra ment.

Madács György fő szolgabíró járásában *Perse* helységre a' sok kárvallás miatt csaknem egészen elpusztult, 's csak két lakosa maradt. *Vidafalva* 500. *Nitra* 3000. *Bolik* 3000. *Nagyfalu*, honnan a' martalócz törökök két gyermeket is elvittek, 500. *Pincz* honnan szinte, két zsellér embert elvittek, 1500. *Thosoncza* 300. *Galsá* 3000. *Svinyabánya* (most, Szinobánya) 1500. *Mulad*, mellynek török birtokosa, Egerben lakó Hajdár csauz, adóját elviselhetlenül felemelte, a' rendszerint fizetni szokott 10. szeker széna, 10. forint, 10. kila búza, 10. icze vaj, 10. kila zab, 10. kila árpa helyet mindegyikből 25-öt követelvén, 100. *Terbeléd* 1000. *Berzencze* 100. *Zelenne* honnan a' törökök egy férjfit is elvittek kit 75. frton kellett megváltani 200. *Felső-Poltár* 150. *Mlagyo* 200. *Kovácsi* 3000. *Kazár* 1000. *Lehota* 200. *Apádfalu* 1500. *Ozdin* 500. *Kalnó* 2000. *Salgó-Tarján* 300. *Karancsalja* 150. *Apátfalva* 1000. *Memthi* 500, frt kárt vallott. Panaszkodtak ezen felül a' *szeleiek*, hogy török urok Hoszmán, egy húzomban egy hónapig 's tovább is szolgáltat velek, mit az előtt csak nyolcz napra terjesztett ki, a' *fülek-püspökiek*, hogy azért mert a' Pribék Jakab Egerből megszökését észrevett 's ezért utánna eredt törökökből a' segedelemre jövő fileki katonák az ő határakban kettőt levágtak, 40. frtot kellett fizetnie, továbbá hogy Szinán basa idejében még csak hétszeresen adóztak, most pedig már tizszeresen kényszerítettnek, a' szénaért az előtt 30. frtot fizettek, most már 33-mat kénytelenítettnek, ennek előtte szekeret rajtok soha nem követtek, mostan már azt is kell adniok, 's minapában hogy a' szekeres ember elszökött 20, frt bírságot vettek rajtok. Hasonló panaszokkal állottak elő a' *salgó-tarjaniak* a' hatvani bég ellen, a' *karancs-alyiak* pedig hogy 8. napi szolgálójokat 16. napra emelték, a' *lapuitöiek*, hogy török uroknak 25. frt helyett

95-töt kénytelenek fizetni, végre, a' *homok-terenyieiek* hogy török urok, a' Pesten lakó Kara Ozmán iszpaja most a' szeker bért is megvette rajtok 32. frtban, 's búzájokat 'is minden éven megkilenczedeli, 's a' *mem-thieik*, hogy ez előtt két esztendővel egy gyermeket elloptak falujokból. Ezen járás összes kára 27.450. frtban állapítottatott meg.

Voksics Horváth István fő szolgabíró járásában *Szakalt* elégették, a' marhákat mind elhajtották, a' törökök, *Megyeren* 17. házat minden takarmánnyal hamuba borítottak, amannak kára 4000. ennek 8000. frtra becsültetett, *Sós-Hartyáné* 800. *Nagy-Bárkáné* 2000. *Sámsonházáé* 600. *Varsáné* 2000. *Kis-Géczé* 100. *Lipta Geregyéé* 1000. *Sipeké* 1000. *Surányé* 2000. *Szölösé* 150. *Nagy-Csitáré* 50. *Keszéé* 400. *Szanda-Kéré* és *Terjéné* 150. *Nagy-Berczelé* 200. *Pestyéné* 400. *Ecseké* 400. *Herencséné* 300. *Etesé* 300. *Sághé* 1500. *Piliné* 2500. *Marczalé* 1000. *Báthkáié* 100. *Sághújfalué* 500. *Csécseé* 400. *Lőrinczié* 200. *Palotásé* 150. *Kürthé* 300. *Jobbágyié* 100. *Kökényesé* 300. az egész járásé 34.960. frtra.

Különös panaszaik voltak ezeken, kívül még a' *megyerieiknek*; hogy mióta hódúlnak, a' törökök 4. gyermeket vittek el falujokból, egy szegény koldust pedig levágtak; a' *szécsényieiknek*: hogy a' török, midőn városakra ütött 11. gyermeket 's némbert vitt el, a' *sipekiek* a' Bethlen első kijövele óta falujokból elvitt gyermekek számát 3-ra határozták, kiknek egyike Egerből kiszökött, ketteje oda maradt, a' *szölösieik* panaszlák hogy szentegyházok felveretett, minden marhájok elhajtattott, adójokat a' törökök minden évben felebb rugtatják, 's a' keletben lévő pénzt tölök el nem fogadják, hanem régi ó pénzt, különösen pedig Mátyás királyét, követelnek rajtok; a' *verebélyieik* hogy a' tölök elvitt 3. gyermekek egyike oda maradt, 's kettejét pénzen kelle megváltaniok, a' *nagy-csitáriak*, *ecsekiek* 's *kállóiak*, hogy tölök két két, a' *sághiak*, *báthkaiak*, és *ság-*

hújfalusiak, hogy egy egy, 's a' *kökényesiek* hogy négy gyermeket vittek el; a' *kesziek* hogy adójokat minden esztendőben felebb verik, a' *felső-vadkertiek*, *drégeliek* és *hidvégiek*, hogy a' török nagy kegyetlensége miatt pusztán hagyták faluikat, az *alsó-vadkertiek*, *hugyagiak* és *tornócziak* is elviselhetlennek nyilatkoztának terheltetésöket; végre a' *gedeiek* Muszin iszpaja urok ellen azon panaszt hozták fel, hogy ez másoknak szolgálat velek pénzért, jelesen zszindelt 's deszkákat hordat kereskedésre. A' fileki és szécsényi vidékről az egri, hatvani, és budai törökök által elvitt vagy ellopott gyermekek és meglett korú emberek száma 70-re, a' levárgott nemes, katona, és paraszt személyeké 25-re ment.

Hogy nem csak Nógrád, de több megyék is jelen voltak e' béke alkudozásokon, világos e' jelen utasítás következő szavaiból; „A' követ uram ez irást gyakran megolvassván, instructiojának kivölette is több követ urimmal egy értelmében lévén, azokhoz accommodálja magát, és teljes authoritása legyen mindenekről, kik a' romlott hazánknek javára szolgálnának tractálni és végezni, főképen békeségnek consolidálásaért és hazánk-megmaradásaért hasznosan munkálódjék követ uram.“

Minden szükségés előkészületekkel el lévén már látva a' császári biztosok, előterjeszték a' törököknek, miképen a' Zsitvatoroknál kötött, 's később Bécsben és Komáromban, útolszor pedig Szögyénnél vagyis Köhid-Gyarmathnál megerősített béke általok általán fogva annyira megsértetett, hogy egy új szerződés létre hozatala lön immár szükségessé, mert annak 3-dik czikkelye ellenére a' tatárok Lengyelországban nagy károkat tettek, sőt magok a' törökök is, mit a' 4-dik czikkely nyilván tilt, nem csak Magyarországot, de a' morva, tóth, és ausztriai tartományokat is ellenséges hadadakkal borították el, nem hajtván az 5-dik czikkely tartalmára, szerte csatáztak, rablottak, a' 6dik ellenére Vácot megszálván elfoglalták, a' 7dik szerint megkivántató követ- 's tisztés ajándék-küldést elmulaszták, végre a' köz béke

ellenére a' gyöngyösi barátokkal, bár ártatlanokkal illetlenül 's jogtalanul bántak, kívánák tehát, mind ezen sérelmek orvosoltassanak meg egy új szerződés által, Vác adassék vissza, a' hódolt faluk maradjanak előbbi állapotjokban 's nagyobb adófizetésre ne kényszerítesenek, a' foglyok sarez nélkül szabadon bocsátassanak, 's a' hódoltságban lakó nemesek ne adóztassanak.

Mint a' gyarmathi alkudozásokkor, úgy most is tagadó választ adtak mind ezekre a' törökök, július 7kén átküldött, 's itt szóról szóra következő irakukban: „A' felséges római császár' Komáromban lévő commissáriusitúl. a' hatalmas török császár ő felsége commissáriusinak adatott articulásoknak megfelelősek.“

„Zsitva, Bécs, Komárom, Szöginben lévő végezések kik voltak, ezekből ez tetszik ki: a' melly ilendő és kelendő articulások, azokat kiválasztván, újonnan jó kötést, békeséget, a' melly sokáig állandó legyen, és mellyet isten engedjen hogy sokáig emlékezethen legyen. A' melly articulásokban való dolgok megbántattanak mi felölünk, és kívántuk mi, hogy ezeket leírván mi nekünk küldjék, de a' mi kívánságunk szerint nem azt kívántuk, hogy a' jó békeség miképen leszen és legyen. Nagyságtoknak mi akaratjok? A' mellyből jó békeség legyen mi nekünk az adassék. Az ilyen nagyságtok mi nekünk adatott írási mi nekünk nem tet-szenek.“

1.) „Az ő nagyságok articulossa ez: Hogy a' Zsitvatorokon lévő végezéskor való végezés ellen a' tatárok Lengyel országban sok károkat töttenek legyen. De azon végezésekben csak az vagyon, hogy egyedül római császár ő felsége országi vadnak emlékezethen. Mi pedig úgy értjük, hogy külöm király vagyon Lengyelországban, a' melly azoknak gondokat viseli. A' mit pedig ő nekik a' tatárok cselekedtenek, nem csak annyit, hanem még többet is érdemlettek volna, mert a' lengyeleknek semmi közük nem lévén a' fekete tengerhez, ki hatalmas császárunké, mindazonáltal a' fekete tengeren a' kozákok

által sok károkat tőttenek, melly cselekedettel mintha ugyan vonták volna magokra hatalmas császárunknak méltó haragját. De mind azokrul hatalmas császárunknak a' lengyel királlyal szava vagyon; az nem ide való dolog.“

2.) „Az ő nagyságok articulossa ez: hogy a' Zsitvatorokn való vigezésekben való 4dik articulus ezt tartja: hogy a' két hatalmas császárok között való békeség allandó légyen, de magyar, morva, tóth, ausztria országok ezbul megbántattanak hadakkal. Az (t) jelenti nagyságtok. Az a' végezés igaz való dolog. A' mi hatalmas császárunk hadaitul mód nélkül egy articulos is meg nem sértődött, legelőszer mindenekre a' római császár ő felsége részérül okok adatattanak, minthogy a' melly dolog legelsőbben római császár ő felsége részérül megsértődött, mi is nem tartozunk azt megtartani, és eget, földet, mindent teremtő istennél semmi elrejtve nincsen minden nyilván vagyon, és ha kívántatik, mindeneket bizonyságokkal meg is bizonyíthatjuk. Ti nagyságtok, barátink! velünk szemtül szemben lévén, a' melly barátságához való dolog olyan illendő választ nem adtanak nagyságtok, mi pengig azt gondoltuk hogy a' megölt dolgok emlékezetben is ne legyenek, a' melly elmúlt dolgokrul mi nem is emlékeziünk, de ha kívántaték mindent megírhatunk, csak hogy az üdő haladékjával leszen.“

3.) „A' zsitvatoroki ötedik articulusnak summája ez: hogy csaták mind a' két pártrul ne járjanak, a' melly igaz dolog; de hogy a' mi hatalmas császárunk részérül ez megtartassik, a' római császár ő felsége részérül pengig minden csaták folytában járjanak, az articulus azt nem tartja, hanem úgy vagyon hogy mind a' két pátrül csaták ne járjanak sem (se) egy, sem (se) más felől, sőt a' mi részünkrül nem öt avagy tíz ember ok nélkül semmit nem cselekedett, de a' római császár ő felsége részérül elsőben varak alá ütöttenek, sok számú marhát elhajtottanak, sok embereket vágtnak, békeket

és több sok embereket elevenen fogtanak, és nagy sarczokon visszabocsátották. Illyen dolgok lévén a' római császár ő felsége részéről elsőbbben. A' melly dolgok a' föld kerekiségén való embereknél és istennél nyilván vagyon, 's nagyságtoknál is az egy istenség, szentek, és szent irások mind ez 's mind a' más világon valók, és ítélet napja is jelen vagyon nyilván. A' melly minden dolgok nagyságtoknál nyilván lévén, a' szent békeségnek felbontásának okait nagyságtok mi reánk akarván vetni, azt nagyságtoktól nem remélettük volna, mivel minden okok nagyságtoktól estenek a' békeségnek felbontására. Sőt a' földet, mennyet teremtett isten is azt nem javalja, hogy ennek előtte tizenöt esztendővel Forgács Miklós Kassán királyképe lévén, Nagy Lukács 2000. hajdúval, megeresztett zászlókkal, az egri vitézeknek otthon nem létekhben Eger alá ütöttek, két ezernél több marhát hajtottanak, és sok embereket levágtanak, elevenen elvittének. *E' nélkül* *) Kovács Péter, Nagy Lukácsal együtt, másfél ezer gyaloggal, megeresztett zászlókkal a' Tiszán túl Szolnok alá ütöttek, ezernél több marhát, és 2000. juhot, sok ménes lovakat elhajtottanak, Egren lakozó, hatalmas császár Muftercsika Demir agát elevenen elfogták másfél ezer forinton sarczon Szentimre nevű faluból azon útokban kezesség alatt visszabocsátották, azon kívül sok nemes urakat, kit levágtanak, kit elevenen elvittének. A' melly dolog felől római császár ő felsége gondviselőinak sokszor irtanak, de minden irások haszontalanok löttének. Szegeden és több végvárakban sok illyen dolgok löttének, hogy egynéhány ló-tereh papirosra is felírni el nem térne (igy) ha mind megíratatnék. Szegedi száncsák-béket Ibraim béket Gyarmatból sok sarczon eresztették el, koppányi Ibraim béket, és mohácsi bék Mamut béket Nagy-Győrből nagy váltáságon bocsátották ki, mellyet mind az országok tudnak.“

*) *Kivül* helyett.

4.) „A’ zsitvatoroki hatodik articulus ellen Vácztot megszállván megvőtték. Ennek oka is a’ római császár pártjáról lött, A’ mi pártunkról ok semmi háborúságra nem lévén, a’ római császár részéről sok megeresztett zászlókkal, hadakkal, menvén Bolondvár alá, ostrommal megvőtték, megégették, az ágyúkat belőle kivitték, a’ benne való népet kit levágtanak, kit elevenen elvitte- nek minden jószágokkal együtt. Ezt a’ dolgot, római császár Mathiás császárnak, megírván hatalmas, isten- ben elnyugodott császárunk, szultán Amethánnak levelet adtanak arról, hogy Bolondvár helyibe Vácztot elbontsák. Az erdélyi fejedelem Bethlen Gábor ő felsége Posony- ban lételekor, Magyarország követe Dóczy András és Rimay János, Mátyás király levelire nézve Vácztot meg- adták hatalmas császárunknak, ennek oka ez hogy ez a’ dolog így lött, a’ gyarmati végezésben is ugyan ezen- ben maradtott, a’ visszaadás soha nem lehet, sőt nem is remélttük volna, hogy csak emlékezetben is le- gyen.“

5.) „A’ zsitvatoroki végezésnek 6-dik articulusában nyilván vagyon: a’ római császár ő felsége részéről, követek egynehányszor tisztességes ajándékokkal hatalmas császárunk pártjára mentenek, a’ mi hatalmas császárunk részéről is kivántatnék, hogy követ szép ajándékokkal a’ római császárhoz menne, a’ nagyságtok írása és kívánsága szerint. Zsitvatoroki végezésben nyilván írva vagyon, hogy a’ két hatalmas császárök egymásnak tisztességes ajándékokat követek által küldjenek, azt a’ végezést meg is becsüllöttük, semmiben meg nem sértet- tük; felséges római császár részéről egyszer *Hermann Steiner* jött, másodsor *Cernil*, harmadsor *Monardi János*, negyedsor *Kurtz* jött követségben hatalmas császárunkhoz; a’ mi hatalmas császárunk részéről pedig elsőb- ben szegedi bék *Zulfficár* pasa ment, másodsor *Ameth* tihaja, harmadsor ugyan azon *Ameth* tihaja, negyedsor a’ megholt *Ameth* basa és *Gratian Gáspár*, ötödsor ugyan azon *Ameth* pasa. Ezből kitetszik, hogy

hatalmas császárunk részéről követ a' római császárhoz ötszer ment, a' római császártól pedig a' mi hatalmas császárunkhoz négyszer jött. De több közönséges követ-ségben mennyi csauz, *Nigron András* és többek, mind a' két pártról ha megszámlálnók mennyit jártanak, sokat tenne. Tavalyi esztendőben pedig hatalmas császárunkhoz követ nem jüvén, a' végezés és semmi egyéb dolog állandó nem lehet, hanem minden közöttünk való háborúság azból következe, *) a' mely mostan kíván-tatik, és tetszik hogy felséges római császártól hatalmas császárunkhoz követ menjen, hogy a' sok egymás között való zür zavar megcsendesedjék és közöttünk való barátság, szeretet, több légyen, Mi akaratumk ez."

„6-dik kívánságban a' Vácznak állapotja felől irat-tatott, a' mellynek válaszát, miképen kellett igazán, felyül megirtuk."

„7-dik kívánságban a' faluknak állapotjok felől mindeneket megértettünk, ezen írásunkban megirtuk. Ennek előtte, istenben elnyugodt szultán *Szulemán* ide-iben adózó és fizető faluknak az urai a' gondviselőknék panaszolván, hogy ezek a' faluk bejártanak, értékre adták. Melly faluk felől nagyságtok emlékezetett tött, ezek lötenek okai. És hogy ezek a' faluk be holdol-nak, sem a' nagyságtok pártjára, sem a' mi pártunkra, sem a' szegénységnek semmi kárát nem irányzuk, mi-vel a' melly juhoknak két pásztora vagyon, azokat a' juhokat inkább kártól megoltalmazhatják (!). Itten fe-lyül is megirtuk hogy a' békeségnek felbomlása a' ró-mai császár ő felsége részéről lött, a' melly így lévén, a' falukot arra nézve holdoltatták be, és nyilván való dolog, hogy a' melly derekas dolog egyben megbomol az ép nem lehet, a' többi is épen nem maradhat. Ez okkal, hatalmas császárunk registromában lévő jobbágyi, a' kik holdultanak, most is azt kívánjuk, és a' kik

*) Ha itt nem a' *tt* maradt el, nagy ritkaság ez, az elődök által annyira figyelemben tartott *ik*-se igék² szabálya ellen.

mostan bejárnak, holdulnak, azoknak ha felettéb való summájok avagy valami más nehezségek vagyon, azt igazán eligazítsuk (igy). De a' magyar pártrul a' szegénységnek több és nagy egynéhány insége vagyon, a' mellyet szükség eligazítani nagyságtoknak. És azután a' szegénységnek ha valami nagy insége leszen, ennek a' szent békeségnek tractájának végben vétele után, embereket végezvén rejája, könnyü eligazítani a' miképen gyarmathi végezés is azt tartja. E' között a' mennyi rabok, azok felől nagyságtokkal szentül szemben beszéllettünk, hogy a' ki feltaláltatik, kit fejet fejért szabadítsanak, kit pedig illendő sarczon elbocsáttassanak, a' melly dologra mind a' két pártrul embereket rendelvén ezzel a' szent békeségnek végezése hátra ne maradjon, a' miképen a' gyarmati végezésben az is úgy volt elvégezve. A' melly dolgok pedig meglöttek és elmúltanak, azt lehetetlen megtéríteni, és lehetetlen a' holtat megeleveníteni, az, egyedül istentül lehet és nem mi tulünk. Nekünk jó akaró úr barátink! ha nagyságtoknak a' jó végezés barátságosan tetszik, üdöt ne mulasszunk; meglehetetlen dolgokkal egymást ne terheljük. A' nemesség dolgát is az előtt nagyságtoknak írásainkkal eleikbe adtuk, miképen a' zsitvatorokon elvégezvén vagyon: melyik jobbágyos nemes, az olyan nemes az ő maga házatúl és vetésétül dézmát tüle ne vegyenek, és semmiben nem háborgattatjuk, de mellyek csak a' nemes nevet viselik *iratos jobbágyok*, és némelleyek (et) a' magyar urak, adójok, szolgálatjok miatt pénzzel megnemesítették, azok nem szabados nemesek, adófizetéstül nem menthetid magokat. Némelley falu pedig egészen is nemes, a' ki hatalmas császár jobbágyi, az olyan, adóbúl szolgálatbúl magát nem mentheti. Mostan Eger felé ha kiáltottak, az illyenekért kiáltottak.“

8.) „Nyolczadik írásiban nagyságtok a' gyöngyösi barátok felől emlékezik. Az az articulus igaz a' bécsi végezésben, de mind a' városnak 's mind a' barátoknak vétek találtatott. Az illyen bünösöknek még több bün-

tetés is kellene. Azokat a' barátokat ezben a' dolghban megkémélették, csakhogy a' melly marhát eltolvajlottanak a' görögektül, törvény nélküil megalkudtanak a' görögekkel, és azoknak fizetnek, de mennyit nagyságtok ir nem annyit. Aznak a' dolognak kitetszése nagyságtok kezében vagon. A' békeség alatt kijáró áros népeket hogy illendő háborgatni? és jószágokat marhájokat elprédálni hogy lehet? A' bécsi articulushban is meg vagon írva, hogy az áros népeknek szabad kijárások legyen mind a' két felöl. De ez így lévén, Gyöngyösön füleki tolvajok cselekedték, azok a' barátok mind tudják kik voltak. Az áros emberek' és szegénység' károkat azokkal a' tolvajokkal kell hátra megadatni, mert Fülel felöl semmi barátsággra való dolog nem következik. Bosnyák Tamás szomszédunk, a' melly keves dolog, még csak zsindeit, deszkát is nem enged országunkba hozni. Erre tekintve mi közüllünk is nem kelleit semmit nagyságtok pártjára kibocsátani. De az ilyen dologból semmi barátság nem tetszik."

„A' felséges római császár részérül a' mostani szent békeségnek tractájára rendeltetett commissárius urak' barátinknak kívánságokat megforditván és megértvén, illendő és képes választ megirtuk, nagyságtoknak ezen irásunkban eleikbe adtuk. Nagyságtok is szép engedelmes gondolattal jó választ adjon. Nagyságtok irásiban semmi barátságghoz illendöt semmit nem irányozunk. Nagyságtok melly panaszok felöl, avagy inség felöl registromot adott volt mi nekünk, azoknak az elmült napokban mindeneknek választ adtuk, és némelley dolgokat ez után is eligazíthatunk. A' mi kívánságunk szerint a' békeség és közöttünk való barátság mivel legyen, minden beszédünk' kötésünk' és akaratunkat nagyságtoknak ez után értékre adjuk, mondottuk volt. De nagyságtoknak ez a' mostani írása más dolgok. De ez kívántatnék nagyságtoktül, hogy az ilyeneket hátra vetvén az ilyen per patvar dolgait külöim hagynók, hanem a' két hatalmas császárok között a' szent békeségre hogyha nagyságtok-

nak jó kívánsága legyen, a' szegénység mind a' két pártról nyughassék, egy nappal elébb vigezzünk.“

Mind ezekből keves reménnyel kecsegtethetvén magokat Ferdinand biztosai az ohajtott béke jó kimenetele felől, célirányosbnak láták egyenesen magával a' budai basával ereszkedni alkudozásba. E' végett július 9kén Liptay Imrét és Nagy Pált küldék bizonyos utasítással, 's következő levelökkel Budára; „Tekintetes és Nagyságos Vezér! Minden hozzánk illendő dolgokban való jó akaratú szolgálatunkat ajánlván, istentől nagyságodnak mind (t) szomszéd jó akaró úr barátunknak, minden jót kívánunk magadatni.“

„A' közönséges jót és a' nagyságod becsületes úri állapotját is szemünk előtt viselvén, reménylven is azt, hogy nagyságod mindeneket bölcs ítéletivel úgy fog megfontolni, hogy megértvén a' dolgoknak valóságát, a' szegény megromlott községnek javára fogja rendelni; akaruk becsületes fő renden való atyánfiat Liptay Imrét és Nagy Pál uraimékat nagyságodhoz küldeni, a' kiktől minden dolgokról búségesen izentünk. Kérjük azért nagyságodat szeretettel, adjon a' mi nevönkkel való mondandó beszédeknek hitelt, és békeségben, mentől hamarébb lehet, bocsássa hozzánk. Nagyságodnak istentől jó egészséget és boldogságos állapotot kívánunk. Datum Comaronii 9-a Julii 1627.“

Azonban itt sem érhetek czélt, mert hirtelen több ollyatén újabb környülmények fejlődtek ki egymás után, ismét, mellyek a' békének vég félben szakadásával fenyegettek minden pillanatban. Első alkalmat adott erre némelly szécsényi várbelieknek az ottani kapitány tudta 's engedelmé nélkül a' török birtokokon Irsaszögnél elkövetett rablása, mit a' török biztosok az alkudozások alatti csendes létnek a' császáriak részéről elkövetett nyilvános csatázások általi szántsándékos megháborításául nem csak tekintének, de fen hangon panaszlának is mind a' mellet, hogy a' szécsényi kapitány Voksics-Horváth György, Csáffer hatvani béghez tüstént írott leveleiben

elég világosan kijelenté, hogy az említett rablást elkövető csavargókat, kik a' szécsényi őrsereghez épen nem tartoznak, üzöbe vétetvén, közülök RácZ Jánost már el is fogatta, 's érdeme szerinti büntetés végett a' királyi biztosokhoz Komáromba felküldötte. Utóbbi levele, melly július 19kén költ, szóról szóra ez volt, „Minden hozzá illendő dolgokban való szomszédságos barátságos szolgálatomat ajánlom nagyságodnak, mint vitéz szomszéd úr barátomnak. A' mint ennek előtte való levelemben irtam volt a' nagyságod panasz levelire, Irsa-Szögnél minemő dolog történt legyen, arra én szorgalmatosan vigyázzván, egy azon latorságban löledezett latrot, RácZ János nevöt megfogattam, és egy gyermeket, azok közül a' kiket elhoztanak, nálla találván, nem akarván eltitkolnom semmiképen, hogy a' szent békeség ellen ne láttassam véteni. Melly csavargó lator RácZ János, más olyan kilső csavargó lator társaival cselekedvén ez dolgot, el nem szenvedem, hanem im a' gyermekkel együtt a' mit nálla találtanak az uraknak felküldtem, ott fen lássák az urak, a' mint akarják úgy büntessék. Ez pedig lator csavargó RácZ János onnan közületek szökött volt ide, ott is csavargó volt, itt is az mostan is. A' latornak felesége gyermeke Pesten vagyon. Elhidje nagyságod, a' mint ennek előtte is megirtam, azután is annál inkább én tülem és az én alattamvalóimtúl semmi ok nem adatik a' háborúságra. Ennek több lator társaíraul is irtam mindenfelé, a' hol kaphatják kergessék és fogják őket; de bizonyoson elhidje nagyságod, hogy ennél több ide való nem volt, ez is egy nap itt volt, más nap másutt csavargott, de isten most kezembe adta, nem cselekszik tudom több latorságot. Isten éltesse nagyságodat. Datum Szécsény 19. Julii 1627. Nagyságodnak, illendő dologban, mint vitéz úr barátjának szolgál: Voxith Horváth György Szécsényi kapitány.“

De míg ezek Hatvan és Szécsény táján ekként történetnek, a' komáromi kapitány ellen még inkább felkezdet a' török biztosok haragja gerjedni, kinek több rend-

beli nem sok egyetértésre 's barátságra mutató cselekedeteit, egyenesen a' császári biztosok ellenséges indulata jeleiül kívánák magyarázni. Nehezségöket találák abban, hogy az ő vagy más föbb török tisztviselők, követeik a' komáromi réven szabadon át nem vitetnek, a' kapitány elébe nem bocsátatnak, leveleikre választ nem kapnak, 's az előleges egyezések ellenére az önként átszököttek vagy tévedésből átjutottak vissza nem adatnak. Mind ezeknél fogva nyilván panaszlák, hogy a' császári biztosoknak épen nem volna semmi valódi szándékuk a' béke megkötésére. Panaszaik Mehemet egri basának Senyey Istvánhoz július 20kán irt következő levelében egyesültek: „Mi egri Mehemet basa, a' hatalmas és győzhetetlen török császárnak fő beglerbékje, és Egren fő helytartója. Minden hozzánk illendő tisztességes úri köszönetünknek és barátságunknak ajánlásának utánna, istentül jó egészséget kívánunk nagyságodnak. Tekintetes Nagyságos úr, szomszédunk! E' felől akarók nagyságodat ez írásunk által megtalálnunk: hogy mi istennek akaratjából, győzhetetlen császáruk és vezérünk parancsolatjából ide e' helyre nem egyébbre, hanem minden barátságra és közöttünk való szép egyességre bocsáttunk, hogy nagyságtokkal minden barátságoson és jó módjával minden egyenetlenségnek eligazítása felől vígezzünk; a' melly barátság és jó akarat mi tulünk ez ideig mindenekben igazán megtartott, de nagyságtokban semmi jó akaratra sem barátságra valót nem ismerünk, hanem leginkább a' mi minden idegenségre való, és a' jó akarat barátság ellen vagyon, úgy annyira, hogy miolta ennyi üdötül fogván e' falubaz jöttünk, nagyságtoknak semmi egy minket köszöntő izenetít, sem leveleit nem vöttük, sőt hogyha valamelly emberinket nagyságtok közibe valami szükséges dolgokért beküldjük, sem a' rivhez őket nem bocsátani akarják, ha komáromi kapitánynak ő kegyelmének (szóló) levelünk kezekben vagynak, a' kapitány eleibe nem bocsátják, hanem a' levelet kezekből kivévén a' kapitánynak ha

viszik, még csak válaszunk is nem adatik; a' miképen a' tegnapi napon is esztergomi fő száncsák béknek ő nagyságának Ameth béknek levelivel emberi be akarván menni egy szegény rab asszonynak a' sarczát vévén meg, a' rév felé is nem akarták őket bocsátani, mindazonáltal végtére által menvén, a' kapitánynak eleibez nem bocsátották, hanem a' külső városban alá 's fel hurczolván őket, még levelére is Ameth béknek semmi válasz nem adatott, sőt a' melly legnagyobb dolog, a' legelső szembenlételünkkor is, nagyságtokkal a' felől végeztünk, hogy ha nagyságtok közül, valamelly latorságírt akar, más, jó akaratjából mi közinkben júni hitünkre, be nem fogadjuk, hanem visszaadattassék, és ha mi tülünk is valaki nagyságtok közibez menne, azon szerint be ne fogadtassék, hanem visszaküldessék közinkben, a' melly ezen végezet mi tülünk igazán megtartatott, mert két rendbeli is nagyságtok közül mi hozzánk jött hitünknek felvételire, de mi a' végezésre nézve be nem fogadtuk, hanem a' falubelieknek kezekben adtuk és erővel vissza küldöttük; a' melly végezés nagyságtoktól meg nem tartatott, hanem mindenképen felbontatott úgy annyira, hogy Muharem béknek szolnoki fő száncsák-béknek ő nagyságának az elmúlt napokban egy inasa innét elfutván, nagyságtok közibez ment, a' melly felől nagyságtoknak szólottunk, de nagyságtok helyt nem adván szónknak, vissza nem szolgáltatott az elfutott inas: másik ez, hogy tegnapi napon váczi száncso**k**béknek Ballyi béknek egy szolgálja itten megrészegedvén, azon részegségében felnyargalt, és a' palánkban ment, a' mi embereink visszakívánván a' palánkbeliectül, azt felelték „*az nem mi dolgunk, hanem az uraké.*“ De hogy nagyságtoknak barátságát és jó akaratját megérthessük az egyességre, kívánjuk hogy nagyságtok mind lovastúl, rajta való ruhástúl, fegyverestül, visszaküldje és ide szolgáltatassa, a' mellyet ha nagyságtok meg nem cselekedik, azbúl megismerjük, hogy nagyságtoknak minden dolga csak merő idegenség, és semmi jó akaratra és

közönséges barátságra sem egybül sem másbül semmire akarja nincsen nagyságtoknak, és a' melly végezés egyszer elvégeztetik közöttünk, mi túlnk megtartatik, de nagyságtoktól semmiben elő nem vétetik. Mind ezeknek utána istennek ajánljuk nagyságotat és választ várunk nagyságotúl. Datnm in Szűny, 1627. die 20. Julii. Nagyságotnak úr szomszéd barátja: Idem qui ut supra.“

Ez alatt keleten az új nagy-vezér Chalil, ki mindjárt kineveztetése harmad napján *) kiindult Konstantinápolyból Skutari felé, hogy a' nagy-úr seregén a' Hafisz vezérsége alatt a' perzsa által ejtett nagy gyalázatot megboszúlja, Koniában atvévén a' főkamarástól az ország pecsétét, az 1627-ki martius 24kén Adanában állott meg, 's aprilisben tartván bemenetét Hálebbe, innen julius elején már minden órán kiindulandó vala a' perzsa ellen. **) A' dolog illy helyzetében nem sokat aggodtak a' császári biztosok a' töröknek ezen gáncsoskodásain, mert hogy a' francia, hollandi, velencei és kivált az angol követnek azon sürgetése ellenére is, miszerint a' szultán, adott szavához képest, a' zsitvatorki békét ne másként újítsa meg Ferdinanggal, csak ha az újabb szerződésbe, a' portával barátságban lévő hatalmasságok, és Németország vallásbeli szabadsága is befoglaltatnék, ***) már Bethlen is célba kezdé venni a' béke megkötésének részéről is a' lehetőségig előmozdítását, 's hogy továbbá a' perzsa háborúnak már már elkezdése miatt Murtezanak feje vesztese alatt is meg van parancsolva az egyességnek, ha a' porta kárával is létre juttatása, idejekorán hírül vevék Sennyey István már említettem török meghittjének itt következő titkos leveléből: „Szent-Iván nap előtt való vasárnap érkezött emböre a' török császárnak Konstantinápolyból levéllel a' budai vezérhöz Murtezan pasához, möllyben írja hogy

*) 4. decemb. 1626.

***) Hammer, 60-dik l.

***) Hammer, 75. l.

„mi lehet az oka, hogy a' mint annakelötte is mögirtam vala, hogy te ne gondolj sömmit az én kárommal, ha szintén fölöttébb nagy kárunkra leszön is a' mit kívánnak a' némöt és magyar nemzetség, végezz velök. Mög ne keményítsed magadat, mört mönnél tovább halad, nekünk ide alá annál sulyosbban leszön dolgunk. Maholnap ismét megütközik a' kezölbas az én hadammal. Még nagyobb más vagyön elöttünk; a' tatároknak nagyobb részei pártot ütött tülünk, ha onnét folyül is rednk támadnak, én sömmit segétséggel ti nektök nöm lehetök, söt hogy ha tudsz vala valami jöt végezni, onnét is alá köll vala mellel jünötök. A' mit neköm fogadott vala Bötlehem, hogy jó módjával elvégezi én közöttem és Ferdinand császár között a' békösségöt, abban a' mint látom fölöttébb késödelmes ü is, söt inkább ide alá neköm kedvem ellen való dolgot ir mastan: hogy ha mastan Ferdinand császárral jó módjával nöm végezök bár magyar országtül búcsúmat vögyem ennekutána csak három esztendő múlva is, mört fölöttébb nagy hadai mind készön vannak talpon állnak, én abban bizonyos vagyok úgymond, mindenöknek végéri möntem'. Azért sömmit ne mulass vele te Murtazán pasa! ha életednek örülsz, hanem haladék nélkül jó végezés alatt engedj az ü akaratoknak, ne halogasd mind napról napra, mört mind inkább bévül mindön felöl a' mi ellenségünk nem hogy fogyna, és tégy hirt mént leszön állapotunk onnét is tületök.“ Azt is irhatom bizonyosan, hogy ük igön készülgetnek a' táborhoz, mört Murtazán pasa mindön végházakban erős parancsolatot küldött a' pasáknak, száncságbéküknek, hogy föl száljanak a' Rákos mezejére.“

Miután tehát, egy részről a' török biztosoknak macacssága, másról pedig a' császáriaknak a' dologgal nem sokat gondolása miatt, a' czélba vett béke-alkudozások végre csak kölcsönös viszálkodásokká, érzelem lázító szemrehányásokká, 's a' kitüzött czéltól mind tá-

volabb lökö egyenetlenségekké változtak által annyira, hogy a' törökök, kivált Sennyey Istvánnal már, bár mi érintkezésbe is jöni magokat vonogatnák, Ferdinand biztosai pedig Komáromból végképen eloszlani kiszölnének, a' nagy feladat végrehajtását az átható ítéletű 's nemcsak hazafiai de a' török előtt is nagy tekintetű, magától Bethlentől is rettegett nádor vevé magára, teljes hatalmánál fogva. E' végett Tasi Gáspárt és Révayt küldé sietve Budára a' vezérhez az egység pontjai javallatával. A' budai basa nem mutatá ugyan magát egészen idegennek, de nem teljesen késznek is a' vég egységhez. Mert a' nádori küldöttek megérkezte után Ibrahim csauzt útnak ereszté bár a' nádorhoz, de ettől csak azt izené, hogy ő az előterjesztett kívánatpontok' két elsőbbjére, mellyeknek egyikében Vác visszaadása, másikában pedig előbb a' szultán küldendő követek 's ajándékok megajánlása sürgetetett, teljességgel rá nem állhat, a' többiekre adandó válaszát pedig a' Tasi és Révay visszamenetelére halaszlja. Ibrahim csauztól nem csak a' nádor de maga Ferdinand is küldé levelet Murtezának, mellyeket ez vévén, kancellarja 's tolmácsa által azonnal a' nádori követekhez küldé, azon izenettel *„hogy valamint az előtt a' választ az említett két pontra megmondotta, most is csak szintén azt mondhatja, mert ő neki hatalma nincsen a' megadására Vácznak, de vagyon arra, hogy ha ugyan különben meg nem lehet a' békeség, hanem egyáltalában kardra kell érette kelni, hurré tegye a' portának.“* Ezek azon válasszal hocsáták el magoktól a' törököket, hogy igen akarták miképen a' vezér hozta előbb emlékezetbe e' tárgyat, 's örömet szemben lennének iránta ő nagyságával. Mielőtt azonban ez iránt nyilvánítását vették volna Murtezának, egy varatlan környülmény elébb rugtatá a' dolgot. Alig hagyák el ugyanis a' vezér emberei a' nádoriakat, midőn hirtelen nagy sietéssel érkezék meg a' mufti Szőnyből, 's Murtezának azon izenetet hozá Toldalaghitól, hogy a' magyar kan-

cellár neki azt írta, mi szerint a' császári biztosok csak arra várnak, míg a' nádor követei Budáról visszatérnek, 's harmad nap alatt eloszlának ök is Komáromból. Mi ugyan akkor a' nádoriaknak is hivatalosan értésére jutván nem csak, de az is hogy a' nádor a' hadak egybegyűjtése iránt is rendeléseket tett, más nap hivatlan is megjelentek a' vezérnél, 's előadván miképen ök is hasonló utasítást kaptak küldőjüktől, egyszermind a' hadak állapotjának mi karban létét is kijelenték, azon egyenes nyilatkoztatással, hogy ha Vácot csakugyan vissza nem akarja adni teljességgel, tegyen jelentést az egészről a' portának. A' vezér, kinek a' béke meg vagy nem kötése életben állott, a' dolog e' nem várt fordúlat, de kivált a' nádori követek illy határozott nyilatkozata által nem kevéssé meglepetvén, több fogatkozások után csak azt felelte, *„hogy ő nem teheti hírré a' portára is, mert onnan azt felelnék neki, hogy mi te neked mind a' békeség dolgában a' mik lehetségesek 's mind a' hadakozásban hatalmat adtunk, 's ez előtt azt irtad, hogy száz napból egyet tesztek és mind jó leszen a' dolog, 's most pedig különbet írsz, 's illy késő pedig? Ez okáért meg kellene nekem halnom érlette. Hiszem, jobb azért tisztességemre életemet a' mezőn fogyasztanom.“* Ez után a' jelen lévő mufti kivévén a' vezér szájából a' szót, szinte ügyekezett lihetővé tenni a' nádoriaknak *„hogy haszontalan e' dolgot a' portára küldeni, mert hiszen ő is egyik igazgatója az ő hiteknek, de az nem lehetséges hogy Vácot megadják, sőt ha császár akarná sem hagynák megadni, mert az ő hitek ellen lenne fegyver nélkül valamelly erősséget megadni.“* *)

Míg ezen kölcsönös vitatkozások hosszabbban tartának a' vezérnél, a' városnak duna-melletti része a' Szent-Gellért hegye felé meggyulada, 's így a' vezér oda sietvén el; a' nádori követekkel egyedül maradt

*) Tasi Gáspár lev. a' nádorhoz. Aug. 2. 1627.

mufti ismét azt állítá: „*hogy ha a' vezér a' portára ezt megjelenti, sententiát mondanak a' fejére; hanem azon kell*“ mond „*lennünk, mi módon annak ne kellesék a' portára hirré adatni,*“ kéré azért a' követeket, a' következő éjszakán gondolkodjanak e' dologról, hasonlót ígervén magok részéről is. Azonban ezek jól látván azt; miképen a' törökök semmitől sem irtóznak inkább mint a' dolognak a' portára feljelentésétől, csak keves szavakban, igen hidegen, sürgeték ismét az ez alatt visszatért vezért, adná utolsó válaszát, mert nekik már egyebet nincs mit mondaniok. A' hüledező vezéren segíté a' be állot alkonyat, 's így az idő eljártá ürügye' alatt más, napra halasztá a' választételt. A' bekövetkezett napnak, melly augustus 1je vala, reggelén azonban, a' Dunaszigetbe gyűjtven minden főbb török tisztviselőit, azokkal tartott tanácskozás után, nehogy a' Toldalaghi izenete, miszerint a' nádori követek visszatértével a' császári biztosok is azonnal eloszlanának Komáromból, beteljesedjék, elhatározá, 's est felé a' tolmácsától meg is izené a' követeknek, hogy őket most még el nem bocsáthatja, hanem különös embereit szándékozván küldeni a' nádorhoz, kedvesen veendi ha azoktól ők is küldenek levelet, 's megírják a' nádornak, hogy magok tetszéséből, nem pedig az ő parancsára maradtak még tovább is Budán. Kedveellenebb hirt alig vehete ennél Tasi, kinek legfőbb ohajtása vala már budai lakásának végét láthatni; ez okért más nap, az az augustus 2dikán felment a' vezérhez, 's elég hosszas, néha kevesb felelgetések között adá értésére: „*ő neki nincs annyi feje, hogy magától ott merjen maradni, hasznát is pedig nem látja, mert ha ő ott lesz is, eloszolhatnak*“ a' biztosok Komáromból, „*de nem is hiszi azt hogy a' kancellarius azt írta volna Toldalaghinak. Minthogy pedig ő nagyságu (a' vezér) is azt mondja hogy írjon, de ne írja hogy ő nagyságu, akarhatja ellen tartóztatja, ezt hogy cselekedhesse, annyival inkább magától hogy ott marad-*

jon? nincs neki annyi feje.“ A' vezér, ezen nyilatkozás után eleinte csak javallóképen, bár olykor keményebb hangon is akará Tasit ra birni az ott maradásra, említvén: „*hogy ha ő mondaná is hogy ne maradjon, nála volna az értelme hogy mivel a' commissariusok közt meg kezdett a' tracta hidegülni holmi veszekedés és illetlen szó miatt egymás ellene ne hidegülné ő és a' nádor között is meg, a' szegénységnek megmaradására nézve, a' kit ő igen szán, és kéri is istent szüből, ne adassék azok romlására ok az ő idejében a' császáriaktól,*“ miután azonban látta hogy Tasi semmikép nem akar hajlani kérésére, parancsolólag mondá: „*mikor ő követit a' nádorhoz küldi, a' nádor akarjátán járnak azok, azért ő is most az övéen járjanak, és vagy bánják az urak vagy nem, de ő azt akarja hogy megvárja Tasi a' nádorhoz küldendő CSAÚZ visszatértét,*“ igérvén hogy azután főkövetét bocsátja vele a' nádorhoz „*a' kancelláriusát, ha olaj-bég nem leszen, vagy annál is föbbeket. Nem veszi-e*“ úgy mond „*eszébe, hogy ő neki a' szegénységért kedve vagyon a' békeséghez, holott az előtti vezérekhez mennyi sok nagy urak jöttek követségbe, 's ha egyszer szemben voltak velek vagy kétszer, ugyan sok volt, 's nagy dolognak tartották; ő pedig azoknál a' vezéreknél különb, mert azoknak ritkán, vagy soha nem irt császár, ő vele pedig minden harmad nap beszélget inkább levele által, mivel ő 30. esztendeig volt Szolnok alatt, és ott nevedett.*“ Miután pedig ezen szavai után, esküjével is pecsételte „*hogy családtság nincsen benne, 's ha nem tudom mennyi had lenne is, de hitét meg nem sérténé*“ a' felhősziült basának nem mere tovább Tasi ellene szegülni, hanem kedve ellen is megégéré hogy a' CSAÚZ visszajötteig Budán maradand, csupán azon egyet kérvén ki magának, mehessen vissza Révay ez alkalommal a' CSAÚZZAL együtt. Nem nagy örömmel hallá ugyan a' vezér ezen kérelmet sem, ezt azonban

már nem akará megtagadni, sőt hogy Tasinak kedvét megnyerje, őt sok szép dolgok elbeszélésével kezdé mulattatni, 's ajánlá neki azt is, hogy minden mulatságait megmutogatja, 's vagy lovon vagy hintón kívánja, mindenüvé elviteti. Azt kezdé ezután sürgetni a' vezér, hogy a' csauz Komáromot elkerülvén egyenesen csak Győr felé vegye útját, így akarván elejét venni annak, nehogy a' biztosok megtudják Révaynak visszamenetelét, mindazáltal a' Tasi kérelmére ezen akaratjától is elállott, sőt végre még maga is irt Ferdinand biztosainak. Tasi mind ezekről hiven tudósítá a' nádort, még azon napon költ 's a' csauztól küldött levelében, mellyben egyszersmind azt is értésül adá, hogy a' törökök bosznai hada csekély, 's Budán is a' mi kevés van, udvarokon, puszta házakban, 's némely szorosb helyeken rejtegettetik a' vezértől a' külső - 's az úgy nevezett *Czigányvárosban*; hogy továbbá a' békét mind ezen környülmények mellett is nagyon ohajtják, 's a' kérdéses két ponton kívül igen könnyű is volna megalkudni velek; nem tartóztathatván magát vissza, hogy Budán maradásából származott fájaldalmát fel ne fedezze a' nádornak e' szavakban: „*És így nagyságos uram! ha cancellarius uram írta azt Toldalaghinak, ő nagyságának köszönöm budai lakásomat*“; továbbá: „*Ezeket akarám most nagyságodnak megírnom kedvem ellen, mert örömeemben magam beszéltem volna meg nagyságodnak*.“

Mielőtt Révay más nap a' csauzzal útnak indult volna, levele érkezék a' nádornak, követeihez, mellyben újokban is értésükre adá, hogy ha Vácot semmiképen sem akarná a' vezér visszaereszteni, a' dolognak a' portára feljelentését sürgessék, a' követ és ajándék küldésre nézve pedig azon közép útát javallá, mi szerint mind a' két udvar egyszerre indítaná meg követeit, megemlítvén egyszersmind azt is, hogy az eddig tartott fegyvernyugvás meghosszabbítása, 's az illető biztosítólevél kiadatása felől, ha czélszerűnek látják egyezkedjenek. Miként hagyta ott a' csauz Révayt már előre ki-

csinált terv szerint, 's miként ada a' vezér a' két kérdéses pontok iránt ismét tagadó választ? az ugyan az nap kifejtett, 's az egész egyezkedésnek csaknem vég elmultát magával hozó környülményekkel egyetemben, bőven kifejti maga Tasi a' nádorhoz augustus 4dikén irott 's Révaytól küldött következő igen érdekes levelében: „Tegnap Révay uram nem mehete el Izmaél csauzzal, mert a' vezér kiment volt reggel, és én addig mig a' nagyságod levelét nem értette volna, tartóztattam volna örömet a' csauzt, de ugyan ex composito lett azért, hogy elmenjen. De az annyi mint az. Ma valánk audientian, és im elől küldöm Révay uramat nagyságodhoz. Ex duobus primis punctis nem akar semmit remittálni. Vácz felől azt mondja, hogy készebb meghalni hogysen azt a' portára megírni. A' követküldésben, a' nagyságod találmánya szerint noha tetszik mind a' két császárnak egyenlő méltósága megtartásaért, de olly difficultást talál, hogy nem tudná az ő ura micsoda levéllel 's ajándékkal mennének innen az ő felsége követi hogy ahhoz tudná alkalmaztatni ő is emberit és ajándékát, hanem ő azért küldené innen az ő téhaját vagy a' kit kívánnánk, azt pedig 40—50ned magával és ajándékokkal is, mind ő felségéhez 's mind az uraknak, 's akár mi azt zálognak 's akár követnek tartanók, ő azzal nem gondolna. Én cathegorice megmondottam neki, hogy soha császár arra nem megyen, hogy elsőbben küldje követit a' portára. Dül fül igen, 's akár mint állassuk a' császár méltóságát ebben, de ő azt érteni nem akarja. A' több punctumokról is eleget agaltunk, kit nagyságod ezután megért. Kivántam azért, hogy most Révay uramot elbocsátván ő nagysága, egykét nap alatt irassa meg a' választ, 's bocsásson el engemet is. Megmondám neki, hogy nagyságod a' békeséghez való szeretetiért agalta így külön a' dolgot ő nagyságával, de mivel ő nagysága nem akar semmit a' két első punctomon remittálni, nagyságod is a' commisarius urakra hagyja ismeg a' dolgot. Kire ő azt mondá „hogy soha cancellarius uram-

mal azt végbe nem vihetni, mert ő nagysága ahhoz nem tud 's akaratos ember, böcstelenül emlékezik mind a' vezérekről, mind pedig császár neve emlékezetire is csak föl sem emelkedik, (sokat szólott fölöle efféléket, Révay uram megmondhatja) ha nagyságodat említik és hogy nagysággal mit végeztek, ő azt hallani sem akarja, azt mondja, hogy nem nagyságod küldötte ötet oda, ő is ember, 's nagyságod neki nem parancsol, (ezeket én nagyságodnak azért írom, hogy tartozom véle, noha én elhittem: hogy szintén ennyire nem volt a' mondás és a' dolog cancellarius uramtól ő nagyságától) hanem, úgy mond, ha magunk lennénk szemben egymással, 's úgy ha igazithatnók el. " Én mondtam, hogy megírom nagyságodnak ezt is. Azt monda nagy haraggal, hogy nagyságod és én leszünk sok veszedelemnek okai. Mondok, én szolga vagyok, 's azt mondon a' mit az uram izen, az uram pedig azt kívánja a' mi méltó és igazság, és a' végezések szerint való? Úgy ítélem, 's azt mondja is, hogy felküldi velem a' szolnoki olai-béget. Kérem is nagyságod' írjon csak azért is neki, hogy fölküldje, hogy én is kimehessek innen véle, 's írjon, magának is a' vezérnek én felőlem, hogy ne tartóztasson, mert addig míg Izmaél meg nem jü, engem el nem bocsát. Ha pedig nagyságod ugyan ilyen cathegóricé ad most is választ neki, és arra sem ajánlja magát hogy szemben legyen véle, talám nem ártana Izmaélt addig Komáromban tartóztatni, míglen innen engemet is közhelyre oda nem küld, 's hiszem nagyságod is megküldheti ide egy szolgáljától a' választ, úgy mint a' vezér oda nagyságodnak. Immár a' vezér is titok jelengetésre ment, és megmondá előttem a' tolmácsának, hogy szállásomra jüvén, hosszú beszéddel mind előmbe adja, mint volt és vagyon dolgok nekik mind Bethlennel, 's mind a' confoederatusokkal, és micsoda módjok vagyon most is a' mi velünk hadakozásban. In summa nagyságos uram! mi is bízunk, ök is bíznak, de látom hogy igen nem örömet megyen a' hadakozásra, 's mind csak a' szegénység romlását

hánya, de azért én úgy hallok, hogy igen szorgalmaztatják a' portárol, hogy a' népre oda is szükség volna. Nagyságodnak ezeket akarám most értésére adnom. Az assecuratióról való emlékezet még nem illett, mivel annak úgy kellene lenni, ha ő a' portára küldene a' két punctom felől, azt ő pedig meg nem méri cselekedni, a' mint nagyságodnak maga is megírta, hogy ő vérebe aprítaná kenyérét; ha pedig nagyságtok szemben leszen, avagy a' követek tovább tractálják, az magával hozza az induciát, ha pedig azokkal semmiképen tractálni nem akar, és rupturát denunciál, úgy kell az assecuratióról emlékezetet tenni, ha nagyságod parancsolja. Interim azért nagyságod is készüljön, 's kérem nagyságodat Izmaélvel maga szolgáját bocsátván, a' ki nekem a' nagyságod levelét meghozza a' kit nagyságod ír, mindenekről írjon. Éltesse isten nagyságodat sokáig jó egészségben. Datum Budae 4. augusti 1627. Illustrissimae Celsitudinis Vestrae humilis servitor: Caspar Tasi m. p."

Mig a' nádor és a' budai basa között az alkudozások imigy folytatnak, 's a' félbenszakadáshoz így siettenek, Komáromban 's Szönyben a' biztosok még mind egyre folytaták izetlenségeiket. Eléggé bizonyítja ezt Ferdinándéinak a' törökökhöz augustus 26-kán küldött következő levele „Mi, a' hatalmas és győzhetetlen római császár részéről a' mostani szent békeségnek tractálására rendeltetett commissáriusok, a' hatalmas török császár commissáriusinak minden barátságos kedveskedő jó akaratunk után istentől mindenjót kívánunk. Tekintetes és Nagyságos urak! Találatott volt e' napokban a' nagyságos egri pasa, hogy a' minemő szolgájának avagy alattavalónak lova Szönyön elveszett, hatalmas császárunk jobbágyát azért a' kárért ne nyomorgattatta volna, holott a' szegény polgár nem érkezik arra, hogy urának is győjtsen, marháját is őrizze; de arra semmi válaszungk nem is lévén, más elszökött szolgálknak elvitt marhájókért ott való szegény emberek háborgattatnak, a' kiket ötven török látott mikor eljöttek, és azt a mit

ötvenen avagy többen meg nem oltalmazhatott (igy) immár azt szegény tudatlan embertől akarják kivenni a' ki akkor othon sem volt. Azért kérjük nagyságtokat, a' szegény embereknek igazság szolgáltatván békeség adasék, ne köllessék efféle dolgokról a' nagyságos vezért megtalálnunk, és magunk között is nagyobb igényetlenségre ok ne adassék. A' mint megígértetett volt e' napokban, hogy megküldetik a' gyermek mellyet a' csavargók eltaláltak volt fogni, *) im most megküldöttök, szónknak és köztünk való végezésnek igazat akarván tenni, kívánjuk azért látni, mint teszen nagyságtok is szavaknak igazat, holott mi immár tíz rendbeli dolgokról is megtalálván nagyságtokat, semmi igazítást nem látunk egy dologban is. Ezeknek utánna, istentől nagyságtoknak minden jót kívánunk. Datum Comaromii 6. Augusti 1627. nagyságtoknak jó akaró szomszéd úr baráti.“

Nem sokra boldogúlhatta a' nádor még következő hetekben sem, minden működése mellett is, a' nagy válatban, miért is felbosszonkodván, nem csak a' hadakat kezdé szorgalmasbban egybegyűjteni, de némelly olly fenyegető szavakat is ejtett, mellyek csak a' haza iszonyú romlasát hozhaták elő, ha egy láthatatlan erő csodálatosan nem segített volna, a' sok csapás zúzta magyar reménytelen ügyén. Mert a' mind ezekről ideje korán értesített budai vezér épen nem volt rest a' porta jóváhagyásával a' tatárok khámját azonnal felszólítani, hogy második izenete vételével 40.000 emberrel tüstént rontson be Magyarországra, a' július közepén Hálebből csakugyan kiindult nagy vezér pedig Diarbekr előtt augusztus 7-kén felütött táborában **) mozdulatlan várta az itteni dolgok kétes kimenetelét. A' hont fenyegető borzasztó veszedelmeket tetézik még Bethlennek elhírdjédt újabb mozgásai, ki a' svecus és dán

*) Rácز János Irsaszögnél.

**) Hammer, p. 60.

követségekkel ismét alattomos munkálódásokat kezdte folytatni; ám de ő is magába szállva elvégre, gátot kívánna vetni a' végtelen romlás árjának, melynek záporait ő hozá alá utolsó kirohanása alkalmával a' szegény hazára. Nehez volt ugyan helyzete miatt segíthetnie a' dolgon, hol két roppant hatalmú császárok széles birodalmi közé szorúlva annyi nemzetre, annyi vallásra, 's annyi nép osztályra szakadt hérczes kis tartományával, egyik szomszédja előtt már teljesen elveszté hitelét, másíknak pedig kinek kényétől függött fejedelmi széke, tetleges hódolast vala kénytelen bizonyítani vagy legalább szinlelni. Győzött azonban még is e' pillanatban nála a' fejedelmi érdekeken a' nemzeti vonzalom, a' messze vágó political nézeteken a' honhoz szító rokon érzelem. Mihelyt a' török céljairól, és így az ország felett tornyosodó terhes fellegekről értesítést vehete a' keleten kémlődő emberei által, sieté azonnal titoknokát küldeni Ferdinandhoz, egyszersmind Pázmány Pétert is, kivel ez utóbbi időben bizodalom tele barátságot kezdé kötni, Gyulafejeváron august. 29-kén költ levelében részint tudósítani mind ezekről, részint leverni a' róla szárnyaló hírek elhíteléről. Érdekes pedig e' levelet is áttekin-tenünk, nem csak a' dolgok menetelének rende miatt, de azért is mert itt, nem a' fejdelem Bethlen Gábor szól, az esztergomi érsek Pázmány Péterhez, hanem a' nemzetiségre annyit tartó, mindig résen örködő magyar Bethlen Gábor, a' köz gondokba olly nagy befolyású, szívvel lélekkel magyar Pázmány Péterhez.

„Ámbár nekem“ így kezdí levelét, „sem hitelem sem becsületem már az ő felsége udvarában, söt mi több, az ő felsége emberei, ki akaratjából? most arról szólni nem kívánok, mind a' portán, mind Budán, nem másként törekednek személyem 's fejdelemségem ellen mintha még most is ellenség volnék, na egy titoknokomat eresztém útnak ő felségéhez, őt mind ezek iránt illendően megkeresendő. Ezen tekintetből tehát talám nem is illenék magamat illy dolgokba vegyíteni, de az

ő felsége 's nemzetem iránti igaz hajlandóságom nem engedi elmellőznöm, meg nem inteni ő felségét kegyelmed által, a' fenyegető veszedelmek felől."

„Tudom ugyan, ő felsége minden környülményekről értesítetik minden felől, de a' budai dolgokról 's irányokról talám nem épen úgy mint valóban vagynak. A' vezér, a' nádor fenyegetőzésein, hogy német seregeket kíván ellene hozni, szerfelett felbőszült. Mint bizonyost írhatom kegyelmednek, hogy Ramadán szándzsák béget küldötte postán a' tatár khámhoz kinek erősen meghagyatott a' porta részéről, mi szerint a' budai vezérrel, ennek felszólítására, azonnal egyesítse erejét. Komolyan irt a' vezér, hogy Sain Girai szultánt azonnal indítsa meg Budára, mert a' keresztyének császára nem a' békét ügyekszik megkötni, de erejét a' török birtokok ellen fordítani; 40.000 tatárt kér a' khámtól. Ezenkívül van egy Kantamir nevü basa, ki Neszterfejérvár vidékén mintegy 10.000 tatárral táboroz, *) ennek élte vesztese alatt parancsolja, hogy nem várván a' nagyobb tatár erőt, éjjel nappal siessen hozzá. Írt a' tengeri fő vezérnek is; ki most a' Borisztenes martján Ozi nevü rég' elpusztult várat újra építette, és augustus 10-dike táján elvégezte. Saját emberünk, ki ott jelen volt, 93. három evezős- és 117. más féle hajót látott. Ennek is megparancsolta, a' lovasságot, melly a' martokon vele volt, hozzá küldje. Nekem is ír kéréleg, ezen seregeknek engednék szabad átmenetelt országomon, sőt a' magaméit is egyesiteném velek, mert nádor uram Nagyszombat mellett táborba fog szállani, Nádasdy uramat már Palota mellett Vadkertre szállította, és a' német seregeket is sietve hívogatja, így tehát neki is gondoskodnia kell maga dolgairól."

„Én másként ezen állapotokról semmit sem hallottam, hanem a' vezér sebes hírnöke, érkezvén hozzám

*) „Qui circa Nester Albam, circiter cum 10.000 Tartarorum versatur.“

tegnap előtt, tegnap vele beszéltem, 's így a' hozott levelből és izenetekből értettem meg, a' miket irtam, 's kegyelmed által ő felségének is tudtára juttatni akartam, Bár tudom, ő felségének elég hadai vagynak, mellyekkel ő nekik ellentállhatna, de ez Magyarország romlása és pusztulása nélkül meg nem történhetik; és így, kegyelmetek eszközölje azt, hogy ő felsége a' nehezségeket, mik nem olly nagyok, egyenlítesse ki; ne engedjék ezen dolgot fegyverrel elhatároztatni, miből Magyarországnak végveszedelme következhetnék. A' török császár erejét, legnagyobb romlással tapasztalta már gyakran, a' mi szegény hazánk! kegyelmed jó tudja a' mi nemzetünk állását! *) Igaz szavamat adom, mihelyt a' német sereg belép Magyarországra, a' török azonnal megköti a' békét a' perzsával, mert ez azt még most is sürgeti, és épen ezért állott meg a' nagyvezér Diárbekirben Mesopotamiában, hol telelni is fog. De ezek mind távolabb vagynak. Én az istenre kérem kegyelmed által ő felségét, vegye elejét hogy a' tatárok meg ne jöjjenek, mi csak úgy törtenhetik meg, ha az alkudozások siettetni fognak, 's a' béke megkötetik. Mert ha a' tatárok megjönnek, sem a' vezér, sem semmi keresztyén sereg meg nem fogja akadályoztathatni, hogy fel ne düljék, ki ne rabolják az országot. Nyilván példánk van midőn Huszt mellett berontottak; virágjában volt akkor Magyarország, hatalmas mezei hadai voltak, Rudolf császárnak, 's még is feldúlták az országot. **) Így, midőn Várad vivotott, egész Magyar- és Erdélyország táborban volt Basta mellett, és még is mindent feldúlt a' tatár."

*) „Vires Imperatoris Turcici saepius maxima cum clade experta est misera patria nostra; bene experta est Vestra Dominatio statum nostrae Nationis.“

**) „Florens erat Vngaria, potentissimi campestris exercitus erant Rudolphi Caesaris, et tamen vastarunt Vngariam.“

„A' vezér felől bizonyosan irhatom, hajlandó a' békéhez, mert az neki a' portáról is meg van parancsolva. Ámbár pedig a' porta a' keresztyén fejedelmeket is be akarta foglalni e' jelen egyezkedésbe, úgy hogy most azokkal is kötné meg ő felsége a' békét, de én magam levertem róla, elébe terjesztvén: hogy így azt bizonyosan végre nem hajtandja, mert a' római császár készebb lesz talán országainak nagy részét elveszteni, mint azoknak ügyét ezzel egybefoglalni, hanem csak végezze ő most a' maga dolgait, 's amazok is mikor istennek úgy fog tetszeni igazítsák el külön villongásaikat. Ezen tanácsomért nehezteltek rám a' portán ülő keresztyén követek, 's különbféleképen becstelenítettek is, de én nekik úgy írtam miből megérthessék, hogy én ő tőlök semmit nem várok.“ *)

„Ha tehát a' tatárok megjőnek, nem a' vezér lesz oka hanem nádor)uram fenyegetései, mert a' török nem érti úgy a' tréfát mint kegyelmetek. A' vezér heves ember és bosszújában hatalmas. **) Az olai-bég azokat miket a' nádortól hallott megírta neki, 's ez azonnal útnak indította postán Ramadán béget, egy más fő emberét pedig a' portára küldötte; és így a' két császár között, minden dolgok rútúl felzavartatnak.“

„Nagyon szükséges ezért, hogy kegyelmetek minél előbb jól végezzen, mert a' legbizonyosbban irhatom kegyelmednek, hogy a' khám, Sain Giraival együtt még most is ott mulat, hol a' várat építették; mert gondolák, a' lengyelek ezen építést nem fogják megengedni, de semők, sem a' kozákok közül senki is meg nem jelenvén,

*) „Propter hoc meum Consilium Oratores Christiani in Porta, indignati sunt, et me varie diffamarunt, ad quos ita scripsi, ut intelligant me nihil ab illis expectare.“

**) „Quia Turca non ita intelligit subtilitates, sicut Vestrae Dominationes. Vezirius est homo vehemens, et in suis apprehensionibus potens.“

így a' tatárok sem küldöttek ő ellenek dúlókat. Ha a' tatárok, mit isten távoztasson! megindúlnak, nekem is elég gondot 's nyugtalanságot fognak okozni, mert én ugyan országomon keresztül semmiképen sem engedek nekik útat, 's e' mint tudom felgerjedend ellenen haragjok, öt vagy hat napi járó földet fog kelleni kerülniök, átmenvén elébb az egész Havasalföldén, Kralova, Orsova, Mutana felé, Titelnél kelvén át a' Tiszán, 's így Bácsmegyének 's Pestnek véve útjokat, *) de még ezen kerülés mellett is 18. vagy 20. nap alatt Budán lesznek, söt Kantamir elébb is, minthogy 4 napi járó földdel közelebb van."

„Én ma irok a' vezérnek, ezen dolgot nem csak hogy helyben nem hagyom, de őt érette meg is korholom. **) Magam Váradra megyek ki, hogy a' posták közelebb találhassanak. Ha melly dologban az én szolgálatom fog kivántatni, igaz őszinteséggel és örömet szolgálók ő felségének. Kegyelmetek könnyen jól végre hajthatja a' dolgot, csak ne késedelmeskedjék, mert valóban, kár főrog a' késedelemben. Isten tartsa meg kegyelmedet jó egészségben. Gyulafejérvár. Augustus 29. 1627. Jó akaró öcsese: Gábriel."

Azonban már Bethlennek ezen tudósításai előtt néhány nappal, kedvezőbbre fordúlt a' béke ügye, mellynek végrehajtása ismét a' biztosságokra utasítottatott. Augustus 24-dikén Ferdinand biztosai barátságosan megkeresték az egy darab időre már széllyeloszlott, de ismét egybegyűlt törököket, ne sajnálanák a' szemben létre fáradságukat, 's egyenlitenék el végre szép szerével a' még fenforgó nehézségeket. A' törökök készségeket jelenték azonnal, miként ezt Mehemet basának Sennyey Istvánhoz augustus 25-kén írott leveléből kiteszik, melly szóról szóra így hangzott: „Mi Mehemet

*) „Per Baczmege et Pest iter faciendo."

**) „Factum hoc non solum disvadebo, sed etiam reprehendam."

pasa, a' hatalmas és győzhetetlen török császárnak fő begler békje, és Egren fő helytartója. Minden hozzánk illendő úri köszönetünknek és jó akaratunknak ajánlásának utána, istentől jó egészséget, minden kívánata szerint való jókat kívánunk nagyságnak. Tekintetes nagyságos, minékünk jó akaró úr szomszéd barátunk! A' nagyságod mi nekünk tegnapi napon küldött levelit vöttük tisztességgel, annak minden értelmet megértettük, hogy isten segítségével holnapi napon, úgymint csütörtéken nagyságtokkal szemben lételünk lehet; minékünk is azon jó akaratunk vagyon, és kívántuk volna, hogy az üdöt ennyi ideig héjában ne mulattuk volna, hanem a' két hatalmas császároktól reánk bizattatott nagy dolgokat régen jó móddal végben vihettük volna, a' mely sem hatalmas császárinknak méltóságok, sem mi tisztességinknek ellene nem esett volna, hanem a' szegénységnek megmaradására és csendességére lőtt volna; és kérjük azon a' teremtő istent, hogy holnapi napon való szemben lételünk, minden szent dolgoknak és a' közönséges jóra való hasznos dolog légyen. Ezzel istennek ajánljuk nagyságodat. Datum in Szöny. 1627. die 25. Augusti. Nagyságod úr barátja: idem qui supra."

Más nap még bizonyosbbat akarának tudni a' török biztosok, az egybejövetel órájáról, következő levelökben: „A' hatalmas és fölséges római császár részéről, a' két hatalmas császárok között való mostani szent békeségnek tractájára elrendeltetett commissarius úr barátinknak, minden hozzánk illendő tisztességes úri köszönetünknek és jó akaratunknak ajánlásának utána, istentől sok jót, és jó egészséget is kívánunk. Tekintetes és nagyságos úr barátink! Tegnapi napon tisztességes követink által nagyságtokkal elvégeztük volt, hogy e' mai napon, úgymint csütörtéken, isten segítsége velünk lévén, nagyságtokkal az elrendelt helyen, a' hol öszve szoktunk gyűlni, szemben legyünk, és a' mi közönséges jóra nézendő, hasznos és szent dolog, azok felől nagyságtokkal barátságosan beszélgezzünk. Mivel azért is-

ten bennünket mindnyájunkat tegnapi napon öszvehozott mind fejenként, készek vagyunk a' szemben lételre, és csak nagyságtoktól akarunk érteni, melly órában légyen e' mai napon a' szemben létel, a' mellynek okaért böcsületes követinket bocsátottuk nagyságtokhoz, hogy nagyságtok azok által minket informáljon, hány órákor kellessék innét az elrendelt helyre indulnunk. Kivánjuk pedig a' teremő istentől, hogy ez mi mai szemben léteünk légyen hasznos, és ennyi sok heában való üdö mulatásink ne legyenek haszontalanok, hanem elsőbben légyen istennek tisztességére. a' mi hatalmas császárink böcsületekre, és minekünk örök emlékezetünkre. Ezzel isten tartsa meg nagyságtokat, Datum in Szűny 1627. die 26. Augusti. Nagyságtoknak jó akaró úr baráti: a' hatalmas győzhetetlen török császárnak a' mostani két hatalmas császárok között való szent békeségre elrendeltett fő commissáriusi."

Ezen szembenlét után már olly gyorsan halada előre a' béke dolga, hogy september 6-dikán, midőn Bethlen titoknoka, említett levelével Pázmány Péterhez Sellyére érkezett, már egy két nap alatti bevégeztetését reménylék. Egy kevéssé még az veté hátra, hogy Ferdinand biztosai a' főbb pontok iránt magoktól semmi elhatározó feleletet nem adhatván, minden előforduló esetben a' teljes hatalommal felruházott nádorhoz kelle küldeniök. Épen egy illy követségben utazék a' nevezett napon Eszterházi Dániel Sellyén keresztül, a' nádorhoz, 's betérvén az érsekhez, ez Bethlen levelét azon utasítással adá át neki: mutassa meg bátyjának, 's adja értésére, vigyazóbban bánják a' törökkel, mert ha bár nem nagy hitelt lehet is mindig adni Bethlen írásainak, azok mégis miket a' tatárról ír, figyelmet gerjeszhetnek. Bethlen hírnökét, hidegebb válaszszal bocsátá el az érsek mint talán ő reménylheté. „Nem kell csodálkoznia“ úgymond „hogy ismét gyanúk gerjedtek újabb mozgásai felől, mert a' dán és svecus követségjárások méltó okot szolgáltathattak azokra, 's a' korább évek eseményei méltó

tó aggodalmat szülhettek a' jövendőről. Ha magát jól viselendi, jobban fognak iránta érezni, róla szólani. Miket felöle jogtalanul beszélnek, nem az ő felsége akaratjából beszélnek. Egyébb iránt a' törökkel a' béke már már megkötetett, úgy hogy két vagy három nap alatt annak teljes bevégzését reménylhetni.“ *).

September 12-dike volt a' nap, melly ennyi sok kölcsönös vitatkozásoknak, egyenetlenségeknek, és fáradtságos alkudozásoknak valahára véget vetett. A' zsitvatorki, bécsi, komáromi, és gyarmathi békekötések nagyobb részint ez alkalommal is megerősítették; Vác dolga ismét újabb követség útjára halasztatott: a' Horváthországban épített palánkok lerontása, a' gyarmathi 3dik czikkely értelmében egy részről Frangepán Miklós grófra, másról Mehemet egri basára bízott, a' következő 1628diki januar. 12-kén foganathá veendő; a' két császár részéről kölcsönösen küldendő követség 's ajándék dolgában azon átalút találtatott, hogy jelenleg, mind két császár egymást, a' békekötés helyéről bizonyos főbb emberek által a' biztosok aláírása alatt kiadandó szerződési pontok megküldése mellett, kölcsönösen tudósítsa, az így megküldött pontokat mindegyik császár maga pecsétével erősítse meg, és ajándékok bár ha nem is nagyok küldése mellett adja a' főköveteknek, ezután pedig négy hónapok lefolyása alatt küldessenek meg az ünnepies követségek által a' béke pontokat megerősítő császári oklevelek, még pedig úgy, hogy karácson napra a' török követ Esztergomba, Ferdinandé pedig Komáromba szálván, innen kölcsönös tudósítás után 1628-ki januar. 2-kán ez Szőnybe, amaz pedig Almásra jöjön, és a' két helység között, egyenlő köz helyen egyszerre változva, illendő ajándékokkal induljanak rendeltetési helyeikre; a' hódolt faluk és ott lakó nemesek dolga a' zsitvatorki 16-dik és 17-dik, a' bécsi 3-dik, és gyarmathi 4-dik czikkely értelmében ismét biztosságokra ha-

*) Pázmány Péter levele. Selliae 6. Sept. 1627.

lasztatott; a' nádor és a' budai basa közt létre jött utóbbi fegyver szünet ideje alatt elfogottak ingyen, a' többiek tűrhető sarczon rendeltetének visszaadatni; a' csatázások ismét keményen eltűntek, az ellen vétők szigorú megbüntetésére egy részről a' nádor, másról a' budai vezér hatalmaztaték meg; végre, a' hadak egybe csapásai ellen is óvás tételék, 's az eddigi, bár minemű kölcsönös kártételekre, feledés leple húzaték. Nevezetes ezen békekötésben, hogy Murtezának, kinek abba befolyását Ferdinand eleinte annyira gátlá, hivatalában sokáig megmaradása iránt egy különös czikkely hozaték. Azon kérdés, melly igen lényeges részét tevé ezen egyezkedésnek, hány évekre terjesztessék ki a' béke, még a' czikkelyek szerkesztésekor is nagyobb vitatkozásokra adott alkalmat. A' török biztosok minél többre, vagy legalább 25-re kívánák, nyilván azért, mert Ahaza basa, 's a' perzsák Erzerum mellett ismét tönkre tevék az ellenek küldött jancsár hadakat, *) Ferdinandéi pedig épen ezért nem akarák magokat, legalább még most sok időre előre lekötelezni; ezen tekintetből, minthogy e' köz értelemmel megállapított egyesség pontok iránti oklevelek, az eddig divatozó szokás szerint, az azokra befolyással volt illető három nemzet részére, római, magyar, és török nyelven szerkeztetének, a' latin szerkezetbe e' szavakat kívánák világosan betétegni: „*ut pax ad 25. annos extendatur, placeret quidem Dominis Commissariis*“ mit a' törökök határozva akarának így: *placuit Dominis Commissariis*“, azon okot vetvén, hogy a' török igéknek nem lévén azon idő határozatai, mellyek a' latinnak, azt az ő nyelveken másképen lehetetlen is volna kifejezni. Miután maga akarattjától egyik rész sem távozik semmit is, az egésznek elhatározását a' két császár jóváhagyására halaszták, 's a' Ferdinandéi a' latin szerkezetben meg tarták ezt: „*placeret quidem Dominis Commissariis*“, de az egyesség tekintetéből nem

*) Hammer, 60. 61. 62. l.

ellenzék, hogy a' törökök magok nyelvén határozva ne tegyék így: *placuit Dominis Commissariis*,“ *) A' magyar szerkezet, mint Gévay Antal is már igen helyesen gyanítá, **) csak fordítása lévén a' latinnak, abban is a' „*tetszenék*“ szó tartaték meg.

Elhárítatván így végre minden nehézségek, szeptember 13dikán a' Szőny és Komárom közötti mezőn, az illető három nyelven készült oklevelek a' biztosok által aláíratlak, 's megpecsételtettek, kiköttetvén ez alkalommal az is, hogy a' budai vezér, ki e' jelen egyezkedésen személyesen jelen nem leheté, azoknak jóváhagyását 's megerősítését rövid időn megküldje Ferdinandnak. Mind a' három nyelvbeli szerkezetnek jeles példányát

*) „Als man zue Sön mit den Türggen verwichenen Jahren *circa negotium pacis* sambkomen, vnd die *Articulos Sülhwa Torokianos* revidirt, ist neben andern damals fürgefalleuen *incidenten* daruon geredt worden: Weilen vigore *articulorum* die *praefigirte* Zeit der *induciarum* nit weit von Ihrer endtschafft wär, ob's nit villeicht baiden thail armen Vnderthanen vnd Leuthen zue guetem wurdtkomen, da man den geschlossenen friden noch auf etliche Jar thet *extendieren*, wie es dan die türkhen Ihrer seits hefftiger urgieret, dan wie an vnsrem orth enthlich ist dahin bechlossen vnd ein *articul formiert*, *ut pax ad 25. annos extendatur*, *placeret quidem D. D. Commissariis*, die Türggen aber wolten durchausz, wir solten im *exemplari* sezen: *placuit Dnis Commissariis*; weil wir aber hieezue - - - nit so *absolute* geuolmechtig, haben wir so weit vnsz nit einlassen wöllen, sondern sein der be . . . verbliben vnd gelassen worden; vnd haben wir gesezt in vnsrem *diplomate* vnd *recess. placeret quidem D. D. Commissariis* etc. die Türken haben in ihrem *exemplari* . . . in der Türkischen sprach aufgesezt *placuit* etc. ausz vrsachen . . . wie man fürgeben, dasz es sich in der sprach nit so *accurate* lasse *distingvieren*, vnd die sprach nit solche *tempora* hab wie die Lateinische.“ stb. A' biztosok tudósit. 1628.

**) Az 1627-dik évi sept. 13-dikán költ szőnyi békekötés czikkelyei, deákül, magyarul, és törökül. Bécsben. 1837. IV. lap.

közlé már tavál Gévay, betüröl betüre úgy mint azt a' bécsi cs. k. titkos levéltárban lévő eredetiekben találá; a' magyart, mostani írásmóddal, még 1836-ban szerzett azon kori másolatomból még egyszer közre bocsátani itt, e' békekötési irományok kiegészítése teszi szükségessé. Következő az szórol szóra:

„Minthogy az időtül *) fogván, miolta az ennekelőtte való végezések, úgymint síva-toroki, bécsi, komáromi, és utólszor gyarmathi, a' két hatalmas császár között lettenek, sok külömb külömbféle ellenköző dolgok történetnek mind a' két részről, mellyekkel a' megnevezett békeségek meghántódtanak. Látván a' két hatalmas császár a' szegény megnyomorodott községnek inségét, könnyöröletességekből indétattanak arra, hogy a' megnevezett végezések újokban helyekre állattassanak, és azok ellen történt dolgok eligazéttassanak. Annakokáért bizonyos főcommissáriusokat, minket rendeltek mind a' két részről ö Hatalmasságok, a' kik ez dolgot jó **) végben vigyük, úgymint a' hatalmas ***) Ferdinand római császár, német, magyar, cseh, dalmatia, horváth, tóth etc. országoknak királya ö Felsege részéről a' Nagyságos Sennyey Istvánt vácsi püspöket ****) római császár ö Felsege tanácsát, és Magyarországhban udvari Cancellariusát, a' Nagyságos Gerardus Questembergert, *szabad urat, a)* és azon Fölséges római császárnak hadakozó tanácsát, a' Nagyságos Galanthai Eszterhasy *b)*, Dánielt, szabad urat, és azon római Császárnak ö Felsegének *c)*, tanácsát, és a' Nagyságos, Kohári Pétert, szabad urat,

*) Az eredetiben, Gévay szerint: *időtől*.

**) Ugyanott: *jól*.

***) U. o. *Második Ferdinand*.

****) U. o. *püspököt*.

a) A' deák szerkezetben. *Liberum Baronem*.

b) Az eredetiben: *Eszterhas*.

c) U. o. *Császár ö Felsege*.

és mégis ugyan azon római Császárnak ő Felségének a), tanácsát, és a' Dunántúl való végházainak vicegeralisát. A' hatalmas török császár Szultán Murat Hán, Mekka, Medina, és Jérusálem és sok több országoknak császára részéről, parancsolatjából, és telyeshatalom adásából, a' tengeren innét való hadainak főszerdárját és kedves vezérét, Budának helytartóját, és ennek a' szent békeségnek tractájának hatalmas császár képebeli főcommissariusát a' Tekintetes és Nagyságos vezér Murtéza pasát, kinek itt jelen nem létében, ugyan azon telyes hatalommal lévő ő Hatalmassága Commissariusit, a' Nagyságos budai mufti Issa Effendit, a' Nagyságos egri Mehemet pasát, a' Nagyságos Amhet esztergami béget, a' Nagyságos Muharem szolnaki béget, és a' becsületes Dzsihán budai azap agát, a' Felsőes erdélyi fejedelem emberének a' Nemzetes Toldalaghi Mihálynak, Marus széknek király birájának jelen létében. A' kik egybegyülvén a' szőnyi mezőben, ezer hatszáz és huszonhét esztendőben, Szent-Mihály havában, sok tanácskozások és fáradtságok után, a' következő articulusokra léptünk, és azokon megnyugodtunk.“

Első Articul us.

„Minden rendbeli, a' szent békeségre nézendő végezések, és azoknak articulusi, tudniillik, situatoroki, bécsi, komáromi, és gyarmathi, a' mellyek ennekelőtte elvégeztettenek, és mostan másképen nem csináltattanak, vagy meg nem újéttattanak, minden részeiben, czikkelyiben, és punctjaiban, megmaradjanak, és erőssen, fölbomolhatatlanól, mind a' két részről megtartassanak.“

Második Articul us.

„Minthogy mi közöttünk commissariusok között, bizonyos okokból mostan Vác dolga el nem végeződhe-

a) U. o. császár ő Fölsége.

tett, főképen pedig Bolondvár miatt, úgy alkudtunk meg arról, hogy ez a' dolog a' mostani főkövetségek által a' hatalmas császárok portáin végeztessék el, és ha szintén akkor végbenmenetele nem lehetne is, mind addig a' szent békeség szentől megtartassék mind a' két részről, és Vác is ezen állapotban maradjon, valamíg a' hatalmas Császárok magok e' dologról végezést nem tesznek, a' mint a' gyarmathi végezés is magával hozza.“

Harmadik Articulus.

„A' Horváthország határiban mind a' két részről újonnan építettött *) palánkoknak elvonyása felől, melyeket a' végezesek ellen csináltak, megerősítették arról a' gyarmathi harmadik articulus, úgy hogy a' követségnek változása után tizedik nappal, úgymint januariusnak, **) a' következő ezer hat száz huszonnyolcz esztendőbelinek, tizenkettődik napján, mindjárt kezdjenek hozzá, és el is végezzék a' két részről arra rendeltetett urak, úgymint a' hatalmas római császár ő Felsege részéről a' Tekintetes és Nagyságos Gróf Tersaczki Miklós, ***) és a' hatalmas török császár részéről a' Tekintetes és Nagyságos vezér Murtéza pasa rendeléséből a' Nagyságos Mehemet egri pasa. Hogyha pedig ezeknek valami akadékjok lenne, mások arra rendeltetve lesznek alkotmányosak mind a' két részről.“

Negyedik Articulus.

„Hogy a' szent békeséget végbenvivén a' commissarius urak a' két hatalmas császárok között, ő Hatalmasságok neve alatt bizonyos és úri renden való előljáró követek által, ugyan ezen tractának helyéről, a' Commissariusoknak jelenlétekben, tudósítsák egymást róla,

*) Az eredetiben: *építettett*.

**) U. o. *Januarius havának*.

***) U. o. *Trsachki Miklós*.

elküldvén a' Commissariusok pecsétés végezéseket, hogy mind a' két hatalmas császár hasonlóképen erősítse meg, melyet ő Hatalmasságok pecsétí alatt a' főkövetek kezekhez adjanak, és mind a' két részről egyenlő ajándék küldessék, melly ne legyen bátor derekas, azután négy holnap alatt küldessenek el a' derekas követségek a' folyól *) megirt és megerősítetett frigy-levelekkel, úgy hogy a' jövendő **) karácson napjára a' hatalmas török császár követí ***) jüjenek Esztergambaz, és a' hatalmas római császár követí Comárombaz, és onnét egymást tudósítván, januarius havának második napján ezer hat száz huszonyolcz esztendőben, a' hatalmas római császár részéről való követ Szönyben szálljon, a' hatalmas török császár részéről való követ pedig Almásra, a' két falu között egyenlő köz helyen egyszersmind változván, a' hatalmas török császár főkövetí a' hatalmas római császárhoz jöjenek becsületes ajándékokkal, és a' hatalmas római császár részéről való követek hasonló ajándékokkal menjenek a' fényes portára."

Ötödik Articulus.

„A' mi pedig a' holdült falukat, azoknak panaszit, sok rendbeli inségít és summáit, és újonnan erőszakkal, vagy akármí módon a' végezések után és azok ellen elfoglalt és holdulásra 's adózásra erőltetett ****) faluk, és a' békeség ellen mind a' két részről építettött *****) palánkok, és a' holdúltságban lakozó nemesek dolgát illeti, mind a' két részről, azok az előbbeni végezések, tudniillik a' sitvatorokinak tizenhatodik és tizenhetedik, a' bécsinek harmadik, a' gyarmathinak negyedik, és a'

*) U. o. folyól.

**) U. o. jövendő.

***) A' deák szerkezetben csak egyes számban áll: *Legatus*.

****) Az eredetében: *erőltetött*.

*****) U. o. *epettetet*.

komárominak is continentiája és articulusi szerint igazítottassanak el, úgy hogy a' hatalmas római császár két arra való alkotmányos főúri embereket rendeltessen, kiknek egyike a' Dunántúl való földre, a' másika pedig a' Dunán innét valóra legyen, a' hatalmas török császár részéről is két kapucsi pasa küldessék a' portáról, egyik a' Dunán túl való földre, másik a' Dunán innét és ezek bizonyosan *) köz helyen egyövé gyűlvén a' magokkal leendőekkel, a' kiket a' magyarországi palatinus, és a' budai vezér ő nagyságok mellettek **) rendelnek, mindennemű dolgot igazítsanak el és vigyenek jó végben, úgy hogy mind a' két résznek az ő igaza meglegyen. A' holdült faluknak pedig summájokat, se adójokat feljebb ne verjék addig, a' míg az elrendeltetött ***) commissariusok egybezugyűlvén azokat eligazéttják, és annak eligazítására az elrendeltetött ****) urak, mind a' két részről a' jöendő ezer hatszáz huszonnyolcz esztendőben, tizenkettődik januarii hozzá kezdjenek."

Hatodik Articulus.

„A' rabok dolgán úgy alkudtunk meg, hogy a' melly rabok a' mostani induciák alatt, mellyek a' nagyságos Magyarország palatinusa és a' nagyságos budai vezér között lettenek, elvitettenek, azok mind a' két részről ingyen bocsáttassanak el minden sarcz nélkül. *****) A' mellyek pedig azokon kívül találtnak, azokat egyik rabot a' másikért adják *viszha*. *****) A' kiknek pedig sarczon kölletik kiszabadólni, az törhetőképén legyen,

*) Az eredetiben: *bizonyos*.

***) U. o. *melléjek*.

****) U. o. *elrendeltetett*.

*****) U. o. *elrendeltetett*.

*****) U. o. *nélkül*.

*****) A' müncheni codexben is mindig így íratik e' szó; az eredetiben: *viszsa*.

melly dolgot a' magyarországi palatinus és a' budai vezér ő nagyságok igazétsanak el.“

Hetedik Articulus.

„Mint hogy az előbbeni szent békeségnek idejében csak kilencz esztendő vagyon hátra, a' megromlott szégyenségnek épületire *tetszenék a' commissarius uraknak hogy bátor huszon öt esztendőig tartatnék meg* mind a' két hatalmas császárok részéről a' békeség, mindazonáltal a' hatalmas császárok végezzék el a' mostani főkövetség által, ha annyi, több, avagy kevesebb esztendőkre akarják megtartani, és azt írassák be magok ő hatalmasságok hitlevelekben.“

Nyolczadik Articulus.

„A' csatázásoknak titalmáról, és a' kereszködőknek szabados útjokról, hogy mind a' két részről a' hatalmas császárok országi békével maradjanak, megerössé tetnek az előbbeni azokról való articulusok minden részeiben, a' kik pedig azok ellen vétnek, azokat a' generalisok, pasák és bégek mind a' két részről büntessék meg, ha azok pedig nem büntethetnék, a' hatalmas római császár részéről Magyarország palatinusa ő nagysága, a' hatalmas török császár részéről pedig a' budai vezér ő nagysága, engedelem nélkül *) büntessék meg, azokat **) is, a' kiknek akaratjokból efféle békeség ellen való dolgok történnek.“

Kilenczedik Articulus.

„Mint hogy a' tiszteknek gyakor változások, a' szent békeségben akadályt szerezhethetnek, a' vég várakban olyan kapitányok, pasák és bégek, és gondviselők tartasának mind a' két részről, a' kik békesség szeretők, és

*) Az eredetiben: *nélkül* :

**) U. o. *azokat*.

szegénység oltalmazók legyenek ; azok pedig az ő tisztékben és hivataljokban sokáig meg maradjanak, és ezt a' szent békeséget, mellynek végben vitelében most is fáradozott a' nagyságos Murtéza pasa budai vezér ő nagysága megtartván és oltalmazván, az ő tisztiben és hivataljában sokáig megtartassék.“

Tizedik Articulus.

„Hatalmas török császár ő felségének, a' tengeren avagy szárazon lévő minden országainak, a felséges római császár részéről és hadaitól semmi bántások ne legyen, és az *) felséges római császárnak, avagy tengeren avagy szárazon lévő minden országainak, azon hatalmas török császár részéről, sem hadaitól, semmi bántások ne legyen.

Tizenegyedik Articulus.

„A' megnevezött **) dolgok kivől, mindennemű kártételek, és ellenkezések, ***) mind a' két részről, a' sitvatoroki, bécsi, és a' több végezések' ellen, a' mostani frigynek idejéig a' kik lettenek, bizonyos okokért mind a' két részről azok elnyomattak legyenek, és elfelejtve. A' mostani végezések pedig mind a' két részről, mindennemű részeiben szentől és minden fogyatkozás nélkül, minden rendektől megtartassanak. Mind ezeknek nagyobb bizonyására, mi a' felől ****) megnevezett telyes hatalommal lévő commissariusok, ugyan ezen szőnyi mezőben, ezeket az articulusokat, kezünk írása alávetésével, és pecsétünkkel megerősítettük. *****) Mivel pedig a' nagyságos vezér, maga jelen nem lehetett

*) Az eredetiben: *azon*.

***) U. o. megnevezett.

****) U. o. *ellenközések*.

*****) U. o. *föllyül*.

*****) U. o. *megerősítettük* :

végeztünk *) azt, hogy ő nagysága is, a' római császár ő felsége részéről való commissariusoknak, ezeknek megerősítését megküldje mentől hamarébb. Actum in campo Szőniensi, die 13. mensis Septembris Anno 1627."

Stephanus Sennyey

Daniel Eszterházy m. p.

Eppus Vacien. m. p.

(P. H.)

(P. H.)

Gerardus Questembergh m. p.

Koháry Péter. m. p.

(P. H.)

(P. H.)

Öt török aláírás 's ugyan annyi pecsét helye.

A' biztosok által aláírt ezen béke-levélnek kölcsönös kézhez szolgáltatása, a' 4-dik cikkely értelmében az egyezkedés helyéről, Ferdinand részéről Balogh István, a' török részről pedig Mohammed bég által eszközölteték, mint Hammer megjegyzi ²⁾ még az 1627-ki év vége előtt, Kazy szerint pedig ³⁾ mintegy november 18-dika táján. A' török követ, 7. paripából, 's némely drágább öltözetből álló ajándékot is vive Ferdinandnak, ki ekkor Prágában épen fiának cseh királylány koronáztatása ünnepét ülé; 's mint ugyancsak Kazy állítja, nemcsak a' szultán nagy fájdalmát jelenté ki előtte a' miatt, hogy neheztelését a' Bethlennek szolgáltatott segítségért magára vonta, de annak nevében ígéretet is tett, mi szerint a' megboszontott császár barátságát, szolgálatai által fog ügyekezni ismét megnyerhetni, a' legnagyobb alázatossággal és meghunyászkodással könyörögvén egyszersmind, a' kétes hadba bonyolodott szultánt hagy-

*) Az erediben: *végeztük*.

1) A' török aláírásokat 's pecséteket szépen magyarázza Gévay, említett közlésében.

2) 76. lap.

3) 233. lap.

ná bátorságban; de a' töröknek e' béke alkudozások egész folyamata alatt kitiintetett magaviselete végig pillantása után, illyes mit elhinni alig ha lehet? A' szultán azonnal megerősíté a' béke levelet, 's különös oklevelébe foglalván, Balogh Istvánnal visszatérő főkövete Redzsep basa által küldé meg Ferdinandnak. *) Török nyelven szerkezett oklevele következő vala:

„Az örök és halhatatlan istennek, az előszámlálhatatlan minden dolgok igazságos és mindenható teremőjének kegyelme, az ő legkisebb prófétájának Mehemetnek, ki barátja istennek, dicsősége az emberi nemzetnek, 's kinek kedvéért teremté az isteni felség ezen mindenséget, csodatételei kedvezése és bővsége, úgy a' Mahomet törvényei boldogságos négy magyarázóinak, 's minden szenteknek és országaink, tartományaink védőinek közbenjárása által! kiknek mindnyájan örök áldás legyen“!

Ez után következik, a' nagy úr czémét magában foglaló jegy, melly ez: *Szultán Murat Hân, a' mindig győzedelmes Ahmet Hân szultán fia.* Utána az oklevél így folytatik;

„Mi, kik vagyunk a' kelet és nyugot császára, a' világ egyedül igazgatója, Europa, Ázsia és Afrika uralkodója, a' hajdani caesarok és a' régi hires perzsa király Gem utódja, a' föld minden királya koronájának ajándékozója, a' mindenható isten árnyéka, második nagy Sándor, a' morkai és medinai felséges két ház szolgája, a' kelet városa ékessége, a' világ lakosai felibe emelt, szent Jeruzsálem védője, a' zsarnokok megálázója, a' fehér és fekete tenger egyedül uralkodója, Egyiptomnak és egész Arábiának, az Abyssinok, Negban, Jemen, Aden, Sanan, Aleppó, Damaszk, Trípolis, Zulchádria, Anatólia, Karamánia, Szivas, Achair, Trabizonda, Mezopotámia, Ninive, Archa Serezul, a' geor-

*) Gévay közlése III. l. Hammer. 76. l.

giánok, kurdok, oláhok, Bogdánia, a' tatárok, Kaffa, Krim, a' kipchari mező, Dagisztán, a' császári város Konstantinápoly, mellyet, a' föld minden más városai irigyelnek, a' harcziái laka Algir, Jos, Tunis, Tripolis, Barbaria, Cyprus, Rhodus, Caesaria, Amasissa, Basra, Tahia, az üdv laka Babilonia, Rumilia, Bosznia, Buda, Eger, Temesvár, Kanizsa, és más számtalan vidékek, országok és tartományok szultánja, szultán-fi Murat Hán Szultán, Murat Hán szultánnak, Szelin Hán szultán fiának, Szulejmán szultán onokájának fia.“

„A' Jézus hitén lévő nagy lelkű és dicsőséges fejedelemnek, a' messiás vallásabeli minden hatalmasságok választottjának, a' keresztyén népek közötti perlekedések közbírájának, a' dicsőséggel és felséggel felruházott, nagyság és szerencse urának Ferdinandnak, a' rómaiak uralkodójának, Német, Cseh, Magyar, Tóth, Horváth országok, Austria, Allemannia és más hasonló vidékek 's tartományok császárjának! kinek vége boldog legyen, és teljesedjenek be ohajtásai.“

„Miután a' mi részünkről és rendelésünkből, Murtéza basa kedves, hű, vezériünk, titkos tanácsosunk, és az ottani véghelyeink generálisa, az általunk neki adatott hatóság is teljes hatalomnál fogva, 's más kinevezett, alább megirt biztosaink, úgymint a' bölcs Isza budai mufti, igen becsületes Mehemet egri basa, becsületes Ahmet esztergomi bég, szinte becsületes Muharrem szolnoki bég, és a' vitézlő Dzsihán budai arabok agája.“

„A' ti részeteokről kinevezett biztosokkal, a' keresztyén urak között dicsőséges Sennyey István váczai püspök és magyarországi kancellárral, Questemberg Gerard szabad úr és hadi tanácsossal, Galanthai Eszterházi Dániel szabad úrral, és Kohári Péter szinte szabad úr 's a' dunáninnenli véghelyek algenerálisával; kiknek végök boldog legyen! a' dicsőséges erdélyi fejedelem Bethlen emberének Toldalaghi Mihálynak jelenlétében, összejöttek.“

„És mind két részről biztosok meggondolták volna: miképen a' zsitvatoroki, bécsi, komáromi és gyarmathi békekötésekben némelly nehezségek maradtak, mik nem keves károkat 's csapásokat hoztak mind a' két rész alattvalóira; az említett biztosok Szöny helységben, a' mi profétánk 1037-dik éve muharrem holdjának 15-dikén, a' Jézus születésének pedig, kin örök áldás maradjon! 1627-dik éve szeptember 12-dikén egybegyülvén, 11. általok elfogadott és megpecsételt czikkelyeket végeztek, és állapítottak meg, mellyeknek követek által kelle kölcsönösen, megerősítés és jóváhagyás végett, mind két részre megküldetniek; *) tudósítván továbbá bennünket a' felől, hogy ezen békekötést ti is elfogadtátok és jóvá hagyátok, esedeztek, mi szerint az, a' mi részünkről is erősítették még hasonlóképen, és iratnék szóról szóra császári szerződés-levelünkbe.“ **)

„Mi tehát, kik a' mi felséges portánkkal igaz jó barátságot tartó hatalmasságok akaratjának teljes öszinteséggel szoktunk megfelelni, meggondolván, hogy Ferdinand császár levele, kinek vége boldog legyen! és a' mind két részről biztosok által végezett 's megpecsételt szerződések, a' mi császári méltóságunkhoz, és híriünk-höz nevünkhöz illendők, az említett egyezkedést, jelen saját császári kezünkkal aláírt határozatunk és szerződés-levelünk kiadásával megerősítettük 's jóváhagytuk.“

„Értésül adjuk annak okáért, hogy a' Szönyben, mind két rész biztosai által, kölcsönös egyetértéssel végezett czikkelyek következő tartalmúak:“

*) Az deák fordítás így szól ugyan: „Qui debuissent per reciprocos Internuncios utriusque partis confirmari et ratificari“, de a' hitelesebb olasz így: „Che dovevano con reciprochi internuncii esser mandati ad ambe le parti, per esser ivi confermati e ratificati.“

**) „Che dalla parte nostra fosse parimente confermata et inserta di verbo ad verbum, nella Imperiale nostra Capitulatione.“

Itt következnek a' már felebb elöadott cikkelyek szóról szóra.

„Melly aláirt és megpecsételt 11. cikkelyek általunk elfogadtatnak és helyben hagyatnak; parancsolván, hogy őszintén megtartassanak, 's eltenek semmi el ne követtessék mind addig, mig a' római császár Ferdinand részéről, kinek vége boldog legyen! kölcsönösen megtartatnak minden pontjaikban. Én esküszöm az örök istenre, ki semmiből teremtette a' mennyet és földet, 's a' mi nagy prófétánkra, hogy sem a' mi császári részüinkről, sem a' mi fiaink, ottani véghelyeinket oltalmazó fővezéreink, sem a' mi győzedelmes seregeink heglerbégei és bégei, sem végre a' mi felséges portánk keresztynén hűbérnökei részéről a' romai császár birtokai, kinek vége boldog legyen! várai, erősségei, és alattvalói nyugtalanítatni nem fognak, hanem e' jelen békekötés és egyesség pontosan 's őszintén megfog tartatni. Költ a' mi császári székes helyünkben Konstantinápolyban Rebiul-evvel havának utolsó napján 1037-ben.“ *)

Ezen megerősítő oklevelen kívül, még egy más külön levelet is hozza Redzsep heglerbég, ekkor már kinevezett kanizsai basa, a' szultántól Ferdinandnak, melyben a' nagy úr e' bekének, a' szerződések 7-dik cikkelye szerint a' biztosok által császári jóváhagyásra halasztott 25. évekre kiterjesztését megerősíti. Mennyire az idő viszontagságai miatt megrongyollott, azonkori olasz fordításból kivehetni, tartalma következő volt: „A' Jézus törvényén lévő fejdelmek legdicsőségesbjének, a' messiásban hívó népek minden nagyai felettinek, a' keresztynén nemzetek közötti perlekedések közhirájának, a' dicsőség és felség magasztos palastjával felruházott-

*) A' deák fordításban, valamint az olaszban is még utána van vetve ez: „Id est anno Domini 1628.“ de Gévay a' kelés idejét 1627-diki november 30-dika és december 9-dika közé helyezi.

nak, a' nagyság és szerencse birtokosának, Ferdinand római császárnak, a' mi barátunknak, kinek isten adjon boldog véget“! *)

„Ezen császári jelünknel fogva tudva legyen, miképen a' mi felséges portánkra, melly az isteni kegyelem, és a' mi nagy prófétánk Mehemet Musztafa csodatételeinek bősége által, a' világ egyedül uralkodóinak menedéke, és a' föld legnagyobb hatalmasságaitól is tiszteltetik, küldött követek, a' becsületes Balogh István által barátságos leveletek megadaték, és hogy az, az ottománok császára' módja és szokása szerint lefordítván, 's vezéreink és főországláraink által császári székünk elébe terjesztvén, a' benne foglaltatott barátságos dolgokat megértettük; a' többek között pedig azt is, miképen a' szőnyi mezőn, mind két rész biztosai egybejövén, és látván, hogy az előbbeni békekötés czikkeleiben több oly bonyolodott dolgok maradtanak, melyekből több izetlenségek keletkeztek; jónak itélték a' békét a' szegénység haszna tekintetéből újabb tárgyalás alá venni, és a' következő 25. évekre bizonyos czikkelekben ismét megkötni, mikről egymásnak pecsétes leveleket és térítvényeket is adtak kölcsönösen, **) mel-

*) „Rivestito del superbo manto di gloria et Maiesta, et possessore dí grandezza et prosperita, Ferdinando Imperatore Romano, nostro amico, à cui Dio concedi felice fine.“

**) Itt az iromány nagyon hibás, értelmét még is nagyobb részint ki lehet venni. „Et in oltre, come li Commissarii d'am . . . le parti essendo convenuti insieme nelle campagne di Sun, havendo visto come i alcuni articoli della pace conclusa per il passato, erano molte cose intricate, dal quali sariano successe multe rotture, haveriano giudicato a' proposito per q et beneficio delli poveri sudditi di trattar di nuovo, et concluder la Pace Articoli per 25. anni venturi, delche sariano date scambevolmente scr et riversi sigillati.“ stb.

lyeket kedvességed átnézvén és helyben hagyván, egyet belőlök, említett követe által azért küldé császári zsámolyunkhoz, hogy azt résziünkről is helyben hagyván és megerősítvén, császári szerződés-levelünkbe foglalnók. Miután pedig mi az említett írást jól átnéztük és megfontoltuk volna, tekintetbe vévén, hogy a' mi dicsőséges elődeinknek mindenkor szokások volt a' kegyelem kapuját mindennek kitérni, 's kegyelmes ajakkal fordulni az egész világ felé, barátságot mutatva azok iránt kik azt a' felséges portával fentartani ohajtják, 's ellenségeskedést azok ellen, kik azt akarnák, 's hogy magokat annál könnyebben engedék megkérlelni, minél inkább czélozott a' süker a' szegény alattvalók javára 's nyugalma, mi is a' megkötött békeséget és barátságot, a' megállapított 25. esztendőre elfogadjuk, helyben hagyjuk, és a' biztosok által megpecsételt czikkelyek és szerződések megújítására császári megegyezésünket adjuk. Mihezképest egy, a' mi császári kezünkkel írott határozatban már meg is parancsoltuk, hogy a' mi felséges jelünkkel megerősített császári szerződés-levelünknel fogva, mellyet a' mi császári palotánkban növekedett, immár kanizsai basává nevezett Méltóságos Redzsep basa beglerbégünktől elküldöttünk, az ő megérkezéssel azon szerződés-level értelmében, a' megkötött békeczikkelyei őszintén teljesedésbe vétessenek, és a' katonák féken tartassanak; kötelességévé tévén a' véghelyek kormányzóinak is, miszerint azon békét az úrnak segedelmével megőrizzék, 's ellene, a' mi szerződés-levelünk sérelmével senki is cselekedni ne merészeljen, a' merészlők pedig megfenyítessenek és büntetessenek, sőt buzdítsanak mindenkit napról napra e' mi barátságunkra, miszerint a' mi résziünkről, sem a' nemzetes bölcs vezérünk és szerdárunk a' budai basa, sem más beglerbégek, bégek, véghelyek kapitányai és keresztyén szolgálók a' béke ellen valamit el ne kövessenek, hanem a' mi barátságunknak jó sükere legyen, és a' szegény alattvalók az úrnak se-

gedelmével végre nyugodalmat találhassanak. *) Röviden tehát, a' mi részünkről a' béke ellen semmi nem fog történni, az elvégzett dolgok sérelmére semmi el nem követelni, de méltó hogy azt kedvességed is őszintén megtartsa, 's megtartani másoknak is minél gyakrabban parancsolja, mi szerint így a' barátság naponként öregbedhessék."

„Költ Konstantinápoly császári városunkban, Rebilachir holdnak elején 1037.“ **)

Ferdinand részéről Kueffstein János Lajos báró első-ausztriai kormányzékéi elnök küldeték főkövetül, 10.000 tallernál többet érő arany és ezüst készületekből álló ajándékokkal Konstantinápolyba, de ennek a' lobogó zászlóval és kivont karddal bemenetel, mit a' rendkívüli követek közül eddig elő még csak Czernin báró nyerhete meg a' törököktől, meg nem engedteték, 's az ennél fogva Redzsep basának is megtagadtaték Bécsben. A' követek Bécsben, 's Konstantinápolyban naponként 110. tallért kaptak. Az 1628-déki nyáron, mind Redzsep, mind Kueffstein báró, miután ennek a' ferenczesek és a' jesuiták által kieszközlött azon utasítása melletti buzgalkodása is, hogy amazoknak Újlakon a' görögök kezébe jutott sz. Capistranus János testét kiadatná; ezeknek pe-

*) Itt ismét hiányos e' levél, „Commandando alli Governatori delle nostre frontiere, accio con l'ajuto del Signore Conserv. la predetta pace, et nissuno ardire di far cosa in pregiuditio della nostra Capito et siano puniti et castigati coloro che lo volessero fare, applicandosi tutti di far di giorno in giorno questa nostra amicitia, accio dalla parte nostra, si il Generoso et pr nostro Vesir et Serdar Bassa di Buda, come anco gli altri Beglerbei, Begh, et Capi frontere, et Christiani nostri servi, non faccino cosa contra la Pace, maturo quelli che lo voranno fare, accio da questa nostra amicitia risulti il bene sperare, et li poveri sudditi con l'ajuto del Signore ne conseguischino il de riposo.“

***) Itt is utána vettetik: „Cioe li dell' Anno 1628.“ de úgy látszik szinte hibásan.

dig a' török birodalomba szerződés szerint bevételöket kieszközölné, süker nélkül marada, visszatért. *) Ferdinand csak az 1628-ki szeptember 10-kén adá ki e' békekötést megerősítő oklevelét. **)

Ennyiből áll, mit e' nevezetes békekötés felől, részint egybeszedheték, részint felfedezheték, 's hazámfiával közleni annál szükségesbnek tarték, minél inkább tudom e' szerződésnek a' hon azon kétes állásakor 's gondtele viszonyai közötti fontosságát, mellyek csak hamar ennek létre jutása után, az 1629-ki november 15-kén bekövetkezett Bethlen Gábor halála miatt, 's az erdélyi fejedelmi széknék az erötelen brandenburgi Katára, ettől pedig egyes fortélyal I-ső Rákoczi György kezei közé jutása alkalmával előállottak, 's minél inkább csodálkozom, hogy mégis történetiróink csak emlékét is alig itélék egy két szóban fentartani érdemesnek, a' király 's a' nemzet sok fáradsága, törekedése 's gondja általi alakulásáról pedig mélyen halgatnak.

*) Hammer, 76. 77. l.

***) Gévay közlése III-dik l.

VIII.

Kalendáriumi magyar régiségek.

1. §.

Midőn a' Tudománytár új folyamatu III. kötetének II. füzetében a' 328—344. lapon olvasható „*Kalendáriumi magyar régiségek*“ czimű értekezésem nyomtatnék, akadtam az eléadattakon kívül több oklevélre is, mellyek az ő és új kalendáriomnak, még az 1588-ki törvény 28. ágazatának alkottatása után is vegyesen használtatását megbizonyítják, de nem lehetvén többé azokat értekezésem közé szőnöm, pótoló toldalék gyanánt ime itt közlöm:

2. §.

I.

Bácsmegyei Balás deák ügyvéd

levele,

Károly Mihályhoz.

Egerből 1589-ki böjtelő hava 7-ik napjáról.

Bácsmegyei Balás írja ebben Károly Mihálynak: hogy levelét ma, böjtelő havának 7-ik napján *az új kalendáriom* szerint, ő szerint pedig boldog asszony hava 28-ik napján adá meg neki Balás deák István, és az, igen jókor érkezett. A' mit a' törvényszak betöltővel bizonyítottak a' felperes asszonyok, annak hamarság-

gal párját vették, és megküldötték, gondolkodják Károly Mihály felette; a' dologhoz semmi sincs benne, mert Káthayné vallomásának több oknál fogva nem léssen helye, minthogy ő is egyenlőkép osztozott. A' vallomást azon nyilatkoztatással adták be a' felperesek, hogy ha ez nem elegendő, többet is fognak bizonyítani; majd elvállik mint léssen a' dolog ennek utána, ha szükség léssen, ők is törvényszeres határidőt fognak kérni. De most hűshagyóval a' törvényszék is meg szűnt, ha megindítatik: majd a' pörben bővebb kifogásokkal fognak előállni a' tanuk ellen. Az átküldéssel sietni nem kell, mert még a' pör első útján vagynak. Ha békeséget akar kötni, arról nem inti: mert Gyula császár mondása szerint, a' legigazságosabb háborúnál is jobb a' béke. De inkább hiszi, hogy gondolkodóba esnek a' felperesek, ha a' végintézet ügye ingani kezd, mint-hogy meg is osztoztak.

Foglalata a' levélnek, egyenesen az eredetiről véve, szóról szóra ez:

Kivül.

„*Generoso ac Egregio domino Michaeli de Karoly: Sac. Caesar. Regettis familiar. etc, Dno Dno ac patrono obseruan. Karoly.*

(A' zöld viaszra nyomva volt pecsétnek, melly a' félivre írott levelet elzárta, helye).

Belül.

„*Generose ac Egregie domine, patrone de me optimé meritissime, Seruitjorum meorum paratam semper Commēn. Az Vristentull The. kedgnek. kevanunk, ez wj̄ȳ eztendőben, zerelmes haza nepewell egiethőmben io egesseggel walo hozzu eletet, Az kedg leuelet Balas Deak Istwan Vram, ma 7 februarȳ Juxta Vetus (novum). 28. Juxta Vetus Janvar̄ȳ ada megh. kit bizonȳ nagȳ ioll kor kewldött kedg. Completo termino az*

actrix azzoniok a' mit bizonittotak mi hamarsaggal a' pariat k̄ȳ wöttök kegd̄nek keöltók kegd̄ — ndolkoggiek felöle, ad rem nihil est, mért Kathāyne azzonjom fassoianak multis rationibus nem lezen helie, mért egenlökeppenis rezt wött cum ea protestatione attakbe hoḡȳ ha ez nem elegend lezón többet bizonjtanak, m̄ȳ megh latiuk, mjnt lezön a' dologh ennek vthanna m̄ys ha züksegs lezón legalis terminust kerw̄nk. De most a' zék in carnis priuio cessalt. ha mouealtatik, in libello fusi-
 us contra testes excipialunk. az Transmissiowall nem kell sietnȳ, merth megh in prima instantia wagiunk. Az bekeseget. kegd̄. lassa, az a the-kegd̄. arbitriom iaban wagian, arrull nem inthóm kegd̄t hoḡȳ ne legien mért Julius Chazar mondasa zerent, et interiustissimum bellum melior est pax. De inkab hizóm hoḡȳ gondolliak azt hogy ha nem kezd stalnȳ az testamentum mint iarnak hoḡȳ megis oztoztak. Az Vristen tarcza megh kegd̄t io egesseghen. Agriae 7 Februarȳ Juxta Nouum. Ao 1589 The. kegd̄. zegenȳ zolgaia. *Batsmegeȳ Balas Deak* mk.“

4 f. 56. cred.

3. §.

II.

Dersffy Miklós

levele,

Károly Mihályhoz.

Sztrecsenből 1590-ki böjtelő hava 10-k napjáról.

Értesíti sógorát Károly Mihályt ön egészségük-rül, és gyermekeik gyakori betegeskedéséről. Hozzá küldött levele következésében válaszul adja, hogy az új kalendárium szerint szent Gergel pápa napja előtt Nagyidán lesz, és ha a' pénz készen lenne, a' jöszá-

got kezébe bocsátaná, 's a' dolgot csak azért sem halasztja tovább, hogy az idő kinyilván, vetésnek minék viseléné gondját; azonban választ várja. Károlynénak, feleségével szolgálatját ajánlja.

Maga a' levél eredetiről átvéve, így hangzik:

Kivül.

„*Generoso ac Egregio domino Micchaeli Kaarolỹ etc.
Domino et affini observandissimo.*“

A' levél fenálló fél iven irva, négy hasábra, azután ismét egyszer összehajtva, és keresztül húzott hártýára tett veres viaszra nyomott pecséttel volt elzárvá.

Belül.

„*Generose ac Egregie domine et affinis obseruandissime Salutem, et Seruitiorum comēn. Istentül k̃ywa-
nok keg. minden test̃y Lelk̃y Jokat. k. megh adatñy,
magunk iol wolnank de giermek̃yнк giakorta betegesked-
nek, Vram az. k. Leweleth wettem, k̃yt 21. Januar̃y.
̃yrt apatibol, kiben k̃ywannia erteñy az en ala mene-
semet Nag̃yđara. azért minden okvetetlen ha Isten egese-
gemeth aggỹa, zent gergel papa nap eleot wỹ Cal-
endariom szerent oth alat lezek Nag̃yđan, es ha. k.
az korra az penzel kezen lenne, az Jozagot kñek ke-
zebe boch̃yatanam, az Wd̃ö̃ys k̃y ñylik es k. wetesnek
m̃ynek wỹselnẽye gong̃yat, azért az. k. lewelehez ke-
pést thowab sem hallaztom az dolgoth kẽgttül bizonios
walazt warok. twggiam mihez magamat tartanom Tar-
chia megh Isten. k. io egessegbe. Azzoniomnak az en
attiamfia velem egetembe zolgotlatiat aianlia. Datum ex
Strechien 10. feb. 159-0 Servitor et affinis NDersff̃y
m̃p̃ria.*

4. §.

III.

Kubinÿ Kristóf (ügyvéd)

levele,

Karoli Karoly Mihályhoz.

Trencsinből 1593-ki kisasszony h. 2káról.

Irja Kubinyi hogy ő onnét közös végezésük következtében az új kalendarium szerint szent Jakab napjára elindult volt Lelesz felé, és már szent Miklósig jutott, de a' gonosz út és idő miatt kénytelen volt visszatérni, de, isten hozzá segítvén, a' jövő pénteken, melly léssen új szerint úr színe változása, ismét indul; azért is előre küldötte levelével szolgáját Batizba, meghagyván neki, hogy a' leveleket Apátin hagyja, ő maga is, mint ír, indul utána. Immár az kívántatik hozzá, hogy értse meg a' napot, mellyen Karoly Leleszen lehet a' pénzzel, annakokáért, hogy útját megértse, imígy rendelte el: hogy kisasszony hava 10-k vagy 11-ik napján új szerint Pályiban Beniczki uram házában, avagy ott a' tájban legyen; igen kéri tehát Karolyt: írja meg mentül hamarabb bizonyos emberétől, és a' levelet küldje Beniczki uram házához, mikor legyenek Leleszt egymással szemben? ő neki haladék nélkül ismét vissza kell térnie, azért kíváná, hogy Karoly kisasszony hava 12-k vagy 13-k napjára új szerint oda jöhetne Leleszre; mert tovább nem késhetik oda, kéri tehát, hogy akkorra oda jöjön, és neki bizonyost írjon Pályiba, hogy hiába nefáradjon. Azon is kéri Karolyt: a' pénzben 500. tallért hozzon; mert a' kinek a' pénzt kell adnia, ollyat kíván; ő Karolynak jó módjával adja a' jószágot, és a' minemű pénzt ad Karoly ollyant kell megtérítenie. Az alatt gondolkodjék a' féltételekről, és ő azok mellett köti le a' jószágot. Ő

immár ezekhez tartja magát, és bizonyosság miatt páriákon akar Szepeshől Pály felé menni.

Tartalma közvetlen az eredetiről vett levélnek így vagon:

Kivül.

„Generoso domino *Michaeli Karoli de eadem etc. tori meo semper* *cito cito cito.*

Az ürességbe megkivántató szavak, a' zöldsiasz fölé pecsét alá tett zár papiroson voltak írva, de az le szakított alkalmasint még a' levél felbontásakor.

Belül.

„Generose domine et patrone confidentissime S. 1) ac perpetuorum seruitiorum meorum dedimam 2) commendationem. Az Vristenthul kegnék 3) minden Jokat adathni kevanok, Towabba, Az mÿ keozetunk valo wegeswnk szerent en Innet Lelez fele Z. 4) Jakab napiara iuxta nouum el indultham volt, es Imar Z. Miklossik menthem volt, de az gonoz vtnak, es Idevwnk méatha megent szalon wÿzza kellet thernem, de mind azon althal Im ez Juwew pentheken megenthen, ha az Vristen hoza seget, kÿ lezen iuxta nouum dies Transfig. Dnj 5), elindulok, Ezokert kulthem eleöl ez lewel wÿwew szolgamat Batÿzba, es megh hattam hogi ez lewelehet 6) Apatÿn hagia, En magamis amint feleöl megh

1) Salutem.

2) deditissimam.

3) kegyelmednek.

4) Zent.

5) Transfigurationis Domini • kisasszony hava 6-k napján pénteken.

6) A' h. betü előtt t volt, de azt az író kitorölte, a' h. megmaradván.

Irtham Isten segetsigewel uthana halagok, Imar az ke-
 wanthatik hoza, hogi a napiat mÿkkorra Juhetel' Lele-
 ze keġ az penzel erchem megh keġtul, Annak okaert
 az en uthamot, hogi megh erche keġ, Imÿġ rendelthem
 el, hogi ad x Awagi xi Augusti iuxta nouum Polÿba
Beniczki Vram hazanal Awagi ott a' thaiba legiek, kġdet
 vgian Igen kerem Irÿa megh menthul hamareb bizonios
 emberethul, es az levelet. kulgie *Beniczki* Vram haza-
 hoz, mikorra legiunk Lelezt szembe egimassal Ennekiem
 megent haladek nekul megh kelletÿk thernem, kewan-
 nam azert hogi the keġ ad xii Awagi 13 Augusti iux-
 ta nouum oda Juhetne Lelezre, mert Vram thowwab nem
 keshetnem oda, kġdet mint bizodalmas Vramat Igen ke-
 rem hogi azkorra oda Jewÿen, es en nekem bizonioson
 Polÿba Irÿon feleole, hogi heaba oda ne faragiak, Azon
 is kerem kġdet hogi az penzbe 500 tallert hoÿzon keġ,
 mert az kinek kelletÿk az penzt adnom olliatt kewan,
 En keġnek Jo mogiawwal adom az Jozagot, es az mineo
 penzt ad keġ Juuendÿre olleat kellethik megh the-
 retheni keġnek, Interim gondokogiek keġ walami nemeo
 conditiokal kewania az Jozagot Inscriptioba keġ, a' sze-
 rent es vġÿ wegezek keġgwel hogi walami nehezsegere
 ne essek keġnek En Imar ezekhez tartihom magamot, es
 keġtul bizonios walaszt wvarok, En az althalon paripakon
 akarok Zepesbul Polÿ fele mennem. Tarcha meg az vris-
 ten kġdet minden Jawwaiwal. Datum Trinchinÿ 2 Aug.
 1593 G. do: vrae Stor addictiss. 1) Ch. kubini 2) m. k.

1) Generosae dominationis vestrae servitor addictissi-
 mus.

2) Chistophorus Kubini.

27 f. 75. eredeti.

5. §.

IV.

Olcsvaapátiban 159 — (5.) pünk. h. 14-kén új kalendáriom szerint.

Vítkaÿ Tamás, immáron Karolj Mihály szolgája, levelet ad magáról, hogy Szathmár vármegyei szolga-birák előtt boldog asszony hava 29kén adott előbbeni levele szerint, sem Lonyai Istvánnal, sem más pere-sivel, Karolÿ Mihály híre és akarata nélkül megnem bé-kél, és a' mi részjóságát Karolÿ Mihály segítsége után a' zálogszágból megválthatja, Karolÿ Mihálnál hagyja, sőt ezután is, ha mi zálogost szerezheth mástól, vagy kénytelenítettnek zálogba vetni, megkínálván előbb az atyafiakat vele, másnak ne adhassa addig is, míg visszaválthatja, mint Károlÿnak. Adván pecsétés leve-lét Helmeczy Ambrus, Boothi Péter és Beszprémj Gábor előtt.

A' levél eredetiről közölve így hangzik:

„En *Vithkaj Thomas* adom az en leuelemet, az *Vitezleo Karolj Mihalj* Vramnak, minth hogj *W̄ k̄gme* szolgálai vagiok *Inmar*, vgian azon elebj leuelemnek ere-ie es tartasza szerint, kit *W̄ k̄gnek* Szathmar varmegiej szolgál birak eleot attam 29. die *Januarj*, Hogj szem *Lonjaj Istuannal*, szem egieb pereszimuel, ualalik uolnanakpereszim *W̄ k̄gme* híre es akarattja nelk̄wl megh nem bekellem.

Es az mj rez loszagim uagj *It Szathmar* fiarme-gieben vagj mas varmegiekben zalagban uolnanak ha megh ualthatom az *W̄ k̄gme* szegitsege után *W̄ k̄gnel* hagiom szeót ez utanis ha mi szalogost szerezhetek masz-tul, uagj magam ha zalagban kenszeritetnem ualamj szuksigenmerth uethnem masnak ne adhasszam, sze uethe-szem, az attiafiakat meg k̄ynaluan velle, hanem *W̄ k̄gnek*,

addigh migh megh ualthato w kgnel legien, kjnek bizonyjagara attam ez en petsetes leuelemeth: *Heljmetsi Ambrus* eleöt *Boothi Peter* eleöt, *Boszprimj Gab* — eleöt. Költ Oltsoua Apatiban 14 die maj nouj kalend, A. 159 —

Alsó vége felhajtva, 's alája tett zöld viaszra egy kis pecsét nyomva. 30 f 64.

6. §.

V.

Karoliban 1596-ki böjtölő hava 14-kén új kalendárium szerint.

Berendi János menedék levelet, (nyugtatóványt) ad az ányának özvegy Karoly Mihálné Peréni Erzsébet asszonynak, hogy a' minémü ezüst és egyéb ingó bingo marhat, a' nényje Csaholy Ferenczné Karoli Frusina asszony, végintézet által neki hagyott, 's mellyeket Karoly Mihály kezéhez vett volt, azokat annak holta után Peréni Erzsébet, Dengelegi Miklóssal megkerestetve, jámbor szolgálai: Kaza Miklós, Pápai András, Herczeg Pál és Pál deák által megadatta neki, és azokat mindenekről megelégitette.

Magának az eredeti levélnek szavai ezek:

„En *Berendi Janos* Adom emlekezetre mindeneknek az kiknek illik hogi az minemw Ezwst és egieb ingo bingo marhat az en Nenem *Chaholi Ferenczne Karoli Frusinna* Azzoni ennekem hagiöt uölt Testamentomba, kit az en io emlekezew Batiam *Karoly Mihalj* kezéhez uöt Volt elteben, en arrul Holta után megh talaluan, *Dengelgi Miklos* Vram által Azzoniomat Angiomat *Pereni Eorsebet* azzont w kegelme engemet azokrül mindenekrül meg elegitet es igazat tott, Jambor Zolgai által tudni illik *Kaza Miklos Papai An-*

dras *Herczeg Pal* es *Pal* deak által kiröwl attam v̄
kegmenek ez en leüelemet kez̄m irasaúal es peczetemel
menedk̄wl Zabát akaratomból úgían azon zemeliek elöt,
úgi hogi mindenwt Valahol elő kelne, helie es ereie
lehessen Actum in Karoli 14 Die febrúarȳ Noui Calēn.
Anno 1596.

Zöld viasz fölibe tett négyszegű papirosra nyomott kis pecsét. 4 f 612. ered.

7. §.

VI.

Kubini Kristóf levele¹,

*Özv. Karoli Mihálynéhoz, Nagyidai Peréni Erzsébet
asszonyhoz.*

Býchen (Bistén?) 1596-ki pünk. hava 2-kán új kalendárium szerint.

Irt vala e' napokban kevés jorzágocskája felöl, mellyet üdvezült Karoly Mihálynak tizenhárom száz forintban zálogba vetett volt, hogy a' pénzt letévén, megakarná váltani; nem tudván meg adták-e levelét? ujonnan ir a' felöl özvegy Károly Mihálynénak, és kéri: nevezzen oda közelben Kassa felé valami helyet, hova? és napot, mikorra? akarná, hogy a' pénzt megvinné, vagy küldené, ne kelljen a' pénzzel szinte oda Karolba fáradnia.

A' levélnek tulajdon, az eredetiről írott szavai ezek:

Kivül.

„Generosae dominae Elisabeth Prini de Nagi
Ida, Generosi olim Dni Michaelis Karoli
Relictae vidua etc. dñae mihi reuerenter colendissimae

Más kezzel: „Hoztak meg Karolban 23 may novj cāl
Anno 96.

(A' fenálló, 's szokás szerint összehajtva volt fél iv papiros
közibe tett veres viasz pecsétnek maradványa).

Belül.

„Generosa domina mihi omni obseruantia colendis-
sima salutem ac seruitiorum meorum perpetuorum prae-
missa commendatione. Az Vristentul kegnék minden
Jokat adatni kewanok. Irtam wala kegnék e napokban
az en kewes Jozagochkam feleol, kýt az zegen üdwezwtl
Karoli Vramnak, nekem igen býzodalmas Vramnak, za-
logban vgi mint týzenharom zaz forintban wethettem wolt,
hogy az penzt le thewen kegtul meg akarnam waltanom.
Nem thudom ha meg attake eddýg kegnék az en lewe-
lemet, Mind az altal Im megenten vyonan akartam a
feleol Irnom kegnék, Tudom hogy penzet üremest fel
wezý keg, es Jozagomat meg ereztý, de azon kernem
kēdet, hogy az penzel ne kellessek zinte oda Karolban
faradnom, newezen keg Ide keozelben Kassa fele wa-
lamý helt, es napot mý korban es howa akarna, hogy
az penzt meg wyñnem awagi meg kuldenem kegnék,
Igiekezem megent meg zolgalnom azt kegnék. Walazt
warok kegtul. Tarcha meg az Vristen kegdet. Datum
Býchen 2 May iuxta nouum, Ao Dnj 1596. G. Do, Vrae
Stēr addictiss. Christophkubini. 27 f 78. ered.

8. §.

VII.

Salánkon 1598. ó szerint sz. András h. 16-kán, új szerint: szent András hava 27-k napján.

Búcsuban Bereg vármegyében lakozó Bolczy Farkas, és János, Rosályi Kwn Gáspártól egyszer is másszor is fel vettek Bereg vármegyei kövesdi két egész ház jobbágyukra, melly házhelynek egyikében Muczián Balás, másikában Orosz Máté laktak, és egy puszta házhelyükre, melly ugyanazon faluban az orosz pap háza mellett minden épség nélkül (minden épület nélkül) vagyon, száz hatvanhárom magyar forintot, mostan pedig a' sok hadak, és egyéb sok szükségeiknek eltávoztatása okáért ismét kértek, és adott ötven hét magyar forintot, illyenképen: hogy azon részjószágot tüle vagy maradékitól, ök, vagy maradéki magoknak, és maguk pénzén megválthatják, és Kwn Gáspár vagy maradéki tartozzanak minden perpatvar nélkül kibocsátani; a' megváltásnak napjáig pedig tartozzanak Kwn Gáspárt azon jóság birtokában megoltalmazni.

Maga az oklevél eredetieröl másolva így szól:

„Mÿ Bolczÿ Farkas es Bolczÿ Janos, Vgian Bolczyeban lakok Beregh varmegÿeben lakok. Agÿvÿk mindeneknek thvdsara Jelen valoknak es Jeowendeoknak ez Mÿ leveleoneknek rendÿben. Hogh mÿ az Vÿtezleo Rosalÿ Kwn Gaspar Vrunthwl kertheonk wolth ennek elöthte valo Ideokban kvleomb kvleomb Ideokban, Bÿzonios es el thawoztatthathatlan zwksegeonkerth zaz hathvvan három magiár forintott, az mÿ Keowesdÿ keth Eghez haz Jobbagÿwnkra, melÿ haz helynek Egÿképen (egyikében) Mwczÿan Balas es Masÿkaban Orosz Mathe laknak es egh pvvztha haz helyeonekre melÿ Vgian azon falvban az falv rendÿben az orosz paphaza melleth vagion kÿ Epsenekw'l vagion mindenesthw'l fog-

wan, Melÿ Keowesd ezen megh Irth Beregh warme-
gÿben vagion, Mosthanpenigh Ismegh az sok hadak és
egÿeb sok zwsegeÿnknek el thawozthathanak okayÿerth,
kerthwnk vgian eo k̄lmetheol *Kwn Gaspar* Vrunkthwl
keolczÿeon, vgian azon Megh Irth rez Jozagwnkra eoth-
wen heth magyar forintoth, Melÿ Imar mindenestheol
fogwan thezen keth zaz es hwz Magyar forintoth mellÿeth
Eppen mÿnekeonk eo k̄lme megh adoth, Iltÿen keppen
es moddal, hogh mÿ eo k̄lmetheol wagh maradekithwl
megh valthhattyvk vagh maradekink magwnknak es ma-
gwnk penzen thartozzek eo k̄lme es maradekÿ nekeonk
es maradekÿknak mÿnden perpathwarkodas nelkwl
meg boczjathnÿa, az megh walchagnak napÿaigh penÿgh
mÿ es maradekÿnk *Kwn Gaspar* Vrunkath es marade-
kÿth thartozzwnk minden perpathwar kodok Ellen ol-
thalmaznwnk, Ennek ez mÿ Lewveleonknek penigh na-
giob erossegere Attwk mÿ vgian ezen mÿ lewveleon-
keoth kezeonk Irassa es peczyetheonk alath. Datum et
actum in possessione Salank 16 die mensis Nouembr.
Juxta cursum *veteris calendar.* Anno domini 1598.

Barna viasz fölibe tett hosszú papiros szeletre
kétszer nyomott ugyanazon pecsét, mellynek vérté-
ben egy nyíllal átszúrt ökölbe szorított kar, fö-
lőtte: B. P. látszanak.

A pecsételtől balra: „Idem qui supra Wlphgangus
Buczy mappia Johanes Bocy mapp.

Az eredeti 24 f. 53.

9. §.

Találtam még ezeknél többeket is, nevezetesen
1595-k évről, mellyekben az ó, meg az új kalenda-
riomi idővetés használtatik; de azokat, mivel az idő
számításnál nagyobb nevezetességet foglalnak maguk-
ban, utóbb szándékozom közre bocsátani.

10. §.

Meg nem állhatom, hogy végül említést ne tegyek azon újítás fonákságáról, mellynél fogva némellyek, a' hónapok régi magyar nevezeteit, vagy azért, mert hosszúk; vagy azért, mert az ünnepek, mellyektől vették nevezetüket, beléjük nem esnek, megváltoztatni ajánlák, 's azok helyett inkább deák neveiket használtatni, vagy azokat más ujdon ujjakkal felcseréltetni, vagy pedig a' hónapokat az esztendő négy szakaszától elneveztetni, vagy végre; azokat folyó számokkal jeleltetni kívánják.

11. §.

Fonákságnak nevezém azon újítást; mert benne semmi czélszerűséget nem látok, vizsgáljuk bár a' régi elnevezések ellen, és az ujak mellett felhordott okokat. Mondatik ugyan is:

12. §.

Hosszúk a' hónapoknak magyar neveik, olyanokat kell felvenni, mellyek rövidebbek, az illyesek szebbek is, diszesebbek is; úgy de, minekutána magyarban csak az egy *bódog* vagy *boldog asszony* havának neve áll négy szófogásból vagy szótagból, hété három, és négyé két szófogásból; deák nevezetei közül csak egy találhatik két tagu, úgy mint *majus*, kilencz három, kettő pedig épen öt szófogásu; a' számmal jelelt hónapoknak csak egyike két szófogásu, úgy mint: *első*, nyolcz három, egy négy, és kettő szinte ött tagu — a' többi ajánlottakról, mint önként elenyésztekről, vagy pedig olyanokról, mellyek ellen még más nyomos kifogások is tétéhetnek, szántszándékkal hallgatván — mondhatjuk-e okkal: hogy a' hónapoknak régi magyar neveik hosszabbak a' javaslatba hozott nevezeteiknél?

13. §.

A' mi pedig az írás közötti rövidítéseket illeti: valljon jobb-e, czélszerűbb-e? valljon mindenkor világosabb-e a' rövidítés? én ugyan az utókorra is figyelmezve, inkább ohajtanám, hogy minden rövidítések elmaradnának; mert azok akar tulajdon, akar más mellék nevekben, akar szavakban, és számokban történjenek, homályt és kétkedést, felderítésük pedig idő vesztegetést okoznak. Tapasztaljuk ezt némelly régi felírásoknál, látjuk a' VI-k szám alatti levél vétele korának feljegyzésénél, holott az 1596. év helyett csak 96. áll; melyet ugyan másnak, mint 1596-nak magyarázni nem lehet; mert maga a' levél kétségtelenül azzá teszi; de hátha az oklevélen más felderítő évszám nincs, meghatározhatjuk-e pontosan az oklevél korát? főkép ha benne semmi jelles, és más tudva lévő tárgy, semmi nevezetes személy, kinek kora, határozott idejű más oklevelekből nyilván van, nem találhatik; nem fog-e a' buvár századokat is téveszteni hirtelenkedése, vagy értetlensége által? és azért, mind a' megtévedés, mind a' hamisítás elmellőztetése tekintetéből, igen bölcs szokása volt az őseinknek, melly szerint, az utókorra is értékét terjesztő oklevélben, mind a' tulajdon neveket, mind kivált az év és napok számait betűkkel irták ki, tapasztaláson épült czélszerű rendelése volt az jelen korunknak, melly keresztlevelekben, az év és napok számát, szinte úgy, betűkkel feljegyeztetni parancsolja.

14. §.

Illyetén intézkedés mellett ritkán történnek tévedések, de történnek még is; élő példa erre a' Fejér György kiadta úgy nevezett Codex Diplomaticus Hungariae, czimű könyv, mellynek V-k kötetében a' harmadik szakasz 140 — 145. lapján olvasható oklevél, melly, ámbár benne az ezer kétszáz nyolczvan egyedik és nyolczvan kettedik év, betűkkel ki írva szem-

léltetik, egy századdal hátrább taszítva, ismét betűkkel kiírott évszám alatt, és ugyan; az 1231-ki, ezer háromszáz nyolczvan egyedikre, a' IX kötet V-k szakaszának 549. 550. lapján; az 1282-ki pedig; ezer háromszáz nyolczvan kettődik évre, ugyanott a' 614—617. lapon, ujontan adatik. *)

15. §.

Mindazáltal, ha még is rövidíteni kell nem lehet-e a' hónapok régi magyar neveit megrövidíteni így: b. a. h. b. e. h. b. m. h. sz. Gy. h. p. h. sz. Iv. h. sz. J. h. k. h. sz. M. h. mdsz. h. sz. A. h. kar. h? mivel szebb, vagy rövidebb ennél: jan, febr., mart., apr., maj., jun., jul., aug., sep., oct., nov., dec.? rövidebben pedig nem írhatni: mert ha csak egy betűje iratik ki a' hónapnak, az esztendő még le'sem foly, és már januarius, junius, és julius; a' martius, és majus; az aprilis és augustus, nem lesznek megkülönböztethetők egymástól. De értelmet zavar még azis; hogy a' hónapok nevei, tulajdon nevek is egyszerűsmind, mint: Januarius, Julius, Augustus, holott magyarban a' név elébe tett sz. betű minden kétséget megszüntet; de megszünteti a' két magyar hazában létező szentek: nevérül hivatott számos helységek neveivel való felcseréltetést is a' h. = hava szó, mellyet egyébiránt deák nevezetéhez is tesznek ugyan, de legközöségesebben csak pusztán a' hónap nevét szokták feljegyezni, 's a' nap számát deakosan elébe írni, a' mi pedig nagy hiba: mert más a' 16-k april,

*) Ezen oklevél háromszor fordul elő: 1-ször Tom. V. vol III. a' 141—145. lapon az 1282-k évi levelek sorában, *kevés* — 2-szor Tom. IX. vol V. az 549. 50. lapon 1381-ki 614—617. lapon 1382-ki oklevelek között *több*, és 3-szor Tom. VII. vol IV. a' 183. 184. lapon 1281-k 's a' 184—187. lapon 1282. évre, *legtöbb hibákkal*.

holott egy esztendőben csak egy hó van illy nevezettel, és más az april 16-k napja.

16. §.

Nyelvünknek deák szavakkal tarkítása divat volt egykor, és ezen divat mint ragadvány, annyira megkapá a' nemzetet, hogy még most sem tud belőle ki tisztulni, soknál gyökeret verén azon megrögzött balitélet, hogy nyelvünk akkor tündöklőbb, ha idegen rongyok csillognak rajta; csak maga ezen körülmény, a' nyelvnek tisztán tartása is elegendő indító ok lenne arra, hogy magyar iratainkban, a' hónapok deák neveinek használásával felhagyjunk, 's használjuk a' magyarokat úgy, mint azokat eleink, és minden idegen, ki nyelvünkön írt valaha, volt az keresztény vagy pogány, használta. Mondják továbbá:

17. §.

Helytelen az elnevezés; mert a' hónapnak nevet adott ünnep, vagy vallási szertartás, nem esnek azon hónapra, melly roluk neveztetik; jelesül: boldog asszony havában semmi ünnepe a' boldog asszonynak; böjtelő havában, böjtmás havában, a' böjt kezdete, vagy folyama, pünköst havában a' pünköst nem mindenkor van; kis asszony ünnepe kis aszszony havába, minden szentek ünnepe mindszent havába soha sem esik, mellyek pedig azon ünnepekről neveztettek úgy, hanem amaz sz. Mihály, emez pedig sz. András havában ünnepeltetik.

18. §.

Hogy az ünnepek, nevezetesen az álló ünnepek, nem esnek a' nekik tulajdonított hóba, az igaz; de nem kell felednünk, hogy azoknak keresztény őseink adák azon nevezeteket, és alkalmasint még akkor, midőn az esztendőt keresztényi módon, az az: Krisztus fogantatása, vagy is gyümölcs oltó boldog asszony ünnepétől,

avagy Krisztus születése, vagy is karácson ünnepétől, úgy mint böjtmás hava 25-k vagy karácson hava 25-k napjától számitgaták, így pedig bele esik boldog asszony havába a' boldog asszony az az: gyertya szentelő boldog asszony, kis asszony havába a' kis asszony, és mindszent havába a' minden szentek ünnepe.

19. §.

A' mi pedig a' böjtöt, és pünköstit változó ünnepét illeti, ezeket a' húsvét határozza meg, húsvét Krisztus születése 300-k évétől 2000-k esztendejéig számitva, 1700. év alatt ezer száz hétszer esik böjtmás, és sz. György havába, amannak 22-k napjától emennek 11-k napjáig, ekkor pedig a' böjt kezdete böjtelő havában, a' böjt böjtmás havában, és pünköstit havában, következőleg a' böjt szinte, mint pünköstit, ezer hét száz év alatt ezer száz hétszer esnek a' nevet adott hónapokba; a' minél nagyobb többséget nem kívánhatni az ünnepektől, és vallási szertartásoktól való elnevezés helyességére nézve.

20. §.

Hogy pedig jelenkorban nem esik az ünnep a' töle neveztetett hónapba, az semmit sem tesz; kereszt neve az a' hónapnak, mellyen századok óta nevezi azt a' magyar, meg is szokta, illendőbb is, diszesebb is: mint akar a' francziás hajdani barmoktól kölcsönözött nevek, akar pedig az ujonnan koholt: zuzoros, enyheges, olvános, nyilános stb. vagy: hideghó, olvasztó hó, fű vagy bimbóhó stb. stb.

21. §.

Bizonytalanabb ennél az esztendő négy részéről elnevezése a' hónapoknak, de még inkább a' napoknak; mert például: az ősz kezdődik sz. Mihály hava 23-k napján; igen: de a' nyár is abban végződik; és a' melly

igazzal nevezem ezen hónapot őszele hónap, még nagyobb igazzal nevezhetem nyárutó hónap, következésképen: csak akkor állhatna meg az esztendő négy részétől elnevezése a' hónapoknak; ha az esztendő is, szakaszainak valamelyikével kezdődnek; így pedig örökké bizonytalan marad az elnevezés, bizonytalan a' nap is; mert hogy példával éljek; sz. Mihály hava 30-k napja, természet szerint, nem 30-i, hanem 8-k napja az őszele hónap.

22. §.

Van még egy módja a' hónapok írásbeli megrövidítésének, melly talán czelarányosb lenne egyebeknél, ha tudniillik a' hónapok folyó szám rende szerint számitatnának, mint a' napok; 's megkülönböztetés okáért: amazok római, ezek pedig arab számmal íratnának, ambár igen könnyen megtörténhetik a' római számoknak, egy vagy több jelek kihagyásával, az igazságtól eltávozása; de itt is azon nehézség forduland elő idővel: hogy a' melly hónap polgári számitás szerint első, ugyan az katonai számitás szerint harmadik leend, 's örökös figyelemben kell tartani: polgári, vagy hadi embertől származott-e az íromány? illy tekintetben, más országoknál, más tarsulatoknál, különbözni fognak a' hónapokat jelelő számok, ezek keletkezéséhez, azok szokásához képest; a' mi pedig a' tulajdon neven nevezésnél meg nem történik. Egyébiránt:

23. §.

Ha nem volt disztelen a' mivelte görög nemzetre nézve: vallásos tárgyakról, szertartásokról, és ünnepekről nevezni el a' hónapokat, ha illőnek tartjuk a' szentek neveit minnen magunkon viselniünk, nem láthatni át miért lenne disztelen, és kárhozatos keresztény magyaroknak, ünnepektől vallásos szertartásokról és szentekről elnevezett, és régtől fogva divatozó hónap nevek-

kel élünk a' közbeszédben, és írásban ? hiszem tehát és reménylem: hogy nemzetünk, mely eddig elé nem vala hajlandó a' javasolt több rendü czéltalan ujitásokat minden indító ok nélkül elfogadni, jövőben sem fog ahhoz ragaszkodni, a' mi nyelvének tisztaságát fékezi, vagy a' czélnak meg nem felel.

WALTHER LÁSZLÓ.

IX.

OKLEVELES TOLDALÉK.

XV.

Széchi Miklós országbirónak a győri káptalanhoz 1372-ben intézett, több biróikép megvizsgált, értelmileg ártirt, és nevezetes történeti adatokkal teljes oklevelet magában foglaló, köztanúvallatási parancsolata.

Amicis suis reuerendis Capitulo ecclesie Iauriensis Comes *Nicolaus de Zeech* Iudex Curie domini *Lodouici* dei gracia Regis Hungarie, amiciciam paratam cum honore, Noueritis quod *Dominicus* filius *Ladislai* pro magistro *Iohanne* dicto *Chuz* condam regnorum Dalmacie et Croacie Bano *Petro* et *Nicolao* filys eiusdem cum procuratoriis litteris regalibus iuxta continenciam priorum literarum nostrarum prorogatoriis in octavis festi Epiphanyarum domini in anno eiusdem proxime transacto preteritis in figura nostri Iudicy comparendo, contra *Stephanum* et *Nicolaum* filios *Andree* de *Tyak* *) quasdam literas Capituli Castriferrei formam possessionarie introduccionis contradictorieque inhibicionis et citacionis in se declarantes dominoque nostro regi ad nostram amicabilem petitionem literatoriam rescriptas tenoremque literarum nostrarum eidem Capitulo directarum verbaliter in se habentes, asserens accionem eorundem contineri litteris in eisdem nobis presentarat declarantes interce-tera, quod cum idem magister *Iohannes* et fily sui acceptis *Paulo* de *Wlche* regio et magistro *Michaele*

*) Ják?

socio et concanonico dicti Capituli Castriferrei hominibus feria quinta videlicet in vigilia festi omnium sanctorum proxime preterita, ad facies quarumdam terrarum et possessionum *Kaal* et superior *Lybnyk* vocatarum necnon vinearum *Curiarum*, fundorum fenilium ac quarumlibet terrarum arabiliium in villa *Kedhel* vocata et eius districtu habitarum vicinis et conmetaneis earum legitime inibi conuocatis accedendo per eosdem regium et dicti Capituli homines se in dominium earundem introduci et easdem sibi eo Iure quo eis dinoscerentur pertinere perpetuo statuifacere voluissent *Stephanus* filius *Gogan* de *Bazth*, statucioni possessionis *Lybnyk* superioris necnon vinearum *Curiarum* fundorum fenilium ac quarumlibet terrarum arabiliium in villa *Kethel* vocata et eius districtu habitarum Item *Stephanus* et *Nicolaus* filij *Andree* de *Tyak* inibi personaliter adherentes statucioni possessionis *Kaal* ipsi magistro *Iohanni* et filijs suis fiendis contradixissent, prohibendo, obquam prohibitionem ydem perpredictos regium et annotati Capituli homines contra annotatum magistrum *Iohannem* et filios suos ad quindenas festi omnium sanctorum proxime tunc venturi regiam in presenciam citati extitissent, quibusquidem litteris exhibitis prefatus procurator dictorum actorum rationem premisse contradictorie inhibicionis assignari postularat, per nobiles in causam atractos prenotatos, quo percepto *Mychael* filius *Dyonisii* pro prefatis *Stephano* et *Nicolao* filijs *Andree* cum procuratoriis litteris dicti Capituli Castriferrei in nostram veniendo presenciam responderat eomodo, quod dicta possessio *Kaal* ipsis filijs *Andree* vigore Instrumentorum pertineret, que instrumenta non adtunc sed intermino vltiori per nos sibi dando exhibere prompti essent et parati vnde nos auditis premissis vna cum regni nobilibus nobiscum in Iudicio consedentibus Iudicantes commiseramus, eomodo, vt ydem *Stephanus* et *Nicolaus* filij *Andree* vniversa eorum literalia Instrumenta si que in premissis haberent confecta contra predictum magistrum *Iohannem* et filios suos prenotatos in octavis festi beati

Georgy martírís tunc venturi exhibere tenerentur coram nobis, quibus visis Iudicium et Iusticiam facere valeremus inter partes in premissis dictante Iuris equitate, a quibus quidem octavis festi beati Georgy martiris dum exhibicio premissorum Instrumentorum inter easdem partes quibusdam prorogacionum cautelis et terminis interuenientibus iuxta continenciam literarum nostrarum prorogatoriarum, ad presentes octavas festi beati Iacobi apostoli prorogatiue deuenta extitisset, Tandem ipsis octavis occurrentibus *Demetrius de Somlyo* propredictis magistro *Iohanne* et filys suis cum procuratoriis litteris regalibus ab vna parte vero exaltera prelibatis *Stephano* et *Nicolao* filys *Andree* personaliter in nostram venientibus presentiam predictus *Demetrius* procurator dictorum actorum quasdam *duas litteras* predicti domini nostri regis *ambas patenter emanatas* nobis presentauit in quarum *prima* sub anno domini M^{mo} CCC^{mo} LXX^{mo} Bude in octauis diei Cynorum emanata intercetera reperiēbatur quod predictus dominus noster rex vniuersas possessiones et possessionarias porciones et alia quelibet Iura possessionaria condam *Petri* filij *Fridlini* de *Kaal* hominis sicut dictum fuisset sine herede decessi prelibato magistro *Iohanni dicto Chuz* condam *Bano* necnon *Petro* et *Nicolao* filys suis pro multimodis fidelitatibus et fidelium obsequiorum in mensis seruicys et multiplicibus meritis eiusdem, magistri *Iohannis* quibus ydem in cunctis suis et regni sui negocijs prosperis et aduersis cum sumpma diligencia, studio laudabilium operum studuissent complacere cum omnibus earum vtilitatibus noue sue regie donacionis titulo dedisset donasset et contulisset Iure perpetuo et inreuocabiliter possidendas tenendas et habendas *In secunda* vero earundem literarum regalium anno in eodem in *Gyosgyur* (igy) sabbato proximo ante dominicam oculi confecta adinuenimus manifeste, quod quamuis condam *Petrus* filius *Frydul de Supronio* eo in humanis agente, quasdam terras seu possessiones regales Castrenses et Iuri regio spectantes videlicet *Kaal Lybnyk* et *Horsondorf* vocatas in Comi-

tatu Suproniensi habitas tanta veritate pro se vsurpauerit ac in ipsius domini nostri regis preiudicium tamquam eiusdem Iuris celator occulte et indebite tenuerit et ipsis apud manus suas existentibus ipsas eiusdem domini nostri regis et vestro hominibus reambulari et ab aliorum Iuribus possessionariis separari reambulatasque et separatas sibi statuifacere perpetualiter procuraverit demum autem possessiones easdem quibusdam *consobrinis* et *cognatis* suis diuidendo dederit et contulerit, tamen idem dominus noster rex pretactum Ius suum regium sic fraudulententer celatum fore agnoscens ne ydem *Petrus* et sui successores de tanta fraudulentia commolum reportare viderentur omnem alienacionem dictarum possessionum et terrarum suarum regalium quancuncque qualitercunque et quibuscunque hominibus perprefatum *Petroni* factam cassans simulcum litteris exinde confectis reuocasset et eas viribus reliquisset, destitutas, attendens itaque fidelia seruicia et seruiciorum merita strenui viri magistri *Iohannis dicti Chuz* condam Bani dilecti et fidelis sui que idem in variis et plerisque suis regys et regni sui negocys prosperis et aduersis laudabiliter inpendisset se pro sui regiminis ac reipublice augmento locis et temporibus oportunitis fortune casibus submittendo laboribus eciam et expensis non parcendo, predictas possessiones seu *terras suas regales Castrenses Kaal Yybnyk et Harsandorf* (itt igy) vocatas cum omnibus earum vtilitatibus et pertinencys sub eisdem metis antiquis quibus habite extitissent et possesse, eidem magistro *Iohanni dicto Chuz* Item *Petro* et *Nicolao* filijs suis pereosque eorum heredibus *noùe sue regie donacionis titulo* dedisset donasset, perpetuo et irreuocabiliter possidendas tenendas pariter et habendas saluo Iure alieno quibus exhibitis eodem *Dometrio* procuratore dictorum actorum premissa Instrumenta per ipsos filios *Andree* exhibere assumpta per eosdem coram nobis exhiberi postulante annotati *Stephanus* et *Nicolaus* vt premittitur personaliter coram nobis adherendo propremissis exhibere assumptis Instrumentis, primo quasdam *duas*

litteras vnam vestram et aliam predicti domini nostri regis nobis presentarunt in quarum *prima* videlicet vestra sub anno domini M^{mo} CCC^{mo} L^{mo} Nono priuilegialiter emanata adinuenimus seriose quod nobiles vir magister *Petrus* filius *Fridlini de Kal* Comitatus Suproniensis coram vobis personaliter constitutus confessus fuisset ministerio viuencis quod ipse memoratam possessionem seu villam suam *Kaal* vocatam acquisiticiam inuenticiam et obtentam adomino *Karolo* condam Illustri rege hungarie felicis recordacionis cum omnibus suis vtilitatibus et pertinencys quibuscunque nominibus censitis et vocitatis specialiter cum *ecclesia lapidea* in honorem beati Petri apostoli in eadem fundata et *patronatu* eiusdem ecclesie sub eisdem metis et terminis metalibus quibus ipse possedisset et tenuisset vendidisset et dedisset nobilibus viris *Nicolao Stephano* et *Renoldo* filys *Andree* filij *Renoldi de generacione Tyak* heredibusque suis ac heredum posteritatibus *pro ducentis marcis latorum denariorum vyennensium, marcam quamlibet cum decem pensis computatis* Quam quidem pecuniam ducentarum marcarum plenarie retulissent ab eisdem recepisse perpetuo et irreuocabiler heredum per heredes possidendam tenendam et habendam nullo dominio nulloque proprietatis amiculo sibi et suis posteritatibus in eadem possessione *Kal* reseruatis, In ipsa vero *secunda litera* videlicet dicti domini nostri regis in anno domini M^{mo} CCC^{mo} LX^{mo} octauo Bude in dominica *Esto michi patenter emanata* tenorem quarundam literarum vestrarum anno domini M^{mo} CCC^{mo} LX^{mo} septimo quarto die ferie tercię proxime post festum penthecostes emanatarum eidem domino nostro regi ad suum regium literatorium preceptum rescriptarum de uerbo ad uerbum in se transsumptiue habenti et confirmanti intercetera conperiebatur, quod predicti *Nicolaus* et *Stephanus* filij *Andree de Tyak* acceptis *Petro de Pathy* homine domini nostri regis et magistro *Paulo* socio et concanonicali vestro necnon successore ecclesie vestre per vos adinfrascriptam posses-

sionariam statucionem vigore dictarum literarum regalium in testimonium transmissio in predicta feria tertia proxima post festum penthecostes in dicto anno domini M^{mo} CCC^{mo} LX^{mo} septimo transactum, ad faciem prelibate possessionis *Kal* in dicto Comitatu Suproniensi existentis vicinis et conmetaneis suis vniuersis inibi legittime conuocatis et presentibus accedendo eandem possessionem ipsis per eosdem regium et vestrum homines statui ac se in dominium eiusdem introduci fecissent eo Iure quo ipsis pertinere dinosceretur perpetuo possidendam nullo contradictore inibi existente Ipse itaque dominus noster rex visis premissis litteris vestris statucionalibus per eosdem *Nicolaum* et *Stephanum* filios *Andree* sue regie maiestati exhibitis, easdem literas vestras sanas et omni suspicionis vicio carentes in dictas suas literas regales deuerbo aduerbum transscribi et transsumpti faciendo simul cum possessionaria statucione prenotata eatenus quatenus eodem rite et legittime extitissent emanate et prout vires earum suffragarentur, veritati pro eisdem nobilibus appositione *sigilli sui regy noui* fecisset confirmari vberiore ad cautelam, dehinc idem *Nicolaus*, et *Stephanus* quasdam *duas litteras vniam* domini *Andree* olym regimen huius regni feliciter importantis, anno abincarnatione domini M^{mo}, CC^{mo}, duodecimo *priuilegialiter emanatam*, *aliam* vero prelibati Capituli ecclesie *Castriferrei* in predicto anno domini M^{mo} CCC^{mo} L^{mo} septimo feria tertia proxima ante festum beati *Georgy* martiris *patenter emanatum* nostro Iudiciario conspectui curarunt exhibere, Inquarumquidem literarum priuilegialium dicti domini *Andree* regis continencia exprimebatur quod tempore regis *sancti Stephani* aui scilicet eiusdem domini *Andree* regis cum *Kesla regina hungarie christianissima* de intrinsecis partibus *Alamanie* fuisset transducta, quidam *Kaal* nomine homo libere condicionis terram liberam consumpsisset *) et *omnis seruitutis experts*

*) assumpsisset?

predecessor fidelis *clerici* eiusdem domini *Andree* regis *Stephani* nomine in officio eiusdem domine regine persistens Hungariam intrasset, et quia temporis rarus haberetur in *Cald* (igy) in Comitatu Castri Suproniensis *libere et absque alicuius condicione* terram et locum cohabitandum elegisset, tandem herentem multo temporis curriculo tempore pie recordacionis *Geysse* regis cum *Laurencius* Comes Comitatus *Castriferrei et Suproniensem* possedisset *), Iobagiones eiusdem castri invidia ducti atramite veritatis deviantes *patrem fidelis clerici*, dicti domini *Andree* regis *Stephani Alykon* nomine calumpnias et falsa alloquentes *Iobagiones Castri et quod unum ex ipsis socium in presencia Laurencii Comitis fore asseruissent vt per hoc ipsius titulum infringere libertatis*, videns autem fidelis *clericus* eiusdem domini *Andree* regis *Stephanus* et *Lampertus* suus frater vterinus quod libertas eorum per eosdem maliciosos Iobagiones prefati castri fuisset, annullata tempore felicis recordacionis *Emerici* regis fratris eiusdem *Andree* regis cum ipse *ducatum tenuisset*, ad ipsius scilicet domini *Andree* regis accedentes presenciam se penitus seruicio eiusdem subdidissent et prout decuisset clientes fideliter seruire cepissent vnde et in illo *conflictu* quam (igy) *in valle Rad* **) idem dominus *Andreas rex aduersus dictura fratrem suum Emiricum* regem habuisset *Lampertus* frater fidelis dicti *Stephani clerici* ibidem usque ad sanguinis effusionem ob sumpme fidelitatis amorem mortem sustinisset nec hoc eidem fideli clerico sufficiens vna mortem fratris sui tradens obliuioni post eundem conflictum cum eodem domino *Andrea* rege in *teutonium* exiens ibique multo anhelancius cepisset seruire, tamen intercetera sue fidelitatis opera quomodo et qualiter Iobagiones prefati Castri libertatem ipsorum infregissent, eidem domino *Andree*

*) Néha két vmegyének egy főispánja; néha pedig két főispánnak egy vmegyéje volt.

**) Hol lehetett ez a Rád völgye?

regi sepius intinisset, Ipse igitur dominus *Andreas* rex postmodum diuina favente clemencia successisset ad regni gubernacula multitudinis fidelis dicti *Stephani* clerici sui seruiciorum tum propter fratris eiusdem mortem tum eci- am propter ipsius fidelitatem ipsum scilicet *Stephanum* clericum in pristinum libertatis titulum restituens *in domum suam regiam recepisset*, vt tam ipse, quam ab eo, *descendentes* de domo et familia regia decetero computabiles haberentur et de propria terra ipsorum *Kyal* (igy) nomine ad quinque aratra sufficiente sibi et suis posteris sua regia auctoritate fecisset restitui, quam roborasset, terram circumquaque cum metis Cuiusquidem, possessionis mete quodammodo in eo priuilegio continentur, Continen- cia siquidem *literarum* ipsius Capituli Castriferrei decan- tabat quod *Dyonisius* filius *Pauli Iacobus* et *Stephanus* filij eiusdem *Dyonisii* de *Kaal* Suprviensis Comitatus abuna parte vero ab altera magister *Petrus* filius *Fredrici* similiter de *Kaal* de eodem Comitatu Suprviensi coram dicto Capitulo Castriferrei personaliter constituti per eosdem *Dyonisium* filium *Pauli Iacobum* et *Stephanum* filios eiusdem oraculo viueuocis confessum extitisset pariter et relatum vt ipsi totam possessionem seu possessionariam porcionem eorum predictam *Kal* (igy) vo- catam *vigore literarum priuilegialium* serenissimi prin- cipis domini *Andree* felicitis recordacionis olym regis Hun- garie per eosdem *Dyonisium* et filios suos *in specie ei- dem Capitulo ostensarum* et demonstratarum ipsos pro- prie contingentem cum omnibus suis vtilitatibus et vtilita- tum eiusdem integritatibus ac quibusuis attinencys prefa- to magistro *Petro* filio *Fredrici* pro duodecim marcis promptorum denariorum grauis ponderis per eundem co- ram eodem Capitulo ipsis plene persolutis vendidissent tradidissent et contulissent, in filios filiorum et heredum per heredes Iure perpetuo ac irreuocabiliter possidere te- nere pariter et habere nullum Ius nullumque dominium vel dominy proprietatem sibi ipsis in eadem reseruando sed omne Ius seu dominium eiusdem in ipsum magistrum

Petrum et suos successores p̄nitus transferend̄b̄ literas eciam premissas dicti domini *Andree* regis ad manus eiusdem magistri *Petri* ad visum ipsius Capituli dedissent et assignassent Quarumquidem omnium premissarum literarum per vtrasque partes coram nobis exhibitarum reuisis continencys prelibati *Nicolaus* et *Stephanus* asseruerunt eomodo, quod predictus *Petrus* filius *Fridel* eo tempore quo premissam possessionem suam *Kaal* ipsis vendidisset filium habuisset superstitem idemque filius suus tandem dudum post premissam vendicionem ab hac luce decessisset Instrumentaque quibus mediantibus ipse *Petrus* prelibatam possessionem *Kaal* a domino *Karolo* rege obtinisset, simul cum omnibus bonis et rebus ac alyis possessionibus eiusdem *Petri* ad manus ipsius magistri *Iohannis Chuz Bani* deuenissent, predicti vero *Dyonisius* filius *Pauli* ac *Iacobus* et *Stephanus* filij sui qui vt premittitur totam possessionem seu possessionariam porcionem eorum *Kaal* vocatam dicto *Petro* premissis duodecim marcis denariorum vendidissent successores prelibati *Stephani* clerici in tenore priuilegy ipsius domini *Andree* regis nominati existerent et super hys se ad veridicam attestacionem vicinorum et conmetaneorum comprouincialiumque Comitatum Suproniensis et Castri ferrei nobilium *conmuni Inquisicione* mediante fiendam, submittere presto essent et parati, quibus perceptis quia predictus *Demetrius* procurator eorundem actorum prelibatum *Petrum* filium *Fredel* eo tempore quo vt premittitur premissam possessionem *Kaal* ipsis filiis *Andree* vendidissent filium superstitem non habuisse premissaque Instrumenta quibus mediantibus idem *Petrus* ipsam possessionem a dicto domino *Karolo* rege dinosceretur optinuisse ad manus ipsius magistri *Iohannis* non deuinisse nec apud manus eiusdem existere, predictos eciam *Dionisium* et filios suos successores predicti condam *Stephani* clerici non esse sed eundem *Stephanum* ab hac luce absque heredibus vtriusque sexus decessisse et ex eo ipsum *Stephanum* clericum successorem ac superstites

non habere, et sic eandem possessionem regie collacioni pertinere debere asserebat et super hys omnibus eosdem magistrum *Iohannem* et filios suos modo simili ad attestacionem vicinorum et conmetaneorum conprovincialiumque suorum nobilium predictorum Comitatum benivole comittebat nosque ad rescendam veritatem premissorum inter easdem partes regios et vestros homines transmitti consuetudo regni commendabat, pro eo, vestram amicitiam presentibus petimus diligenter, quatenus, vestros detis homines *pro utrisque partibus* pro testimonys fidedignos, quibus presentibus, *Paulus de Wilche* vel *Iohannes* filius eiusdem, aut *Iohannes* filius *Sandur de Ladon* seu *Paulus de Domyania* siue *Nicolaus* filius *Laurentii de Byk* sin *Vinchlou* de eadem pro parte dictorum actorum, Item *Iohannes* filius *Alexandri de Syrak* vel *Iohannes* filius *Boda de Gench* aut *Petrus de Paty* seu *Nicolaus* filius *Sander de Byk* siue *Michael* filius *Iohannis* de eadem sin *Konya de Kuchk*, pro parte predictorum in causam attractorum alys absentibus homines regy in quindenis festi beati Mychaelis archangeli proxime venturi ad faciem prelibate possessionis *Kaal* vicinis et conmetaneis suis universis legitime inibi conuocatis et partibus uel earum legitimis procuratoribus presentibus accedendo primo ab eisdem uicinis et conmetaneis dicte possessionis, demum vero a nobilibus conprovincialibus ac ab alys cuiusuis status et condicionis dictorum duorum Comitatum hominibus per partes illuc conuocandis et congregandis ad fidem eorum deo debitam fidelitatemque domino nostro regi et suo sacro dyademati conseruandam, amore fauore et odio cuiuslibet partis posttergatis deum habendo pre oculis absque scrupulo cuiuslibet falsitatis super eo utrum prefatus *Petrus* eo tempore quo ipse premissam possessionem *Kaal* ipsis filys *Andree* vendidisset filium habuerit superstitem idemque filius suus tandem dudum post premissam vendicionem dicte possessionis ab hac luce decesserit. Instrumentaque quibus mediantibus iam dictus *Petrus* predictam posses-

sionem a dicto domino *Karolo* rege obtinuisset, ad manus dicti magistri *Iohannis* deuenierint dicti eciam *Dyonisius* et filij sui successores prelibati *Stephani clerici* extiterint, aut prescriptus *Petrus* filius *Fredel* eo tempore quo premissam possessionem *Kaal* ipsis filijs *Andree* vendidisset filium non habuerit superstitem dictaque Instrumenta quibus mediantibus dictus *Petrus* ipsam possessionem ab ipso domino *Karolo* rege obtinuisset, ad manus dicti magistri *Iohannis* non deuenierint, ydem eciam *Dyonisius* et filij sui successores prelibati *Stephani clerici* non extiterint, sed idem *Stephanus* dudum ab hac luce absque heredibus vtriusque sexus decesserit et sic ipsa possessio *Kaal* de Iure regie collationi spectare et pertinere debeat sciant et inquirant meram et omnimodam ueritatem et post hec ipsius *communis Inquisitionis* seriem vt fuerit expediens ad octauas festi beati Martini confessoris similiter nunc affuturi domino nostro regi fideliter rescribatis, *Datum in Vyssegrad* duodecimo die termini prenotati anno domini M^{mo} CCC^{mo} LXX^{mo} secundo: quia autem prefati filij *Andree* iudicium trium marcarum dupplatarum nunc nobis et parti aduersae persolvere debentes non persoluerunt, Ideo in eisdem octauis cum dupplo persolvere teneantur, datum ut supra.“

Íróhártján zárótt alkatban hitelesen költ *Czech János* példányából. A' felnyitásakor elmetszett hártyakötelék hasadékaival együtt most is megvannak; de a' pecsét' mekkoraságát, homályos nyoma után meg nem határozhatni. *Széchi Miklós* országhíró' azon pecsétével lehetett lepecsételve, melly *Wagner Károly* munkájában (*Collectanea Genealogico Historica. Posenii, Pestini, et Lipsiae, 1802. 8. Dec. II. fig. 10.*) látható.

Kivül írója kezével ime' hátirat áll: „Amicis suis reuerendis *Capitulo ecclesie Iauriensis*, pro *Nicolao* et *Stephano* filijs *Andree de Tyak*, contra magistrum *Iohannem* dictum *Chuz* condam *Banum* et filios suos super quadam *communi Inquisitione* in quindenis festi beati *Mychaelis* archangeli in facie possessionis *Kaal* per Re-

gios et vestros homines modo intrascripto fienda et in octauis festi beati Martini confessoris ad Iudicem.'

E' feletti nagy érdekü oklevélnek bővebb magyarázatába jelenleg nem bocsátkozhatom; mert ez külön értekezést kíván.

LUCZENBACHER JÁNOS.

ÉRTEKEZÉSEK' MUTATÓJA.

A Z

ÚJ FOLYAM IV. KÖTET' I. ÉS II. FÜZETÉHEZ.

A.

Abdi császár 191.
Abuza basa 190.
Achmet esztergami heg 195.
208. 209.
Alaghi Menyhért 173.
Alarich 137.
Ali basa 191.
Alsóindvay János 168.
Althán gróf, hadi tanács el-
nöke 175.
Anno, vetvári kún-avar püs-
pök 57. 60. 61. 62. 63. pe-
cesétnyomója 48. Kigyla (ser-
pentin) nemű fekete kőből
50. körirata 68. 69. 70. 71.
Arcadiusnak nem volt Stili-
chója 137.
Ataulf 137.
Attila berohanása 137. dúlá-
sai 138. vele elhunyt a' hun-
nok' dicsősége 138.
Augustus cím a' hízelkedés
találománya 125.
Avarok alatt veszély sújtá a'
keresztény vallást Pannoni-
ában 52. azok megtérítésé-
re gondos ügyelet fordíta-
tik 56.

B.

Bácsmegyei Balás deák ügy-
véd magyar levele, Káro-
lyi Mihálhoz 275.

Balogh István 266.
Barbárok berohanása kedve-
zett az egyházi hatalomnak
141. törvényadása 148.
Batthyáni Ignác helytelen ül-
lítése 161.
Beresényi 190.
Berendi János magyar nyug-
tatványa 283.
Beszéd a' gondolatok' magya-
rázó jelképe 1.
Bethlen Gábor sok nyugtalan-
ságot okozott II. Ferdinand-
nak 167. hadi tervet for-
ral 168. Sennyei Istvánhoz
intézett levele 169. követ-
sége és levele Ferdinandhoz
173. 180. követci a' diván-
ban tanakodnak 175. kiro-
hanása 183. segedelmére a'
török toppant elő 184. hír-
nöke 184. a' békéhez haj-
landónak nyilatkozott 189.
190. tervci 191. befolyása
a' béke tárgyában mozgal-
mi felől új hírek 195. le-
vele Pázmán Péterhez 249.
Betyir aga 215.
Bocskay példája után indult
Bethlen 189.
Bolczy Farkas és János ma-
gyar levele 286.
Borsos Tamás 190.
Brittania hét királysága 147.
Brunehild 143.
Budán új hír futomodék 205.

C.

- Caesar tör alatt esett el 125.
 Caligula Tiberiusnál is vadabb 126.
 Chalil basa 191.
 China' földleirási caractere 35. 36. legrégebb isteni parancsa 37. uralkodó házai, 's ezek' elvei 38. története, vallása, esztelensége 39. bölcsesége 40. császára szerkeszti a' status újságot 42. balgatagsága 43. nyelve 43. abban tesped a' tudományosság 44. kereskedése tanúja esztelenségének 45. lakosinak házi állapotja 46. aszszonyai 47.
 Claudius 126.
 Chlodovik 139.
 Constantin alatt növekedett a' papság hatalma 133.
 Chozrev jancsár aga 191.

Cs.

- Csepegő alak, közepett áll a' légnemű és szilárd közt 80.
 Csiha aga 209.

Cz.

- Cziráky Mózsés 177. 194. elfogadá Murtéza küldötteit 205. 208.

D.

- Damasd 195.
 Dersffy Miklós magyar levele, Károlyi Mihálhoz 277.
 Dubniczai krónika 160.
 Dzsiba, Dzsihan aga 208. 215.

E.

- Einhard (nem Eginhard) nagy Károly titoknok 53.
 Életműves teremtsnek zsengei 89. annak első, utóbbi és harmadik korszoka 90.
 Élettel küzdés megúntára mutat azon vélemény, hogy az emberiség az előkorban tökéletesebb volt 118.
 Előkor buja képező ereje 88.
 Előterjesztés feltételei a' tárgy és személyesség 6. mennyisége, mineműsége, viszonyai, és módja 7. tapasztalati, 's gondolati 10. összefüggő és szakadozott 12. szabados 15.
 Ember az állati teremtés végével állott elő 93.
 Emberi munkálat köre 8.
 Embernem, egy nemnek tartatik 102. eredeti hazája 109. kifejlésében mindig halad 116.
 Embertörzsökök nem változnak 97. azok eredetét történetileg meg nem mutatni 107.
 Emlősök megjelenése az állatországban 90.
 Eöry Zsigmond 206.
 Értelem a' történetekből indul ki 79. alapja az életnek 119.
 Észrevétel, előterjesztés, ismeret, gondolkodás egymással fel nem cserélhetők 10.
 Eszterházy Miklós nádor 173. 176. Dániel 177. Érsekújvárnál 174. Pázmán Péternél 205. 255. a' nádor hadakat gyűjt 248.
 Európa Homernek köszöni Virgült, philosophiáját Plátó és Aristotelesnek 123.

történetírása a' császárok életére szorúl 125. az V-dik században 140.

F.

Fejér György 289.

Ferdinand II. 167. egybe hívá a' haza rendeit 172. tanácsaihoz intézett előterjesztése 177. válasza Bethlenhez 185. jegyzéke a' dívánban tanácskozás alá vétetik 194.

Ferenczffy Lőrincz tudósítása 176.

Föld hévsége 81. felületén emelkedések és völgyek származtak 82. 87. miként változik 83. rétegei 85. negyedik időszaka 91. a' rajta létező életműves világ kepezési története hiányos 93. azt a' geographiai hossza sajátilag bélyegzi 98. valamint szélessége 100. befolyása arra telepedett nép kifejlődésére 113.

Franziaországban már a' VI. század végével összetartó aristocratia alakult 146.

Fredegonde 142. megszólítja férjét mint büntársát 144. ő nem lehet megrogzött a' vétekben 145.

G.

Galba 126.

Garwe megjegyzése 10.

Genserich boszúja 138.

Gurdzsi Mohammed 180.

Gy.

Győri káptalan oklevele 164.

H.

Hafisz basa 172. táborában zendülés 179. 192. egybekelt a' zultán tíz éves hugával 193.

Hammer megjegyzése 266.

Hartmann véleménye 6. ő az únrendszernek kettős munkásságot tulajdonít 6.

Hasonló csak hasonlót nemzethet 88.

Heineccius János 50.

Heliogabalus rút országlása 127.

Hónapok régi magyar nevei nem hosszabbak a' javaslatba hozott újaknál 288. rövidítése kételkedést okozhat 289. miként rövidíthetők 290. nem helytelenek 291.

Horváth István 189.

I.

Ismeret tapasztalaton kezdődik 16. álladalma hármasmérték alá vonható 17.

Isza Effendi budai mufti 207.

J.

Jankowich Miklós 49.

Jesuiták hiába igyekeztek a' keresztény vallást Chinába terjeszteni 39.

Justinian 142.

Juszuf török követ 172.

K.

Kalendáriomi magyar régiségek 275.

Kálmán győri püspök levele 158. ő Robert Károly' törvénytelen ölelésből született fia 160.

Kant állítása 28.
 Károly, nagy, legyőzte az avarokat 53. iskolákat tervez állítani 153.
 Károlyi Lőrincz 162.
 Katona István véleménye 161.
 Kazy állítása 266.
 Kéméndnél táborozott Bethlen 189.
 Kereszténység 130. ostromló felekezetei 132. befolyása az erkölcsiségre 133. philozóphiára 133. művészetre 134. az volt teremtő eszméje az V. századnak 141.
 Keresztesi Pál 172.
 Királyi hatalom hanyatlása 146.
 Koháry Péter 175. 208.
 Kőszén roppant rétegei 90.
 Kubínyi Kristóf ügyvéd magyar levele, Károlyi Mihálhoz 279. ugyanazé, ennek özvegyéhez 284.
 Kueffstein János Lajos 273.
 Kúnok berohanása Pannoniába 51. azok birodalma elenyészett 52.

L.

Lichtenberg tanfsása 7.
 Liptay Imre 234.
 Littrow állítása 32.
 Lombardok Pannoniába nyomulnak 143.
 Lustrier Sebestyén 180. sebes hírnöke 191. tudósítása 192. 194. 199.

M.

Mansfeld hadai 184. 189. 190.
 Maximinus 127.
 Mehemet basa 207. 209. panaszos levele Sennyey Istvánhoz 210. 236. 253.

Mérséklett változó viszonyai elősegítik a' szellemi élet' kifejlődését 113.
 Mikó Ferencz 191.
 Mívelődés nyugotti Ázsiából Afrikába és Európába terjedett 112.
 Mocska, helység Komárom vármegyében 210.
 Mohamed bég 266.
 Moharren szolnoki bég 206. 208. 209.
 Morál 27.
 Mufti Isza Effendi 209.
 Mugleni Henrik' krónikája 162.
 Murád basa 175.
 Murtéza basa, budai helytartó 180. 191. 192. parancsa 195. levele Pálffy Istvánhoz 195. becsülte a' magyarokat 203. levele Ferdinand biztosaihoz 206. 213. ezek' válasza 214. újabb felelete 241. felszólítja a' tatárok' khamját 248.

N.

Nagy Pál. 234.
 Nemzetek mondái a' közönséges vízárról 93.
 Nero 126.
 Nógrád vára 184. 192. vmegye panasza, utasításul a' szőnyi békealkudozásokra küldött követnek 216. egyes helységeire esett kármennyiség felvetése 221. némelly helységeinek különös panasza 225.

Ny.

Nyelv beszédbe önti gondolatunkat 1. annak philozóphiája 9.
 Nyitra vmegye falui 189.

O.

- Octavius megsemmisíté a' szabadságot 124. 125.
 Osztrócsics 177.
 Ottó 126.

P.

- Palacky Ferencz véleménye 74. ellenvetései 76.
 Pálffy István közlése 175. 177. 195. János 184.
 Pannoniában püspökszékek 51. a' kereszténység állapotja 53.
 Pápák elfelejték, hogy az evangéliom humanitás alkotmánya 147.
 Pázmán Péter 177. válasza Bethlen Gáborhoz 255.
 Pecsétnyomók köre metszetek 64. alakja 66.
 Pogány polgárisodás a' halál elvét rejté-e magában? és a' keresztény polgárisodásban élet elve volt-e? 129.
 Polgárisodás történetirása 122.
 Praxis és theoria 3.
 Pray véleménye 161.

Q.

- Questenberg Gerard 208.

R.

- Récsey Bálint követsége 169. 171.
 Redzsep basa 175. 180. kajmakám 192. 194. levele Ferdinandhoz 200. kanizsai basa 270.
 Reinhold megjegyzése a' szabad akaratról 26.
 Rendre hiába intetik, kinek nincs arról fogalma 145.

TUDOMÁNYT. ÚJ F. IV. K.

- Révay Budára küldeték 240.
 Róma' uralkodása Európát eloljásítva polgárosítá 125. megszüntével Konstantinápolyba menekedett a' caesarok politicalai vénsége 136. végső ideje 139.
 Római hatalom alá esett népek elveszték törvényeiket, szokásaikat, nemzetiségöket és nevöket 123. név' félelme 124. birodalom árverésre bocsátatik 127. aszszonyok' zabolátlan fényüzése 128.
 Római birodalomra népségek nyomulnak 137. az csak félelmit ér, mint a' földre települt barbár, szabadsága elleni véték két harmaddal csekélyebb, mint a' vadászkatyalopás 149.
 Rosz szív, rosz lélek helyett használtatik 2.
 Roux-Ferrand munkája 122. előadása 135.

S.

- Schiller állítása 28.
 Schmidt Rudolf János 191. biznyságtétele 192. 193. 194. Budára érkezik 202. mufti panaszkodik előtte 204.
 Sennyey István 169. väczi püspök és magyar kancellár Bethlen menyasszonyával szökelletre keredekék 174. elnöksége alatt Komáromba gyülekeztek a' biztosok 197. 207. ismeretlentől tudósítás érkezik hozzá 197. válasza Mehemed basához 211. ahhoz érkezett tudósítás. 238.
 Stülichó 137.
 Schulze állítása 29.

Sylla polgárok telkeivel jutalmazá a katonákat, kik a' haza szabadságát megsértették 124.

Ferdinand' azokat megerősítő oklevele későbbi 274.

T.

Sz.

Szabad akarat, főkérdés a' fenyítő törvényekben és erkölcsstudományban; mit kell alatta érteni? 2. mit teszen fel 2. 17. honnan ered 20. 25.

Szabadság felül áll minden bitorlásan 16. az és erőszak 19. valamint kénytelenség 23. azok' caractere 24. 25.

Széchy Miklós országbíró nevezetes köztanuvallatási parancsolata 295.

Széchenyi Ferencz 49.

Személyesség a' külvilággal van összefűzve 4.

Szívesség jó akarat helyett használtatik 2.

Szofi Mohammed budai vezér 175. Szöny körül felesebb katonaság telepítetett meg 209.

Szónyi béke 167. alkudozásain több megye követei voltak jelen 226. a' császárbiztosok' előterjesztése 226. erre felelnek a' török biztosok 227. a' császári biztosok követséget küldenek Budára 234. újabb akadályai 234. alkudozásai kölcsönös szemrehányásokká változnak 240. a' császári biztosok levele 254. tárgya vizsgáltatik 256. az árról készült oklevél három nyelven költ 258. magyar czikelyei 259. azok' a' török' részéről megerősítése 267.

Tapasztalati tudományok valósága 5.

Tárgyak saját megkülönböztető jegyekkel bírnak 5.

Társaságok morális szerkezete 15. törvényei miről gondoskodnak 25.

Tasy Gáspár küldetik Budára 240. levele a' nádorhoz 245.

Telekesi István 173.

Theodosius II. 137.

Theoria és praxis 3.

Tiberius 126.

Toldalaghi Mihál 175. 206.

Thomas Roe, Bethlen gyámola 172.

Török biztosok nyilatkozása 208. 215. császár czíme 267. levele Ferdinandhoz 270.

Történeti tanúság kincse a' bölcsekedésnek 11.

Történettudomány a' kénytelenség és szabadság állapotját adja elő 26.

Tudomány azt keresi, a' mi igaz 27.

V.

Vallás 29. érzete különbözik az igaz, jó és szép érzésétől 29.

Vétkek a' császári küszöbtl sugározta szét 127.

Vetvár hol lehetett? 57. 58. jelentése 59. 60.

Vetvári püspökség alapítása 56.

Világerő munkásságának végét soha nem érheti 95.

Világtestek lehető származata Watticher, kamrai tisztviselő 184.

79.
Vitellius 126.

Vitkay Tamás' magyar levele 282. **Z.**

Vizözön előtt nehezen élt ember 93. Zrinyi György 184. 194.

Zs.

W.

Wallenstein 184. visszavonult 189.

Zsibrik Pál komáromi alkapitány 197. levele a' budai basához 199.

A' Tudománytár' új folyamának III-ik kötetében a' 328—
344 's IV-ik kötetében a' 275—294 lapon foglaltató
értekezésemben elé forduló nevezetes)

<i>hibák</i>	<i>igy igazítandók:</i>	<i>hibák</i>	<i>igy igazítandók:</i>
<i>III. köt. 329. lapon.</i>		<i>337 l.</i>	
a' negyedik sor a' többihez hasonló betűkkel lett volna nyomtatandó.		32 sor: nobilientis	nobilitatis
		33 „ miuime	minime
		34 „ comitiis	Comitiis non amplius
5 sor: kedg ²	kegd ²		
14 „ :	—		<i>338 l.</i>
	<i>332 l.</i>	2 „ few	few ^é
5 „ 34-diki	34dik	11 „ Georgy	Geörgy
	<i>333 l.</i>		<i>339 l.</i>
25 „ Gejzae	Geÿzae	7 „ Peposwarÿ	Prepostwarÿ
	<i>334 l.</i>	10 „ azon at-taÿmfjaÿ	az en attjam-fjaÿ
1 „ aondam	condam	11 „ irasaval	irasauval
22 „ MDCXI	MDCXCI	— „ pecheteuel	pechetemuel
32 „ a' mit	a' min	— „ Zanhaÿ	Zanhai
	<i>335 l.</i>	12 „ Bechki	Bechki Gergi
		— „ vegevesenek	vegezesenek
		19 „ más	már
1 „ karnak	kornak	27 „ 45	45dik
	<i>337 l.</i>		<i>340 l.</i>
12 „ szerin	szerént	7 „ hazafiai	Haza ^í fiai
13 „ Preposwarÿ	Prepostwarÿ	32 „ Octavum	Tertium
14 „ Iswan	Istwan		<i>341 l.</i>
15 „ Leveleónkben	leweleónkben	15 „ vetekedéseket	vetekedéseket
— „ Wÿtezlew	wÿtezle ^w	16 „ vizsgálójának	vizsgálójának
17 „ Bech	Bech		<i>342 l.</i>
19 „ Mÿvel	Mÿwel	20 „ Attraxere	At traxere
20 „ ew	ew	29 „ Svetia	Svecia
29 „ Grepoeio	Gregorio		
30 „ invento	inventá		
31 „ reciperatur	reciperetur		

<i>hibák</i>	<i>így igazítandók:</i>	<i>hibák</i>	<i>így igazítandók:</i>
	343 l.		281 l.
1 sor: fogattatott	fogadtatott	13 „ Lelezre	Lelezze
3 „ késedelmes-	késedelmes-		283 l.
kednek	kedtek	2 „ kgnel	kgnel
4 „ százatban	században	19 „ Miklóssal	Miklóstol
	343 l.	21 „ azokat	azokrol
8 „ tiz tiz	tiz		284 l.
14 „ napján	napjára	19 „ szás	száz
18 „ előzzük	előztük	20 „ tudván	tudván:
<i>IV. köt. 275 's köv. lapokon.</i>			285 l.
a' Károly név mindenütt így	irandó: Karolÿ	13 „ kegnek	kegnel
	276 l.	15 „ üdwezwtl	üdwezwtl
34 sor: Janvarÿ	Jamarÿ		286 l.
35 „ kewldött	kewldött	24 „ Bolczyeban	Bolczyöban
	277 l.	32 „ Egÿképen	Egÿkepen
3 „ bizonittotak	bizonithothak	34 „ orosz	oroz
4 „)	fassoianak		287 l.
5 „)	fassoianak	3 „ warmegÿben	warmegÿeben
— „ lezen	lezön	4 „ zwsegeÿnk-	zwksegeÿnk-
6 „ wött	wött.	nek	nek
8 „ latüuk	lattiuk	9 „ Illÿen	Illÿen
9 „ züksegs	zÿksegh	14 „ bocÿjathnÿa	bocÿÿathnÿa
10 „ libello	lebello	19 „ pecÿyethe-	pecÿÿetheonk
— „)	fusius	onk	
11 „)	fusius	27 „ mapp	mppa (manu
14 „ mért	me'rt		propria, vo-
22 „ 56	565		násaiban ki
	278 l.		nem nyomat-
26 „ kegttül	kegtül		ható)
	279 l.		289 l.
8 „ Kubinyi	Kubinyi:	17 „ más	már
13 „ változása	változása	34 „ 140.	141.
	280 l.		290 l.
3 „ Pály	Pályi	3 „ 1231-ki	1281-ki
8 „ etc.	etc. —	a' 11 és 12. sorban, a' b. a. h.,	
— „ semper	semper —	b. e. h. 'stb (értsd: Boldog	
19 „ utnak	uthnak	Asszony' hava, böjt-elő' hava	
		stb) közé: , (comma) teendő.	

hibák *így igazítandók:*

292 l.

15 sor: a' bójt a' bójt folyama
— „ és pünköst és pünköst
pünköst
17 „ a' nevet a- a' tőlük nevet
dott kapott

hibák *így igazítandók:*

293 l.

9 sor: 30-i 30-ik
34 „ ünnepek- ünnepekről,
től

Waltherr László.